

KWIK

ВИПУСК 5

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЗБІРНИК

Редакційна
колегія:

Ю. БЕДЗИК (упорядник)

П. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

Ю. ЗБАНАЦЬКИЙ

Б. ОЛІЙНИК

П. ОСАДЧУК

Художники:

Н. ПРОЖОГІНА

В. ТЕРЕЩЕНКО

Нові твори: поезія, проза,
драматургія

Нариси та публіцистика

До 1500-річчя міста Києва

Слово про незабутніх

Ой під вишнею...

Критика

Наш вернісаж

У2
К38

*Пятый выпуск литературно-художественного
и общественно-политического сборника «Киев»
составляют новые произведения киевских писателей.
Здесь представлены подборки стихов,
повесть и пьеса, рассказы и очерки
Они воспевают дружбу народов,
воссоздают образ В. И. Ленина, вдохновенный
труд наших современников.
Печатаются также художественные произведения
и документальные материалы к 1500-летию
города Киева, литературно-критические статьи
о современной украинской литературе,
есть раздел юмора.
«Наш вернисаж» знакомит читателей
со скульптурными работами
Анатолия Фуженко.*

Упорядник Юрій Бедзик

ПОЕЗІЯ

Іван
Драч

НЕБО МОЇХ НАДІЙ

Скільки синіх вогнів
Закипіло в моїй долоні,
Скільки вітру сповито
В тернових моїх очах!
Вибухають знамена,
Бенкетують знамена червоні
І ракетами прискають
У звеселений зорями шлях!

Я приймаю тебе
З молодими, як грози, умами
І вросаю у тебе —
У небо моїх надій,
Я кермуюсь тобою,
Моя Партіє, моя Програмо.
Я — оголений нерв твій
І мускул напружений твій!

І не черствіють зорі,
І сумнів прапорів не ганить,—
З океану братерства
Хай сподіване сонце встає.
Тож неси в моє небо,
Мій Жовтневий крутий урагане,
Моє серце баске,
Необ'їжджене серце моє!

ОБРАЗОК ЗІ ЖНИВ

І ніколи не снилися йому леви,
Коли він спав, опустивши капот,
А снилася Хима — порухом плавним
Підносила тихо узвар чи компот.
І вибирала остюки з чуприни, повагом
Ставила квартиру ген на полицю,
Вицілювала густо його, густобрового,
Себе поклавши йому на десницю.
Плакала. Щось говорила пашисто,
Аж дітьми пахнув її гарячий рот.
Так йому болісно було,
тихо і чисто,
Коли він заснув, опустивши капот.
І нікогісінько не брав він за барки,
Повіявся за вітром далекий перегар,
Лиш півнячий гребінь за тином
у баби Варки
Віщував кленам осінній пожар,
Коли машини уперто Велику Зернину
закотять,
Що зветься тяжко, безсонно і твердо:
Хліб.
Бог за кермом заснув.
Бог в кирзових чоботях.
Над сотворінням Хліба
не спав уже стільки діб...

В куфайці, в кирзових чоботях
З моєї батьківської хати вийшла назустріч мені.
Шпильки я виплюнув з кров'ю, пощо мені здалися,
В пергамент я був одягнутий, пергамент був при мені...
Прокинувся я зненацька. Син мій збирався в школу,
Донька моя маленька будила мене зі сну...

ПЕРЕД СТРІТЕННЯМ

Водночас дізнався я про смерть
двох друзів своїх — художника з
Ужгорода Федора Манайла і поль-
ського перекладача Єжи Плесня-
ровича.

Такі гарні люди вмирають,
Аж самому хочеться вмерти!
Це ж хто по них посилає
Оті божевільні конверти,
А потім їх запечатує
І нам заглядає в очі —
Ніяк не можу одринуті
Лихої ції поторочі...
А ці собі ходять і лащатся,
І їх обіймає муза,
А смерть собі вибирає
Валета й козирного туза,
А смерть собі забуває
Про ці жалюгідні шестірки,
А смерть собі хурделяє
Без всякої мірки-примірки!
Які старовинні претензії
Мою розшматовують душу?
Чому одлетілу душу
В сльозу одягнути мушу?
До кого цей крик підношу?
Кому кулаки складаю?
Окрім цього слова смутного,
Нічим я, нічим не владаю.
Колись замірялись словом
І били у небо словом,
Складали претензії богу
Нешадним болиголовом,
Тепер же болиголов цей
В мені іронія косить.
Душа ж моя ошаліла
Роздерто і люто голосить!
Боюсь зачепити й муху.
Її за вікно випускаю
І в білім снігу із нею
Своєю душею зникаю...
Як люто мені! Як біло!
Розпачливо як на світі!
Сховатися хочу у бруньці
На задубілому вітті
І вмерти хочу у бруньці,
Розпаношілий з розпуки,
Та вже весна простягає
До бруньки змокрілі руки,
Та завтра вже буде стрітєння.
Краплі слухати буду.
Піду до лісу із донькою.
Може, хоч дещо забуду.
Це ви собі пам'ятайте.
Не маю я в пам'яті ради.
Так тяжко несамовито
По краплі, по краплі вмирати.
Зима так вмирає для літа.

І літо по крапельні
В зиму перейде ощадно.
А як же бути людині?!
Де ж її крила діти?
Де ж її райдуги скласти?
Де ж її полиск подіти
Злотен а чи сріблястий?
В пам'ять? Чи пам'ять скирта?
А чи криниця — безодня?!
В пам'яті помістилася
І Хіросіма і Кодня,
А Хронос узявся безтямно
Усе це перемісити.
Брові однієї у пам'ять
І то усю не вмістити!
Губ однього спаляху!
Не то що кануперу слова!
Пам'ять — така велемудра,
Як під ногами полова...
Такі гарні люди вмирають,
Аж самому хочеться вмерти...
Розпрокляті ці телеграми...
Божевільні оці конверти...

ДАЛЕКО-ДАЛЕКО БІЛЯ СТАРОВИННОЇ ПІСНІ

Який же корінь праглибинний
Прадавніх кївських пісень,
Який прасмуток павутинний
На ясен світ, на ясен день?!

І так далеко, так далеко,
Така ж чужинна сторона!
Ці пасма білії лелека
По всій землі напина.

Вони над океаном рвуться —
Їх дзьобом ластівка єдна.
Несе на рученьках, на руцях
Єдина донька-очмана.

Ледь українка, ледь японка
З американських велелюдь...
Не рветься там, де дуже тонко,—
Де нерозривно, там і тнуть.

Марком тим Проклятим по пеклі
Гасаю світом без кінця,
А з тебе, як з прабаби Теклі,
Ікони вже не пишуться!

З найзолотішого руна ти
Йди, Ярославно, вал мости!..
Кидаєш кулачки-гранати
Пекельно шию облести!..

КОЗАЦЬКА СУМОВИТА

Братам Тютюнникам

Розчахнулось віття
Молодого саду.
Дай-но самосаду,
Розкурим досаду.

Розбуялись грози,
Нудьга на подвір'ї,
Як ті сиві сльози
В чорному подвір'ї.

Розлетілись роки,
Розчахнулась доля —
Чи ж крилом з'єднаю
Груди неба й поля?!

Отака розпука,
Туга та й стоорла —
Ядучі димове
Стали серед горла.

Та не зломить вітер
Крила мого саду,
Сип-но самосаду —
Розкурим досаду...

Микола Нагнибіда

СТОРІНКИ З НОВОЇ КНИГИ

* * *

Три бажання, три стремління
Не складають в грудях крила —
Правлять подихом роботи,
Правлять парусом життя.

Перше з них — пронести вірність
Крізь усі випробування,
Крізь усі спокуси, кривди
Вірність любій стороні.

Друге з них — принести користь
І залишити на спадок
Всій Вітчизні широчезній,
Многомовній і ясній.

Третє з них — на власні очі
За життя свого уздріти,
Як тебе в путі-дорозі
Обганяють рідні діти.

Три бажання, три стремління
Не складають в грудях крила —
Правлять подихом роботи,
Правлять парусом життя.

НАБЛИЖАЮЧИСЬ ДО ЗАПОРІЖЖЯ

Вийди назустріч до мене з туманів,
Вслухайся...

Серце снує і снує —
Може, востаннє, ні, не востаннє
Ми пострічались, місто моє.

Ти освіти мені білі колони,
Чистого неба на площі хлюпни.
Бруком твоїм пройшли вже мільйони
З нашої першої, місто, весни.
Склич на побачення парки, алеї,
Квіти, тополі і всіх солов'їв,
Друзів юнацтва — хоробрих Антеїв,
Той легіон, що тебе сотворив.
Вийди до мене з білих туманів,
Подихом вітру завісу порви.
Чую в мартенах

клекіт вулканів,
Бачу в садибах тепло синяй.
Все, як було тут колись...
Чарівлива

Щирість, одвертість,
Душевність твоя.
Наче війни смертоносною злива
Тут не гуляла в кривавих боях.
Наче вона тут негнула каркаси,
Наче війна не трошила граніт...
Ні, не прощу я криваві образи
Зайді, що вдерся в казковий мій світ.
Ні, не простять вже ніколи, ніколи
Наші онуки і наші сини.
Стогнуть у сейфах іще протоколи,
Писані нами по сліду війни.
Стогнуть, воляють в них цифри і дати
Всіх злодіянь твоїх, зайда і кат...
Згадко, вгамуйся, я хочу впізнати
Знову, як вперше, свій Дніпроград.
Слава тобі, моє місто!
Змогло ти
В серці здолати рани та щем,
Встати з пожарищ, утрат і скорботи,
Гордо пливти у степах кораблем.
От і сьогодні протнули тумани
Щогли сталеві — тополі твої.
Як вздовж бетону радіють тюльпани —
В чашах гойдають бджолині рої!
Як обплели твої сонячні арки
Витівки лоз виноградних!
Краса!
Бачу: від Хортиці аж до Татарки
Сонце в долонях Дніпро колеса.
Все як було.

Навіть я відчуваю —
Падають з пліч моїх сиві літа...
Друг мій юнацтва, хлопчина з Валдаю,
Іменем площі своєї віта.
Іменем вулиці — бачу табличку —
Товариш мій кличе...

Які імена!
Збудилася згадка — немов кінострічку
Крізь серце пустила мое давнина.
Тихше, вгамуйся, воно все з тобою,
Воно неминуще, воно все твоє...
Он біля кручі, неначе з прибою,
Парк сталеварів з туману встає.
Перші алеї, перші квартали —
Друзів моїх імена, імена
Роки у камінь і в бронзу вписали.
Вийди до мене, свята давнина!
Вийди до мене назустріч з туманів,
Вслухайся...

Серце снує і снує —
Може, востаннє,
ні, не востаннє
Ми пострічались, місто моє!

* * *

Я спитав колись у батька:
— Ти скажи мені на щирість,
Що найтяжче раниць серце?..—
І почув:
— Несправедливість.

* * *

Дозволь мені, народе мій,
Твоїм ім'ям заприсягати,
Що в нашій долі віковій
Живе Росії дух крилатий.

Дозволь мені, народе, знов
Твоєю честью повторити,
Що наша вірність і любов
Для людства віщі самоцвіти.

Дозволь мені сказати всім
Твоєю гордістю, народе,
Що братства нашого посів
Уже по всій планеті сходить.

Хоробрий мій, дозволь мені
Промовити, народе вільний,
Що ми в житті, в будучині,
Як наші землі, нероздільні.

СЕРЦЕ

Моє серце — засіяна нива,
І тому кожен сонячний дотик,
Кожна крапелька теплої зливи
І зітхання південного вітру
Можуть зерно дрімотне за мить
розбудити.

І вибухнуть з нього квітка і колос,
І випурхнуть може пісня із зерен —
Рідного краю схвильований голос.

Моє серце — це поле битви,
Що засіяне сталлю осколків,
Що засіяне кулями лютими,
І тому, коли грім вибухає,
Коли град б'є в граніт обелісків,
Моє серце болить, протестує
Проти воєн і лютих пожарів,
Що планету уже обнімали не раз.

Моє серце — дослідницьке поле,
На якому брунькуються вперше
Ще не бачені квіти ніколи,
На якому лежать космодроми

І вдивляються пильно в сузір'я...
І тому кожна мить а чи пісня,
Чи срібляста ракета фантазій
Може з серця злетіти мого.

Бо, як поле, засіяне
Серце моє.

У МИХАЙЛОВСЬКОМУ

Є на землі місця,
для всіх людей священні
В своїй одвертості
і вічній таїні,
Де син Русі —
її народний геній —
З душі тривожної
пускав у світ пісні.
Є на землі місця,
там дух співця витає,
Що на природу молиться й тепер,
Там тень його
ще мерехтить під гаєм,
І обриси його ще в глибині озер.
Є на землі місця...

А в пам'яті народній,
В душі століть, в історії самій
Живуть його пісні,
розкрилені сьогодні,
Як генія порив, як віщій буревій.
Є на землі місця...

Вони як світлі свята
Високих дум, єднання поколінь...
О, геній Пушкіна —
душа Русі крилата,
Її краса,
і віра,
і глибинь!

* * *

Мабуть, десь лютують океани,
Всі на дибки стали як один.
Залягли у нас в лісах тумани,
Забіліли в пригорщах долин.

Може, десь здалека землетруси
Нам наслали вітру і дощів,
Все одно по зорях дикі гуси
Вище хмар прямують уночі.

Все одно крізь хмару полохливу
Досвіток освітить каламуть,
Все одно зерно лягає в ниву,
Брунять віти,
проліски цвітуть.

Леонід Вишеславський

НІЖНІСТЬ

Людині, мабуть, й жить не треба
Без доброти і без тепла.
Як прагне лагідного неба
Земля, стомившись від зла!

Світ у полон бере зневіра,
Здається, й розум вже погас,
І все ж бо ніжності надміра
Своє щось визначає в нас...

Схід сонця нас гука до казки,
Стає світлішим небосхил,
І знову ми на свято ласки
Ідемо і не шкодуєм сил.

Ми тільки радість ухвалили
Ділити вічно день при дні
І в поцілунках не закрили
Фіранку на своїм вікні.

Стоїть беріз почесна варта
І біло дивиться з пільми,—
Дерев соромитись не варто:
Вони природні, як і ми!

ВІДКРИТТЯ ВУЛИЦІ ПАВЛА ТИЧИНИ У ВІРМЕНСЬКІЙ СТОЛИЦІ

Я згадав не без причини,
Як була весни пора:
Ми обое — я й Тичина —
Йшли лугами вздовж Дніпра.
Гнувся шельюг над водою,
Грала золотом синява,
І над стежною в'юнкою
Колихалася трава.
Навпрошки ми простували
В придніпровій стороні,
Бо стежину уступали
Я — йому, а він — мені!
Був на лузі з нами Шарик —
Наш рудий, кошлатий друг,
По кущинах мокрих шарив,
Все зв'яв тонкий свій нюх.
Стрімко мчав на крик качиний
Аж до самої води,
А йому услід Тичина:
«Шарик! Шарик! Ти куди?»

.....
Понад краснем Єреваном,
Залишивши ніжну тїнь,
Пропливають караваном
Хмари в ранню далечінь.
Прямо посланий під ноги
Килим враз зазолотів —
Довжелезний, в півдороги,
Наче луг, що з гір злетів!
В ньому барвів бунт шалений
Все шука межу свою.
Перед ним стоять вірмени
Строго, буцімто в строю...
Духовий оркестр, зібравшись,
Як ударив під кінець,
А якийсь-то пес, злякавшись, —
Через килим, навпростець!..
Ну й подія! Все буває.
Сміх. Та в цім нема біди!
Чуть — крізь сміх поет гукає:
«Шарик! Шарик! Ти куди?»

КРЕВНІСТЬ

Г. Н. Овнану

Не був мій батько вірменином,
Він син північних межиріч,
І не чорніли, мов маслини,
Зіниці материнських віч.

У затінку гірських титанів
Не віднайти мені рідні —
Ні в усипальниці Прош'янів,
Ні у глухих куточках Бжні¹.

Та бачиться: крізь даль імлисту
Тонкий мій спогад протіка
Про край, де стежку крем'янисту
Оповила лоза гінка.

Я вже раніше чув і бачив,
Як дощик бруньки підгірчив,
Як нішу він святу позначив,
Як він цілує Агарцин.

Я на горіховій алеї,
Здається, набрався сил,
І на душі світліш від неї,
Як біля рідних тих могил.

¹ Бжні — старовинний цвинтар у Єревані.

ПОРУХ РУКИ

В тихому сквері,
Де тінь невагома,
Трудиться денно,
Не знає втоми
Рука материнська,
З піснею влад
Коляску дитячу —
Вперед — назад,
Вперед — назад,
Вперед — назад.
На розі годинник усищами водить,
У ритмі робочім клопочуть заводи,
Букви рекламні, як і годиться,
Скачуть, мов сарни, понад крамниці.
Втиснуті зручно в машини, як в лати,
Ідуть у справах своїх дипломати.
Бульдозер, не маючи й крихітки зла,
Таранить стіну, що своє віджила.
Розсипані плани на кожному кроці.
Та вічний двигун є у цьому потоці:
В тихому сквері,
Де тінь невагома,
Трудиться денно,
Не знає втоми
Рука материнська,
З піснею влад
Коляску дитячу —
Вперед — назад,
Вперед — назад,
Вперед — назад.

ДНІПРОВСЬКІ МІЛИНИ

Можна різні забуть хвилини:
Радість, біду.
Та з тобою на ці мілини
Я завжди у думках іду.
Кущ вільховий водою підсвічений,
Наче коси твої, здалось —
Ось з чим образ твій
Зливсь навечно,
Ось з чим ім'я твоє
Сплелось.
Дрібнориб'я під ноги лине
І пасеться об цій порі,
Ми по сонцю взаєм години —
По найближчій до нас зорі.
В небі з цею зорею палкою
Весь наяву
Київ наш стоїть над водою,
Мов на плаву!
Так подібний до карнавалу
Дзвінко день із висот опада...
Тут любов моя десь існувала,
Як зоря, як пісок, як вода.
Бачу, хвилі проносить разом
Наша княжа, стрімка ріка,
И пароплава знайома назва
То з'являється, то зника.
Небо тихо надвечір дрімає,
День новий провіща,
Ніч у складках густих зникає
Володимирового плаща!

Світлана
Йовенко

* * *

Руку на серце поклавши
і партквиток,
що я скажу?..
Сумління дивиться в вічі.
Рідне таке, іронічне, мудре обличчя
стежить за порухом вуст моїх.
Суд і урок.

Руку поклавши на серце,
слово згорить
в погляді гострім,
в примруженім зорі випробнім.
Що ти встигаєш,
буття блискавична мить?
Що ти залишиш
бўти
в житті над гробнім?

Руку поклавши на серце,
гідність пита:
чи не мовчав ти
там, де слід було гримнуть?
Чи розвінчав ти
зло під маскою гриму?
Чи не збороли
твань тебе й суета?!
Вгрузлим в комфорті підступнім
в правилах гри
вітер живий і коми змінити не має?!
Руку поклавши на серце,
зайвий, завмри!—
серце — було!..
В ситих — серця немає.

Руку поклавши на серце,
нині скажи:
бачити вмієш
тих, що поруч з тобою?!
Стало майбутнє
болем твоїм та судьбою?!
Чим прислужився
часові, в котрім жить?!

Ленінським поглядом
вивірить кожного час.
Поглядом Леніна
справи мусимо мірять.
Ленін сьогодні
нас
питає про нас
і тим рукам, що на серці,
хоче він вірить.

* * *

Знайомий сфінкс із Шилівки мені
раз на плече схилив чоло печальне.
Була така година сповідальна,
аж сивий дим над серцем туманів.

Тяжке мовчання душу облягло,
тягар питання глухо тис на скроні:
— Скажи мені, чом підлість —
завжди в схроні
і, нишкова́, й за добрість платить злом?

Повідай мені, брате дорогий,
чом безхребетність
лащиться підступно
і скімлить — буцімто зичливий —
груп нам,
щоб, добросерді, тратили снаги
і нервів не безмежне володіння?!

Що вищі ми, то зліше липне тінню
амеботворна жалюгідна тлінь,
і ох недосить їй сказати «згинь!» —
та шкода гнівної палкої крові,
хоч на олтар часу кладем життя
в ім'я майбутнього. Його здоров'я.

* * *

В мені ти, я — в тобі.
Бо світ — єднання.
Із бездоганим часом поряд — покруч,
Із нелюбов'ю — вогнище кохання.
Із самотою — щастя! — той, хто поруч.

Не проминаю — кривні в мене — креси:
всі навсібіч — праворуч і ліворуч:
ти, квітку, ти, зозуле, ти, березо,
ти, море, й ти, піщино,
ти — хто поруч.

Віч-на-віч з світом,
в сновидіннях навіть
не проминаю доброго, ні злого,
і захлине маленьке серце — павідь:
любов землі, ганьба її й тривога.

За єдність світу, спільність свят
і духу
із тим, хто поруч, п'ю я чару спільну,
за чесний погляд недруга і друга,
за людяне в людині в час свавільний!

Борис
Котляров

ВЕСНЯНИЙ ЛИСТ ДО КИЄВА

Що зараз панує у вікнах широких твоїх?
Дніпровська бузковість? Чи піна рожева каштанова?
Чи неба високого відсвіт на кручах крутих?
Чи зайчиків світло, що гасне й спалахує заново?

Пишу ці рядки — і хочу собі уявить,
Як ти прочитаєш... І підеш до саду не зразу.
Згадаєш про все, як листя хмільне забринить.
І тут мені здасться, неначе ми поруч, ми разом.

І мовби йдемо о цій ми порі весняній
По київських вулицях, вітру і сонцю відкритих,
Край каменів древніх, по давній дорозі своїй,
Що потім відзначилась бронзою й строгим гранітом.

Тоді по-піхотному йшли ми в солдатських рядах,
Хрещатик минувши,—задимлені, сірі руїни,
Бо дороговказ гукав на Житомирський шлях,
Де рвався фашист до серця моєї України.

Ти бій пригадай, що землю, здавалось, гойдав...
Розбитий окоп. Вісімнадцяту армію славну...
І ранок наступний, коли партквитки нам вручав
Наш комісар... Мов було це ще зовсім недавно.

Тоді він, ми знали, в бою на одній із доріг—
Із тих, із безсонно-тривожних, що йшли до столиці,—
Як сталася скрута, за вірного «максима» ліг,
І десь біля траси фашистські спинились убивці.

...Пишу я листа. А над Києвом, мабуть, у вас
І небо прозоре, і вітер простує на Дарницю.
І сонце вечірне на вікна лягає в цей час.
І тиша навкіл... І ластівкам знову літається.

Літається знову... Згадай-но, тоді, до війни...
Все наче сплелось... І знов заглядає у вічі,—
Я в Харкові чую Дніпра переплеск з далини
І дихання друга... І відгомін давньої січі.

Ганна
Чубач

**В ЦЕХУ ЧИТАЮ ВІРШІ
ПРО ЛЮБОВ**

Моїм арсенальцям

В цеху
Читаю вірші про любов...
Двигтять мотор
На всю потужну силу.
А я — про квіти, що тобі носила,
А я — про весну, що вертає знов.
В цеху
Читаю вірші під обід...
Пухкі батони чаєм запивають.
З-за білих чашок погляди питають,
Яка я віком і який мій рід.
Хвилююся...
Вривається рядок...
І я читаю про широке поле,
Про жовті стерні, що у ноги колять,
Про знайдений у полі колосок...
І вже не цех обідньої пори,
І не мотор двигтять на повну силу,
Уже сирени злякано завили,
І вся земля у полум'ї горить...
І колосок мій повний, золотий
Малу долоню радістю лоскоче.
Кругом війна... кругом війна гуркоче...
І світ мені у полум'ї — страшний.
Затулюю міцніше колосок,
Аби зернину часом не згубити.
О, як мені сьогодні не любити
Слова про мир, що просяться в рядок?!
Але в рядках ще тісно про війну.
Жінки сльозу непрохану втирають.
І я читаю, гірко так читаю
Про колоски, забувши про весну.
В цеху
Не чути більше голосів.
Мотор—і той спинився (чи спинили).

Звідкіль я родом? А звідкіль усі:
З планети Щастя, що батьки відкрили.
Яка я віком? Дуже молода.
Бо ще життя мені не розлюбилось.
А те, що біль словами заривав,—
Так це, щоб знов таке не повторилось.

**МОЯ ДОЧКА МАЛЮЄ
ЖОВТИЙ ЛИСТ**

Моя дочка малює жовтий лист.
І запевня мене, що їй це вдасться.
А я кажу: «Оксано, зупинись!
Осіньне листя не приносить щастя.
Ти намалюй листочок-зеленець,
Червону квітку чи бутон рожевий».
Стрибає зайчик з окулярних скельць
І веселить мій настрій полудневий.
Дочка сміється: «Вигадка, пуста!»
І знов листок змальовує осінній.
І знов палітра фарбами цвіте,
І знов рука шукає світлотіней.
Спинився час. Святкує полотно:
Листок тепер на травах не зів'яне.
Моя дитино, ким тобі дано
Побачить в листі душу полум'яну,
Відкрити світ задуманих тонів,
Збагнуть тривогу осені чужої?
Моя дитино, хто тобі посмів
Віддати свої дорослі неспокої?
Дочка радіє. В голосі дзвінкім
Її весна незаймана співає.
Тремтить листок на білім полотні.
Для нього більше осені — немає!

Володимир
Дарда

ТРИ МІНІАТЮРИ

* * *

Вже падають на спраглу землю
Краплини літнього дощу...
Я підставляю пригорщу,
І так мені в цю мить приємно,
Така відрада на душі.
Чому — і сам гаразд не знаю.
Мабуть, тому, що ці дощі
Несуть добро моему краю...
Нічого більше не прошу,
Коли тепла для всіх доволі,
Коли спадають на долоні
Краплини літнього дощу...

* * *

Дніпро—мов дзеркало...

Прозоро відбива

Зелені береги і білі пароплави...
Картина генія вражає жива,
Лише нема багетної оправи.

Багатство барв, тонів, напівтонів,
І перспективи глиб,
і точність ліній строга...
Відбити б так простим звучанням слів
Нову красу життя нового!..

* * *

«Не тільки світу, що у вікні...» —
Знають таку поговорку й діти.
Можливо — правда, можливо — ні:
Різні бувають вікна у світі,
Різні очі, та й дальина
Може відкритись по-різному зору...
Я, скажімо, з свого вікна
Бачу високі дніпровські гори,
Лаври дзвіницю в блакиті небес,
Крани висотні, будинки білі,
Лозунг — «Слава КПРС!» —
На будівельному управлінні.
І пішоходи... людська бистрина,
Нема вируванню ні краю, ні впину...
От і виходить, що саме з вікна
Починаеш бачити Батьківщину.

Володимир
Канівець

ПЕРШІ БАРИКАДИ

Драма на дві дії

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Ульянов Володимир Ілліч
Ульянова Марія Олександрівна
Ульянова Ольга Іллівна
Ульянова Анна Іллівна
Сарбатова Варвара Григорівна (пяня)
Полянський
Троїцький
Сараханов
Португалов
Алексеев
Олександр III — імператор Росії
Делянов — міністр народної освіти
Черевін — генерал-ад'ютант
Паєфілов — поліцеймейстер Казані
Кремльов — ректор Казанського університету
Потанов — інспектор Казанського університету
Чехметьев -- пристав
Поморов -- педель
Двірник
Городовий
Старший наглядач
Наглядач
Чиновник
Черниця
Студенти, жінка, вартовий

} студенти Казанського університету

Дія відбувається в Казані, в грудні 1887 року.

ДІЯ ПЕРША

КАРТИНА ПЕРША

Казань, 1887 рік.

Квартира Ульянових. У кімнаті троє дверей. Стіл, стільці, диван. Рояль. Шафа з книгами. Біля груби— дрова. На столі — сніданок.

Варвара Григорівна вносить самовар, ставить на стіл.

Варвара Григорівна (*йде до Володиної кімнати*). Воло-одю!

Голос Володимира. Що?

Варвара Григорівна. Самовар на столі.

Володимир. Спасибі.

Варвара Григорівна. Картопля холоне.

Володимир. Іду!

Пауза. Входить Володимир з розгорнутою книгою в руках.

Варвара Григорівна. Знову чай вприкуску з книжкою...

Володимир. А де Оля?

Варвара Григорівна. Одягається.

Під вікном тельнякають дзвоники.

Варвара Григорівна. Приїхав хтось, чи що? (*Йде до вікна*). Замерзло, нічого не видно. А чути, коні в двір погупотіли. Може, Марія Олександрівна. Я її ще вчора чекала, бо вже й грошей у нас немає...

В коридорі лунає кілька дзвінків.

Варвара Григорівна. Я відчиню.

Дзвінки повторюються.

Варвара Григорівна. Та чую! Чую!..

Варвара Григорівна зникає в коридорі, повертається з Троїцьким.

Троїцький. Доброго ранку!

Володимир. Здрастуйте! (*Подає Троїцькому руку*).

Троїцький. Даруйте, Володимире, що так рано і так несподівано вриваюся до вас! Я мчав як на пожежу, бо маю сповістити вам надзвичайну новину! В Московському університеті бунт!

Володимир. Бунт?!

Троїцький. Стався справжній бій студентів з козаками! Двадцять чоловік убито, багато поранено. Та студенти не здаються, продовжують боротьбу! Я оце найняв візника й ганяю по місту, сповіщаю всім нашим. Думаю, що ми повинні негайно виступити на підтримку москвичів! Негайно! Як ви вважаєте?

Володимир. Абсолютно згоден!

Троїцький (*міцно тисне руку Володимирові*). Спасибі! Я був певний, що ви відповісте саме так!

Володимир. Яка ж причина бунту?

Троїцький. А хіба я вам не сказав? Вибачте! Я сьогодні вже стільки разів розповідав...

Володимир. Та ви роздягайтеся, сідайте до столу.

Троїцький. Дякую, але маю ще до багатьох заїхати. Хоча можна чашечку чаю, бо промерз до кісток. Та, правду сказати, ще й не снідав. Тільки, даруйте, я вже так, не роздягаючись, бо візник чекає. (*Сьорбнув з чашки, обпікся*). Гарячий!.. А причина така. Студент Синявський дав ляпаса ненависному інспектору Бризгалову. Всі стали на захист Синявського. Ну й почалося...

Без стуку входить двірник з оберемком дров: Він шкутильгає на ліву ногу. Проходить до груби, кидає дрова.

Варвара Григорівна. Скільки разів я тобі казала: не заходь без дозволу!

Двірник. Там ще два оберемки. Зараз їх принести чи після?

Варвара Григорівна. Оце бачиш, Володю: що я йому не кажу, а він наче глухий.

Двірник. Мені наказано носити дрова...

Варвара Григорівна. Йди вже, йди з очей! (*Виштовхує двірника в коридор, зачиняє двері*). Як тільки побачить, що хтось чужий приїшов, так і пхається сюди.

Троїцький. Всі двірники такі, бо служать не стільки своїм хазяям, як поліції!

Входить Ольга.

Володимир. Познайомтеся, Леоніде, моя сестра.

Ольга (*подає Троїцькому руку*). Оля.

Троїцький. Троїцький. Студент... медик.

Ольга. Заздрю вам, бо моя мрія — стати лікарем. Сідайте, будь ласка.

Троїцький. Дякую, дякую, я вже й так надто затримався. Мене візник у дворі чекає.

Заходить Марія Олександрівна. В кожусі, припорошена снігом.

Варвара Григорівна (*сплескує руками*). Боже мій! Нарешті!

Ольга (*біжить назустріч матері*). Мамусю! (*Притуляється щокою до матеріного лиця*). Ой, яка ж ти холодна! Давай я тебе роздягну.

Марія Олександрівна (*зморено посміхається*). Здрастуйте. (*Троїцький кланяється, Володимир обнімає матір*). Сідайте, будь ласка. Олю, частуй, частуй гостя. Варваро Григорівно, Володю, заберіть речі. Відпустіть візника, я з ним уже розплатилася.

Володимир і Варвара Григорівна виходять.

Ольга. Мамусю, я наллю й тобі чаю.

Марія Олександрівна. Ні, я трохи перепочину, потім...

Повертаються Володимир і Варвара Григорівна з речами, проносять їх у ті двері, що ведуть на кухню, за ними йде Марія Олександрівна.

Троїцький. Я, мабуть, поїду...

Ольга. Ні-ні, без Володі я вас не відпущу! І сідайте, будь ласка, він зараз увійде. (*Пауза*). А скажіть, дуже важко навчатися на медичному факультеті?

Троїцький. Гм... Не знаю, як вам і відповісти. Мабуть, так. Якщо сумлінно вчити все, що вимагається, то важко. А якщо так, як вчить наш брат, то легко.

Ольга. Я чого цікавлюся: мені дуже хочеться вступити на медичний факультет Гельсінфорського університету. Я вже почала вивчати й фінську мову.

Троїцький. Це трагедія, що в Росії жінок не приймають до університетів. І все через те, що обмеженішого царя, як наш, немає, мабуть, в усьому світі.

Повертається Володимир.

Володимир. Давайте, Леоніде, зараз поїдемо в університет!

Троїцький. Чудово! Одягайтеся, а я до візника, бо вже, мабуть, замерз, лається...

Володимир. Добре. (*Йде до своєї кімнати, повертається, одягаючи на ходу шинель*). Олю, я сказав мамі, що повернуся години через дві. А проте... може щось непередбачене трапитися, так ти дивись...

Ольга. Розумію.

Володимир. Я пішов.

Ольга. Володю! (*Біжить до брата, бо він уже в дверях*). Дозволь і мені з тобою!

Володимир. Ну, ти ж знаєш, що жінок і в приміщення університету не пускають?

Ольга. Я тебе хоч до парадного проведу. Дуже прошу!

Володимир. Ну, гаразд, одягайся, ми почекаємо.

Володимир виходить, Ольга біжить у свою кімнату.

Входить Варвара Григорівна, порається біля столу. Ольга, зачинаючись хусткою, пробігає через кімнату.

Варвара Григорівна. Куди ти!

Ольга зникає не відповівши. Входить Марія Олександрівна, сідає до столу.

Варвара Григорівна. Уже й самовар охолов.

Марія Олександрівна. Нічого. Я дуже гарячого не люблю. (*П'є чай*). Ну, що тут у вас?

Варвара Григорівна. Все нічого, тільки в квартирі надто сиро. І груби, скільки дров не спалюємо, майже не гріють. А які гарні груби в Сибірську були: кинеш оберемочок — і вже тепло.

Марія Олександрівна. Те, що в Сибірську було, ніколи не повернеться.

Варвара Григорівна. Та знаю.

Марія Олександрівна. В селі ми теж мерзнемо, бо флігель зовсім не пристосований, щоб у ньому жити взимку. Не знаю вже, що мені й робити, як врятувати дітей від хвороб. Піду сьогодні до губернатора, проситиму, щоб дозволив Ані перебути зиму в Казані.

Входить двірник. Побачив Марію Олександрівну, виструнчився.

Двірник. Здравія желаю!

Марія Олександрівна. Здрастуйте.

Двірник. Дозвольте внести дрова?

Марія Олександрівна. Несіть.

Двірник проходить до груби, обережно кладе дрова.

Варвара Григорівна. Бач, який шовковий став. Хочу тобі, Маріє Олександрівно, поскаржитися на оцього бомбардира. Як тебе немає, то ходить, бусурман, по квартирі, наче по двору. І що не кажи, мов до пенька.

Двірник. Дозвольте йти?

Марія Олександрівна. Почекайте! Хто вам дав право сваволити в моїй квартирі?

Двірник. Хазяйка наказала, щоб я носив дрова. Більше нічого не знаю, бо сполняю наказ. Дозвольте йти?

Марія Олександрівна (*зітхнула*). Добре, йдіть.

Варвара Григорівна (*коли двірник вийшов*). Все він бреше. Не хазяйчині накази він виконує. Про це і студент ось говорив. Та і я помічаю, що він лізе до нас саме тоді, коли хтось приходить. І зараз оце пришвендяв подивитися, хто з тобою прийшов, а дрова — тільки привід. Ти скажи хазяйці, хай він тільки рубає дрова, а ми з двору самі забиратимемо. Ще тобі чашечку налити?

Марія Олександрівна. Спасибі, я сама.

Варвара Григорівна. А як же там Маня й Митя?

Марія Олександрівна. Тоскно їм взимку в селі. Дуже просилися, щоб я їх взяла з собою, та куди ж у таку холоднечу!

Входить Ольга.

Ольга. Ну сьогодні й мороз!

Марія Олександрівна. А куди ти ходила?

Ольга. Провела Володю.

Марія Олександрівна. Зустріла я того приват-доцента, що живе в нашому дворі. Сказав, що в Московському університеті спалах-

нув бунт. Посилали туди навіть війська, щоб приборкати непокірних молодих людей. А це значить, каже, що багатьох студентів виключать, бо так закінчуються всі подібні історії... Якщо ти, Олю, не дуже замерзла, то не роздягайся: підемо до Ардашевих. Мені треба взнати, коли Люба їхатиме в село.

Ольга. Може, й для мене місце знайдеться? Я вже так скучила і за Анею, і за Маняшею, і за Митею. Здається, вік їх не бачила!

Марія Олександрівна одягається, виходить з Ольгою. Варвара Григорівна їх проводжає, повертається. Прибирає зі столу. Входить двірник.

Двірник. Кха!

Варвара Григорівна (*присіла на стілець*). Господи, злякав... і чого, спитати, оце ти припхався?

Двірник. Варко, не гнвайся на мене. Я нічого проти тебе не маю, бо ти служиш панам так само, як і я.

Варвара Григорівна. Не рівняй мене з собою! Не рівняй!

Двірник. Чого це?

Варвара Григорівна. А того, що я давно вже не служу, а просто так живу. Вони мене поважають, як рідну.

Двірник. Ну, хай. Ну, хай так. Хіба мені не все одно. Кожен живе, як уміє. Не будемо, Варко, сваритися. Я такий самий неборака, як і твій покійний чоловік. Тільки й того, що твоєму чоловікові турок прострелив голову, а мені, бачиш, ногу. Стара моя померла, поки я за царя і отечество кров проливав. Мучуся все життя, як і ти, один. Охолала душа. Варко, налий чарчину відставному бомбардиру, га? Сердишся, що інколи зайвий раз заходжу? Та куди мені подітися — служба! Куди ось ти подінешся, якщо тебе оці Ульянови візьмуть та й витурлять?

Варвара Григорівна. Не виженуть, бо не такі вони люди.

Двірник. Що не такі вони люди, як інші, це правда. Сам пристав мені сказав: сина оцієї Ульянової повісили за те, що кидав бомбу в царя. Може, й збрехав, хто зна. А що казав, то ось (*хреститься*) мій хрест. Присягаюсь. Ну, то що, Варко, знайдеться десь у тебе чарчина? Адже ти в хаті, а я весь день, як на Шипці, біля воріт мерзну. Собача служба!..

Входить Чехметьев.

Двірник (*злякано підхоплюється*). Здравія желаю, ваше благородіє!

Чехметьев. Чаюеш, мерзотнику, замість того, щоб біля воріт пильнувати?

Двірник. З розвідкою зайшов, ваше благородіє!

Чехметьев. Йолоп! Думає, що говориш!

Двірник. Винуват, ваше благородіє!

Чехметьев (*до Варвари Григорівни*). А ти хто така?

Варвара Григорівна. Була нянею, а зараз так живу.

Чехметьев. Поклич свою пані!

Варвара Григорівна. Її немає.

Чехметьев. Де ж вона?

Варвара Григорівна. Пішла до сестри.

Чехметьев. Сама?

Варвара Григорівна. Ні, з дочкою.

Чехметьев. З дочкою! (*До двірника*). Значить, вона приїхала з Кокушкіна з дочкою, а ти чаї розпиваєш?

Двірник. Винуват, ваше благородіє, але старшої дочки я не бачив.

Чехметьев. Чекав, поки я прийду й покажу її тобі?

Двірник. Винуват, ваше благородіє!

Чехметьев. Геть, мерзотнику, з моїх очей!

Двірник, вибиваючи крок, попрямував до виходу. Зачепився кривою ногою за поріг, ледь не впав. Вийшов.

Чехметьев. Уже набрався! Ну, я тобі!.. (*До Варвари Григорівни*). А ти ось що: як тільки повернеться пані Ульянова, передай їй повістку

(*віддає папірця*) і скажи, щоб вона негайно з'явилася до пана поліцейстера. Зрозуміла?

Варвара Григорівна. Скажу, скажу....

Чехмет'єв (*свариться пальцем на Варвару Григорівну*). Дивись мені! (*Виходить*).

Завіса

КАРТИНА ДРУГА

Аудиторія Казанського університету. Біля кафедри, в оточенні групи студентів, стоїть Володимир. Тут Полянський, Сараханов, Троїцький, Португалов, Алексеев. Весь час грюкають двері, через аудиторію пробігають студенти. Володимир тримає в руках листа, якого читав. Чекає, поки настане тиша.

Полянський. Зачиніть двері!

Троїцький. Я ось стану там, нікого не пускатиму!

Сараханов. А чого не пускати? Хай всі слухають!

Троїцький. То, може, й пана інспектора покликати?

Сараханов. Облиш свої недоречні жарти!

Полянський. Годі, годі. Продовжуйте, Володимире.

Володимир (*читає*): «У неділю, двадцять другого цього місяця, в залі дворянського зібрання був студентський концерт. Під час антракту між першим і другим відділеннями, у той час, коли публіка почала повертатися на місце, студент третього курсу юридичного факультету Синявський, наблизившись до інспектора, покликав його на ім'я та по батькові. «Що вам треба?» — повернувся до нього інспектор. «Ось чого мені треба від імені всіх студентів», — і заліпив такого ляпаса, що той ледве на ногах утримався...»

Полянський. Вашого Потапова й довбнею стукни, то не похитнеться.

Троїцький. Не довбнею — то бомбою його!

Сараханов. Не заважайте! Читайте далі.

Володимир (*читає*): «Інспектора, блідого як смерть вивели із зали. В залі зчинився галас. Але Синявський тим, хто кинувся до нього, спокійно сказав: «Навіщо цей шум? Адже я не тікаю. Сідайте і слухайте музику, а я з поліцією вийду, куди треба».

Полянський. Залізна витримка!

Володимир (*читає*): «Для того, щоб висловити співчуття Синявському, показати, що це була колективна справа, а не індивідуальна, особиста помста, студенти другого дня вирішили провести сходку. Але, прийшовши в університет, побачили, що потрапили в хитру пастку. Їх пропустили в двір, а потім замкнули...»

Полянський. Негідники!

Португалов. Щоб і нам такого не було!

Сараханов. Буде, якщо ловитимемо гав!

Володимир (*читає*): «Приїхав обер-поліцейстер і заходився умовляти студентів, щоб вони розходилися по домівках. Йому відповіли, що це буде зроблено лише тоді, коли відпустять усіх заарештованих...»

Полянський. Молодці!

Троїцький (*відштовхує студента, який хотів зайти до аудиторії*). Куди, куди лізеш! (*Випхав, зачинив двері*). Шпигун Ферлюдін. От його давно треба було пристрелити!

Володимир (*читає*): «І раптом летить доблесне воїнство донських козаків. Що далі було — описати важко. Козаки, студенти, поліцейські! — все це змішалось в один клубок. Били студентів і м'ясники...»

Португалов. От вам і народ!

Володимир. М'ясники з Охотного ряду — то ще не народ!

Полянський. Абсолютно згоден!

Троїцький (*знову когось не пускає, кричить*). Сказано — не можна! Чого? А так: не можна і все! І геть від дверей, а то ціпком огрію!

Сараханов. Дивись, не лусни інспектора!

Полянський (*Троїцькому*). Зачини двері!

Троїцький. Та лізуть же!

Володимир. Закінчую листа. (*Читає*): «Тих, хто чинив опір, хапали і одвозили».

Португалов. Куди?

Володимир. Не сказано.

Сараханов. Ясно, що не додому!

Володимир (*читає*): «Замкнених у актовій залі тільки ввечері випустили, відібравши спершу в них студквитки. Заарештували тих, кого визнали призвідцями. Кажуть, що таких набралось до ста чоловік. Решті заборонили з'являтися в університеті до особливого розпорядження».

Троїцький. Знову хтось ламає двері! Ну, я ось...

Троїцький із силою смикає двері на себе. В аудиторію влітає Поморов, зачепився за ціпок Троїцького, падає. Всі зніяковіло дивляться на Поморова, що розтягнувся на підлозі. Троїцький миттю зникає в коридорі. Поморов підводиться, струшує пилюку з штанів.

Поморов. Панове, чого ви тут замкнулися?

Полянський. Хто вам, пане Поморов, сказав, що ми замкнулися? Чи не шпик Ферлюдін, якого ми не пускаємо в своє товариство? Бачу, що він, оскільки мовчить. А в аудиторії ми тому, що чекаємо лекції, яку має читати пан ректор. Що вам ще від нас треба?

Поморов. Дотримуйтеся порядку!

Полянський. Спасибі за слушну пораду.

Поморов мнеться, не знаючи, до чого ще прискіпатися, виходить. Недовзі Троїцький з'являється на своєму місці.

Володимир. Не знаю, як на вас, друзі, а на мене дуже гнітюче враження справив лист московських студентів. Яка дикість, яка підлота! Люди зібралися, щоб мирно заявити свої вимоги, а на них, наче на вороже військо, пускають озброєних козаків. Їх не просто розганяють, а вбивають!

Полянський. І за чім наказом? Царя!

Троїцький. Жаль, Володимире, що ваш брат не вбив його! Та ми до нього ще доберемося, дайте строк.

Володимир. Збагнути навіть важко що це: здичавіння влади чи патологічний страх перед гуртом людей, які зібралися без дозволу начальства? Виходить так: хочеш щось заявити владі — будуй барикади і веди переговори зі зброєю в руках.

Троїцький. Тільки зі зброєю!

Полянський. А воно так і буде.

Португалов. Буде, та коли? Думаю, що не скоро. Більше того: я не впевнений, що мені доведеться побачити барикади, скажімо, на вулицях нашої Казані...

Троїцький. А я певний, що доживу! І оцію ось рукою нищитиму наших заклятих ворогів!

Володимир. Доживемо й до барикад. І кожен навіть невеличкий виступ проти влади наближає час барикад, час революції. От тому ми повинні зробити все, щоб підняти студентів на виступ! Коли уряд побачить, що повстали всі університети, тоді він буде змушений піти на поступки. Якщо ж москвичів ніхто не підтримає, то їхня боротьба, їхні жертви не дадуть ніяких наслідків. Синявський свідомо віддав себе в жертву, щоб полегшити долю всіх. Він зробив це тому, що був упевнений: його виступ сколихне тих студентів, хто ще не продався інспекції, хто не примирився з тяжкими умовами, в які усіх поставив новий статут. Для мене особисто навчання за таких умов — суцільні тортури, проти яких я не можу не боротися.

Полянський. Я готовий дати Потапову ляпаса!

Алексеев. Ні, це я зроблю! Я давно вже це вирішив. І взагалі я думаю так: якщо нас б'ють, то і ми повинні бити. Інспекторів, субінспекторів, педелів.

Троїцький. І тих професорів, що танцюють під їхню дудку! І не бити, а вбивати!

Володимир. Друзі, зрозумійте: головне — не помста інспекторові, яким би негідником він не був, як би він не заслуговував ляпаса! Головне ось що: піднімемо ми всіх, — підкреслюю — всіх! — студентів на підтримку наших московських братів чи ні?!

Сараханов. Цілком згоден!

Володимир. Московський університет закрито після того, як студенти витримали бій не тільки з поліцією, а й з козаками. Тобто царськими військами. Це, незважаючи на поразку студентів у нерівному бою, велика перемога. Так, велика перемога, бо цією жорстокою репресивною акцією цар і його оточення показали, що вони безпомічні перед згуртованими діями мас. Сараханов, дайте, будь ласка, газету. Дякую. Ось у чому признається влада. (*Читає*): «Студенти остаточно вийшли з покори. Настала психологічна мить, коли юрба втрачає всяку здатність сприймати щось розумне й не підкоряється ніяким умовлянням...»

Полянський. Ну, найрозумніше в нас, як відомо, те, що радить начальство.

Володимир. Думаю, що й ми вже дійшли до тієї психологічної миті, коли час облишити сперечання — давати ляпаса інспекторові чи ні, а починати діяти!

Троїцький. Діяти! І не словами, а зброєю!

Володимир. Я пропоную негайно скликати сходку, щоб виробити текст петиції.

Троїцький. Інспектор і педель!

Володимир. Давайте перейдемо в курільну кімнату.

Всі поспіхом виходять. З'являються Потапов і Поморов. Потапов дуже схожий на Олександра III. Тільки нижчий.

Потапов (*зупиняється в дверях*). Де ж студенти, про яких ти говорив?

Поморов (*заглядає в аудиторію з-за спини Потапова*). Тільки-но тут були. Своїми очима бачив. Ульянов щось читав, а всі слухали. Взагалі цей брат страченого державного злочинця дуже підозріло поводить. Він весь час в центрі юрби.

Калатає дзвінок, сповіщаючи, що лекції починаються. З протилежного боку до аудиторії заходить ректор Кремльов. Здивовано зупиняється, побачивши, що студентів немає.

Потапов. Зараз ваша лекція?

Кремльов. Так.

Потапов. Боюсь, вам не доведеться її читати.

Кремльов. Дуже прикро. Це ж чому?

Потапов. Я вам уже доповідав, що студенти явно щось протизаконне затівають. Ви не повірили. Ось вам (*жест в бік аудиторії*) яскраве підтвердження моїх слів.

Кремльов. Дякую, пане інспекторе, за пояснення. І хочу спитати: яких же заходів вжила інспекція, маючи такі тривожні сигнали, щоб студенти займалися тим ділом, заради якого вступили до університету? Адже не хто інший як інспекція повинна дбати про те, щоб студенти дотримувалися правил, які в нас існують? Чи я повинен займатися й питаннями дисципліни?

Потапов. Ми вживаємо всіх заходів.

Мимо дверей аудиторії пробігають Володимир, Троїцький, Полянський з групою студентів. Чуються вигуки: «На сходку! На сходку! На сходку!»

Потапов (*показуючи на двері рукою*). Бачили? Попереду Ульянов!

Кремльов (*киває на двері*). Оце так діють ваші заходи? Прошу вас, пане інспекторе, подати мені письмове пояснення! (*Виходить*).

Мимо дверей пробігає ще одна юрба з вигуками: «На сходку! На сходку! На сходку!»

Потопов. Мерзотники! (*Виходить, Поморов — за ним*).

Ще одна юрба пробігає з тими ж вигуками: «На сходку! На сходку! На сходку!»

Завіса

КАРТИНА ТРЕТЯ

Петербург.

Кабінет Олександра III в Анничковому палаці. Олександр III гортає й підписує якісь папери. Генерал-ад'ютант Черевін стоїть побіля нього, промокає підписане, відкладає папери вбік.

Олександр III. Все?

Черевін. Так, ваша величність.

Олександр III (*встає, закурює, відходить до вікна*). Запрошуй Делянова.

Черевін. Одну хвилинку. (*Збирає папери, виходить*).

В дверях з'являється Делянов.

Делянов (*не переступаючи порога*). Дозвольте, ваша величність? Олександр III (*похмуро, продовжуючи дивитися у вікно*). Заходьте.

Делянов. Дякую... (*Прямує до столу так, ніби в нього зв'язані ноги. Зупиняється біля крісла, стоїть, догідливо зігнувшись*).

Олександр III (*після паузи, все ще дивлячись у вікно*). Сідайте, сідайте.

Делянов. Дякую, дякую. (*Несміло змощується в кріслі біля царського столу*).

Олександр III (*підійшов до столу, загасив цигарку в попільниці, не сідаючи в своє крісло, гнівно спитав*). Значить, дійшло вже до того, що студенти б'ють інспекторів?

Делянов (*встав, покійрно нахилив голову*). Так, ваша величність. Дуже, дуже прикро, але факт: студент Московського університету Синявський вдарив інспектора Бризгалова.

Олександр III. І студенти замість того, щоб осудити негідника, стали на його захист?

Делянов. Не всі, ваша величність, а лише ті, що заражені нігілізмом.

Олександр III. Відкіля ж, дозвольте вас спитати, взялися в Московському університеті студенти-нігілісти, коли ви доповідали мені, що з введенням нового статуту з кривою у вищих учбових закладах покінчено? (*Делянов, покійрно схиливши голову, мовчить*). Мерзотник! (*Делянов злякано здригнувся*). Як його прізвище?

Делянов. Синявський, ваша величність.

Олександр III (*сів*). Сідайте, чого стоїте!

Делянов (*сідає*). Дякую, ваша величність.

Олександр III. Яке покарання думаєте визначити тому негідникові?

Делянов. За законом, ваша величність, вчинок студента Синявського карається уприманням у дисциплінарному батальйоні протягом трьох років.

Олександр III (*по паузі*). Хай буде так. А до всіх студентів, що стали на захист цього негідника... Як його там?

Делянов. Синявський, ваша величність.

Олександр III. До всіх вживати якнайсуворіших заходів! Досить того, що ми кілька років панькалися з ними! Бачите, до чого це привело!

Взялися за виготовлення бомб, щоб знищити мене. Я ще тоді казав, коли затверджував вирок Ульянову і його злочинній компанії: мало ми їх вішаємо! І вішаємо лиш виконавців, а треба й тих, хто справді підготував змову, хто очолював і спрямовував її. Тоді мене запевняли, що всіх, хто мав причетність до замаху, заарештовано; що університети очищені від крамоли. Я повірив. І що ж? Не минуло й півроку, як крамола знову підняла голову. І це в той час, коли запроваджено новий університетський статут, за якого, як усі запевняли мене, студенти не посміють і писнути! Ганьба! *(Встав. Підхопився і Делянов. Олександр III пройшовся до вікна, постояв там. Делянов поспіхом ковтнув якусь пілюлю. Олександр III повернувся до столу, закурив, попихкотів димом, сів).* Сідайте, Іване Давидовичу.

Делянов. Дякую, ваша величність.

Олександр III. Московські студенти продовжують бунтувати?

Делянов. Так, ваша величність.

Олександр III. А чого ж вони домагаються?

Делянов. Студенти, ваша величність, просять, щоб Бригалова було усунуто з посади інспектора.

Олександр III. Сьогодні — Бригалова, а завтра вони попросять, щоб я усунув вас! До того йде! *(Делянов, покійно схиливши голову, мовчить).* А післязавтра, щоб усунути мене, кинуть під мою карету бомбу, так як хотів зробити Ульянов і ті мерзотники, яких разом з ним страчено! негайно закрити університет і всіх бунтівників виключити! Хай залишаться в університеті десяток студентів, але щоб вони були цілком благонадійними.

Делянов. Дякую, ваша величність, за високий дозвіл закрити університет, бо це єдиний спосіб припинити бунтарство студентів.

Олександр III *(калатає дзвоником. У дверях з'являється Черевін).* Хай подають карету! *(Черевін киває головою, зникає).* Що в інших університетах?

Делянов. Все спокійно, ваша величність.

Олександр III. Слава богу!

Делянов. Нашо вже в казанських студентів, як усі кажуть, грає пугачовська кров, і там урочистий акт пройшов спокійно. А саме на актах, як ви, ваша величність, знаєте, і трапляється найбільше всіляких історій. З донесень попечителів навчальних округів видно, що студенти порозумнішали, побачивши, куди їх може завести крамола. Страта Ульянова і його злочинної групи — великий урок для студентів, для всієї молоді, що навчається. І події в Московському університеті ніяк не відбивають настрою всього студентства.

Олександр III. Дай боже! А то наші університети наче в іншій державі існують. Змови, бунти, демонстрації... Чортзна-що! В жодній країні світу студенти не лізуть з такою впертістю до політики, як у нас! Навіть у тих державах, де конституції. А в нас їм до всього діло. Беруться за бомби. Ганьба! А все тому, що в університети ми пускаємо синів учорашніх кріпаків, кучерів та кухарок. Адже Ульянов, як він сам признавався, готував незаконного сина акушерки до університету.

Делянов. Ваша величність, так було, але такого вже не буде. Після мого циркуляра, на який ви зволили дати свою високу згоду, жодного простолюдина не буде прийнято до університету. Цьому сприятиме й те, що ми, з вашого високого дозволу, підвищили плату за навчання. І мужицькі сини, як повідомляють мені попечителі, змушені покинути університети й повернутися до своїх рідних, щоб взятися до тих справ, які відповідають їхньому званню. А це той неблагонадійний елемент, з якого крамольники поповнювали свої ряди.

Олександр III. Радий, що це так. І, думаю, треба підвищити плату настільки, щоб простолюдини перестали й мріяти про університет. Наука, мистецтво — все це для дітей вищих класів, а не для кучерів та кухарок!

Завіса

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

Квартира Ульянових. Ольга за роялем. Розучує сонату Бетховена. Часто перериває гру, встає, ходить по кімнаті. Дзвінок. Оля йде відчиняти, повертається з Португаловим. Входить Варвара Григорівна.

Португалов. Я дуже, дуже вибачаюсь, що перебив...

Ольга. Нічого, нічого. В мене сьогодні погано йдуть заняття. Я тільки те й роблю, що починаю грати та кидаю.

Португалов. Повірите, я не посмів би, але дуже, дуже важлива справа до Володимира.

Ольга. Ви в університеті сьогодні були?

Португалов. Бачите... *(Кидає погляд на Варвару Григорівну)*. Я тому й прийшов...

Входить двірник з дровами.

Варвара Григорівна *(сплескує руками)*. Знову тебе лиха година принесла! Ой господи!.. Та не туди, не туди! Неси на кухню!

Двірник і Варвара Григорівна виходять.

Ольга. Щось трапилося незвичайне?

Португалов. Так. *(Озирнувся на двері, за якими зник двірник)*. В університеті бунт. Поліція оточила приміщення. Студентів не випускають. Оце все, що я знаю. Даруйте, піду, може, вдасться прорватися в університет.

Ольга. Ви не заперечуєте, якщо я піду з вами?

Португалов. Прошу. Прошу! Тільки одягайтеся потепліше, а то на вулиці страшенно холоднеча.

Ольга. Зачекайте хвилинку.

Португалов. Добре, добре.

Ольга виходить. Пауза. Через кімнату проходить двірник, витираючи вуса: Варвара Григорівна частувала його. Перед тим, як зникнути, двірник кидає на Португалова пильний погляд. Повертається Ольга, входить Варвара Григорівна.

Ольга. Няню, я скоро повернуся.

Ольга і Португалов виходять. Варвара Григорівна довго дивиться їм услід, потім заходжується розпалювати грубу. Входить Марія Олександрівна.

Варвара Григорівна. Нарешті! Ну, що?

Марія Олександрівна. Нічого втішного. *(Роздягається з допомогою Варвари Григорівни)*. Дали прочитати відповідь з департаменту поліції про те, що Ані не дозволяється, як я прохала, на зиму переїхати з Кокушкіна до Казані. Не допомогла, значить, і довідка лікаря. Не знаю, куди вже звертатися? Як врятувати її від тої біди, в яку вона потрапила? О, ви вже й плачете.

Варвара Григорівна. Та шкода, що ні за що страждає...

Марія Олександрівна. Витріть сльози, бо мені й без того не весело. Володя повернувся?

Варвара Григорівна. Ні, не було.

Марія Олександрівна. А де Оля?

Варвара Григорівна. Грала. А прийшов студент, побігла з ним.

Марія Олександрівна. Куди?

Варвара Григорівна. Не знаю. Я оце думаю: чи не трапилося там з Володею чого?

Марія Олександрівна. У мене теж неспокійно на душі, бо коли в Москві студенти збунтувалися, то й тут може таке саме статися.

Варвара Григорівна. Будеш обідати?

Марія Олександрівна. А Оля їла?

Варвара Григорівна. Ні, тебе й Володю чекала.

Марія Олександрівна. То і я їх підожду.

Входить двірник.

Двірник *(в дверях)*. Здравія желяю!

Марія Олександрівна *(невдоволено)*. Ми вже сьогодні з вами бачилися.

Двірник. Так точно! Але я маю вам доповісти, що прибув візник. Уклінно просить, щоб ви швидше виходили, бо жоні розігрілися, а мороз.

Марія Олександрівна. Котра година?

Барвара Григорівна. Ось я гляну. *(Йде у Володину кімнату, повертається)*. Пів на третю.

Марія Олександрівна. За цими клопатами я втратила відчуття часу. *(До двірника)*. Скажіть візникові, що я зараз вийду.

Двірник. Слухаю. *(Зникає)*.

Барвара Григорівна. Хоч трохи поїж. Адже сорок верст їхати.

Марія Олександрівна. Я в сестри вже чаю вип'ю, бо на душі так гірко, що і їсти не хочеться. І Володі немає. А знає ж, що маю десь близько третьої години їхати. Де й що могло його так затримати? Адже він такий ретельний. Може, й Оля, не дїждавшись мене, пішла з студентом саме тому, що з Володею щось трапилося? Що ж робити? Не їхати в село? Але ж Ані я пообіцяла, що обов'язково повернуся сьогодні. Голова обертом іде.

Барвара Григорівна. І я нічого тобі не можу порадити.

Дзвінок.

Барвара Григорівна. Я подивлюся, хто там. *(Виходить, невдовзі повертається)*. Студент приніс Володі книжку. *(Подає Марії Олександрівні книжку)*.

Марія Олександрівна. Чого ж ви його не запросили зайти?

Барвара Григорівна. Просила, не захотів.

Марія Олександрівна *(ходить по кімнаті)*. Що ж робити?

Барвара Григорівна. Почекай, поки Оля повернеться.

Входить двірник.

Двірник *(в дверях)*. Пані Ульянова, візник просить передати, що коли ви зараз не вийдете, то він поїде...

Марія Олександрівна. Зараз іду!

Двірник. Слухаю. *(Зникає)*.

Марія Олександрівна. Давайте, Барваро Григорівно, швиденько збиратися. Адже в селі не тільки хвора Аня, а й Маняша та Митя...

Марія Олександрівна і Барвара Григорівна то виходять, то повертаються з вузлами й кошиками. В той час, коли нікого немає, в кімнату входить Ольга. Поспіхом роздягається. Входить Марія Олександрівна.

Ольга. Ой, я так боялася, що не застану тебе. Ну, чого тебе викликали?

Марія Олександрівна. Ані доведеться всю зиму скіти в селі. А мені й Маняші з нею, бо не кинемо ж ми її там одну.

Ольга. Жах! У мене в голові не вкладається: ну що б сталося, якби Аня перезимувала в Казані, а не в Кокушкіні? Адже весь її злочин у тому, що брата страчено. Так можна і мене, і Володю — всіх нас погнати на заслання.

Марія Олександрівна. А з нами й поведуться, мов із засланнями. То сюди приходять чини поліції, то до себе викликають.

Барвара Григорівна. Двірника з хати не виженеш. Сам признався, що йому наказано стежити за всіма нами.

Марія Олександрівна. То де ж Володя?

Ольга. В університеті.

Марія Олександрівна. Ти бачила його?

Ольга. Ні, але мені сказали, що він там. Я передала йому записочку, щоб він прийшов, бо ти маєш їхати в село. Думаю, він ось-ось з'явиться.

Марія Олександрівна. Що ж він там робить, коли сам казав, що сьогодні немає лекцій?

Ольга. Оцього я не знаю. Прийде — спитаєш.

Марія Олександрівна. Спитаю, та вже, мабуть, не сьогодні. Час їхати. *(Підходить до дочки, пильно дивиться їй в очі)*. А ти, Олю, все про Володю сказала?

Ольга. Так, все.

Марія Олександрівна. Присядьмо на дорогу.

Всі примощуються хто де. Дзвінок.

Ольга. Це Володя! *(Підхоплюється, біжить у сіни. Повертається знічено)*. Візник. Каже, що більше не може чекати.

Марія Олександрівна. Ходімте.

Забравши речі, всі виходять. Невдовзі чути калатання дзвоників, гупотіння кінських копит. Повертаються Варвара Григорівна й Ольга.

Варвара Григорівна. То що — насипати їсти?

Ольга. Ні, без Володі я не обідатиму.

Варвара Григорівна. А якщо він буде там до вечора?

Ольга. Не пому. *(Сідає до рояля, бурхливо грає ту ж сонату Бетховена, що розчувала. Різко обриває гру, швидко виходить)*.

Вбігає Володимир.

Володимир. Мама поїхала?

Варвара Григорівна *(хапається за серце)*. Ой, налякав...

Вбігає Ольга, кидається братові на шию, плаче.

Володимир *(злякано)*. Що? Що трапилось?

Ольга *(посміхається крізь сльози)*. Тепер нічого.

Володимир. А чому такий настрій?

Варвара Григорівна. Аню в Казань не пустили. Та й тебе чекали-чекали...

Володимир *(до Ольги)*. Мама дуже хвилювалася?

Ольга. Я ходила до університету, щоб дізнатися, що там з тобою трапилось.

Володимир. Ай, як шкода, що її не застав. А раніше ніяк не міг вирватися. Ти сказала мамі, що сталося в університеті?

Ольга. А я і сама не могла взнати. Бачила тільки, що приміщення оточене поліцією.

Варвара Григорівна. То будете обідати?

Володимир. Ага, готуйте. І чоловік на шість, бо зараз до мене придуть друзі. Голодні всі, як вовки. *(Варвара Григорівна вийшла)*. Олю, слухай уважно, що я тобі скажу. Ми оголосили війну університетським порядкам! Так, так, безпощадну війну! Досить терпіти поліцейський деспотизм! Будемо боротися до перемоги! Зараз придуть Полянський, Сараханов, Троїцький. Складемо петицію і завтра ж подамо ректору.

Ольга. Володю, мама... дуже боїться за тебе.

Володимир *(спохмурнів)*. Знаю.

Ольга. Ти на неї не сердься. Адже минуло всього півроку, як Саші не стало...

Володимир *(з помітним роздратуванням)*. То що ти мені радиш? Відмовитися від боротьби? *(Пауза. Ольга мовчить)*. А ти розумієш, що вже одне те, що я брат Олександра Ульянова, який віддав своє життя в нерівній боротьбі проти того ката, що сидить на троні, зобов'язує мене бути в перших рядах! Та не будь я і братом Олександра Ульянова, все одно пішов би з усіма! Я ненавиджу деспотизм і скільки житиму, бортимуся проти нього. Це моє непохитне рішення!

Дзвінок.

Ольга. Я відчиню.

Володимир. Почекай, я сам, бо це, мабуть, всі наші. А ти йди допомагай няні готувати обід.

Ольга і Володимир виходять. Невдовзі Володимир повертається з Полянським, Троїцьким, Сарахановим.

Завіса

КАРТИНА П'ЯТА

Квартира Ульянових. Варвара Григорівна підкладає дрова в грубу. Зі своєї кімнати входить Володимир.

Володимир. Няню, що там надворі?

Варвара Григорівна. Такий холод, якого ще не було. А ти чого так рано встаєш! Ще ж зовсім темно.

Володимир. Не спиться.

Варвара Григорівна. Казала тобі, вкривайся теплою ковдрою, бо холодно. Не послухався, от тобі й не спиться. Я сама під ранок так замерзла, що ледве біля плити відігрілася. Ох, господи. *(Тяжко зітхає)*. І що воно за будинок такий: віз дров спалюю, і однаково холодно. Ми тут мерзнемо, а Марія Олександрівна з Анею, Митею та Маняшею в Кокушкіні. Вода там у них до ранку у відрі замерзає. А зима ж тільки починається.

Володимир. Та й у нас ось вода замерзла. Злийте-но мені.

Варвара Григорівна. Почекай, я теплої принесу.

Володимир. Лийте холодну.

Варвара Григорівна *(бере кувля)*. Вона ж з кригою.

Володимир. Лийте! Лийте! І сміливіше! У-ух, як хороше!

Варвара Григорівна. Буде тобі хороше, як простудишся. Валтимешся в ліжку, як Митя.

Володимир. А Митя тому й простудився, що боїться холодної води. Якби він умивався так, як я, давно б уже видужав.

Варвара Григорівна. Ти й малим майже не хворів.

Володимир. І знаєте чому?

Варвара Григорівна. Чому?

Володимир. Тому, що вас завжди слухався.

Варвара Григорівна. Що слухався, то правда. Але вже такого в'юна, як ти, світ не бачив. З рук, бувало, вислизнеш так, що й незчуюся.

Поки Варвара Григорівна це говорить, Володимир непомітно виходить.

Варвара Григорівна *(здивовано сплескує руками)*. О, вже зник. *(Ласкаво посміхається)*. Ну, непосидючий!

Входить Ольга.

Ольга. Чую, Володя встав.

Варвара Григорівна. Чого це ви сьогодні так рано посхоплювалися?

Ольга. Вам щось допомогти?

Варвара Григорівна. Ви зараз снідатимете чи пізніше?

Ольга. Як Володя скаже.

Входить Володимир. Він уже в студентській формі.

Володимир. Доброго ранку, сестричко!

Ольга. Здрастуй.

Володимир. Як спалося?

Ольга. Погано.

Володимир. Холодно було?

Ольга. Ні, думки не давали заснути. А ти спав?

Володимир. Мало, але досить міцно. Квартира ця справді наче льох. Треба було щось краще знайти. Тепер доведеться мерзнути до весни, бо хто ж узимку переїжджає. Та й мами нема. Вона, з усього видно, зимуватиме в Кокушкіні.

Ольга. А що їй робити! Аня ж сама там пропаде без неї.

Варвара Григорівна. Я казала Марії Олександрівні: давай поїду в село, а ти будь туг. Не погоджується. *(Пауза)*. Де вам збирати сніданок: тут чи на кухні?

Володимир. Давайте на кухні. Там тепліше.

Варвара Григорівна виходить.

Ольга. Ти хвилюєшся?

Володимир. Так, на душі неспокійно.

Ольга. А мені... страшно.

Володимир. А я завжди був певний, що ти значно хоробріша від мене.

Ольга. Я по-доброму заздрю тобі: ти вмієш жартувати навіть тоді, коли хочеться плакати.

Володимир. А є люди, яким сміх цілком заміняє сльози. До них, бачу, належиш і ти, бо ось замість того, щоб плакати,— смієшся.

Ольга. Ти хоч кого розсмієши! Ну, годі жартувати. Я, Володю, хочу провести тебе до університету, якщо ти, звичайно, не проти.

Володимир. Буду радий! Але няня каже, що сьогодні мороз аж тріщить.

Ольга. Все одно піду! І взагалі, я не знаю, як буду сидіти вдома в той час, коли у вас таке діятиметься. Ой боже! І чого я народилася жінкою!

Володимир. Оце доречна сльоза!

Ольга *(вигираючи сльози)*. Ні, тобі не зрозуміти, як боляче, коли жінці того не можна, туди не приймають, туди не пускають. Мов ти прокажена.

Володимир. Олю, сестричко моя люба, заспокойся. *(Обняв Олю за плечі, вона прихилилася до нього, схлипує)*. Подумай, адже наша мама ніколи не впадала у відчай отак, як ти.

Ольга. Все! Більше ти не побачиш моїх сліз! Злий мені оцієї води з кригою, я й сліди їх змию!

Володимир. Чую голос справжньої жінки!

Володимир зливає Ользі, та промиває очі. Дзвінок.

Володимир *(здивовано)*. Хто так рано?

Ольга. Чи не поліція?

Володимир. Цілком можливо. Я вчора всім казав: треба не відкладаючи виступати, бо, коли ми довго збиратимемося, нас заарештують. Не послухали, відклали на сьогодні...

Ольга. Що ж робити?

Володимир. Треба спалити ті листівки, які ми вчора заготували. Добре, що груба горить.

Знову лунає дзвінок.

Йди, Олю, відчиняй. Спитаєш — хто? Якщо двірник приніс телеграму, скажеш: «Почекайте, я одягнуся». Телеграма — то поліція, ми тоді й спалимо листівки.

Дзвінок калатає ще сильніше. Входить Варвара Григорівна.

Варвара Григорівна. Чому не відчиняєте?

Володимир. Олю, йди.

Варвара Григорівна. Куди ти роздягнена? Почекай, я сама.

Володимир. Няню, хай Оля відчинить.

Варвара Григорівна. А що таке?

Володимир. Нічого.

Варвара Григорівна *(дає свою теплу хустку)*. На хоч запися.

Ольга накидає хустку, йде в сіни. Невдовзі повертається з Полянським, Троїцьким, Сарахановим. Варвара Григорівна виходить.

Полянський. Володимире, незвичайна новина! З осокінських казарм батальйон піхоти перейшов у двір того поліцейського управління, що поряд з університетом.

Троїцький. Солдатам видані бойові патрони!

Сараханов. Залишилось їм ще підкотити гармати до парадних дверей університету — тоді вже можна буде спокійно продовжувати навчання.

Володимир. А що я вчора казав? Не відкладати на завтра!

Полянський. Та оце тепер впевнились...

Троїцький. Якщо вони озброюються, то і нам треба діставати зброю. Я вже маю два револьвери!

Сараханов. Не сміши людей!

Троїцький. По-твоєму, значить, так: вони в нас будуть стріляти, а ми повинні мовчати?

Володимир. Друзі, давайте не будемо гаяти час на суперечки, а спокійно обміркуємо, що робити. Я, правду сказати, боявся, що поліція вже цієї ночі багатьох заарештує, щоб зірвати наш виступ. А оскільки цього, на щастя, не сталося, то це значить, що керівництво університету, — а разом з ним і поліція! — не знають, що ми готуємо виступ. І той батальйон присланий, так би мовити, про всяк випадок. А може, щоб пострахати лякливих. Якби інспекція і поліція через своїх агентів довідалася, що ми готуємо сходку, на якій маємо подати петицію ректорові з нашими вимогами, то батальйон солдат стояв би не в дворі поліцейського управління, а в приміщенні університету. Отже, той план, який ми виробили вчора, залишається в силі. Тільки, я думаю, нам треба починати виступ не о десятій, як ми вирішили, а о дванадцятій. По-перше, цим ми зіб'ємо з пантелику інспекцію, яка чекатиме виступу на перших лекціях. По-друге, о дванадцятій годині ректор читатиме лекцію. Значить, нам не треба буде шукати його, щоб подати петицію. І третє: о дванадцятій годині в університеті студентів буде найбільше.

Полянський. Слушно. Ну, а якщо війсьсько захопить університет? Що ми тоді робитимемо? Відкладемо виступ?

Володимир. Ні в якому разі! Це провалить усю справу! Якщо нас не пустять у приміщення університету, то зберемося в дворі. Якщо, скажімо, і в двір не пустять, то ми зберемося на вулиці перед університетом, а до ректора пошлемо делегацію з петицією.

Сараханов. Треба було, як радив Володимир, учора виступати.

Троїцький. А хто ж, як не ти, вагався?!

Володимир *(глянув на кишенькового годинника)*. У нас є ще година часу до того, як сторож відчинить двері університету. Олю, ти поможі няні зібрати нам сніданок, а ми пройдемо до мене і ще раз усе обміркуємо. Прошу, друзі. Роздягнетесь в мене.

Володимир, Полянський, Троїцький, Сараханов виходять. Входить Варвара Григорівна.

Варвара Григорівна. Вже втекли?

Ольга. Ні, вони у Володі.

Варвара Григорівна. Що це в них там діється? Свято готується?

Ольга. Свято, няню.

Варвара Григорівна. Я й бачу, що Володя вже другий день місяця собі не знаходить. От невгамовна душа! Буде він снідати чи ні?

Ольга. Ходімте збирати сніданок.

Варвара Григорівна і Ольга виходять. Зі своєї кімнати на кухню проходить Володимир. Пауза. Чути збуджений гомін з Володимирової кім-

пати. Входить двірник з оберемком дров. Злодійкувато озирється, стає біля дверей Володимирової кімнати, прислухається. Входить Володимир, помітивши двірника, якусь мить спостерігає за ним.

Володимир (*голосно*). Здрастуйте!

Двірник (*перелякано виструнчується, дрова падають*). Здравія желяю!

Володимир. Дуже цікаво?

Двірник. Так точно! Е-е...

Варвара Григорівна (*в дверях*). Що тут загуркотіло?

Двірник. Е-е... Це я...

Варвара Григорівна. Впав, чи що?

Двірник. Ні-і...

Варвара Григорівна. То чого ж ти дрова кинув під дверима, а не біля груби?

Двірник. Я зараз перенесу. (*Стає навколішки, щоб зібрати дрова*).

Володимир (*владно*). Встаньте!

Двірник (*підхоплюється, виструнчується*). Слухаю!

Володимир. І щоб я вас у квартирі більше не бачив! Зрозуміли?

Двірник. Так точно! (*Погупав до виходу, зник, не зачинивши дверей*).

Варвара Григорівна. Давно б його так, а то зовсім знахабнів.

Варвара Григорівна йде причиняти двері, Володимир прямує в свою кімнату.

Завіса

КАРТИНА ШОСТА

Аудиторія університету. Входить Кремльов читати лекцію, але в аудиторії один лише Поморов.

Кремльов. Де ж студенти, пане Поморов?

Поморов. В коридорах, в курильній кімнаті.

Кремльов. А хіба дзвінка на лекції не було?

Поморов. Кілька разів сторож дзвонив, але... (*Розводить руками*). Я вже доповідав пану інспектору, що студенти сьогодні дивно поведуться. Особливо виділяється брат страченого злочинця студент Ульянов. Бігає з аудиторії в аудиторію, навколо нього постійно юрба, галас.

Кремльов. Попросіть сюди пана інспектора.

Поморов. Слухаю. (*Виходить*).

Пауза. В коридорі галас. В двері зазирають студенти, але в аудиторію ніхто не заходить. Один студент забіг в аудиторію, та, побачивши ректора, вклонився і зник. Входить Потапов.

Кремльов. Пане інспекторе, чому нікого немає в аудиторії? Адже всі знають, що зараз моя лекція!

Потапов. Сьогодні студенти не пішли не тільки на вашу лекцію. Всі аудиторії порожні.

Кремльов. І чим же ви це пояснюєте?

Потапов. Вчора я показував вам листівку, яку чини інспекції знайшли в столах аудиторій. В ній — заклик до відкритого бунту.

Кремльов. Не повторюйте, будь ласка, те, що мені вже відомо!

Потапов. Я пропонував припинити заняття.

Кремльов. Ви добре знаєте, що припинити заняття ми можемо тільки з дозволу пана міністра! А пан міністр повинен мати повеління самого государя! А які в нас підстави на те, щоб звертатися до самого государя? Що студенти не хочуть слухати лекцій? Та над нами сміятиметься вся Росія! Ось що, пане інспектор! Негайно робіть все можливе, щоб навести порядок. (*Виходить*).

Вбігає Поморов.

Поморов (*захекано*). Бунт, ваше превосходительство! Вои за мною гналися... Попереду біг Ульянов...

В коридорі наростає галас юрби. Поморов зачинає двері, тримає їх за ручку. За дверима крики: «Вперед! Вперед! Вперед!». Двері з тріском розчиняються, студенти збивають Поморова з ніг. Потапов біжить до дверей.

Потапов (*розкинувши руки, грізно*). Стійте!

Юрба студентів зупиняється в дверях. Видно Володимира, Полянського, Сараханова, Троїцького, Алексеева... Голоси: «Геть інспекцію! Під три чорти інспекцію!»

Троїцький. Бомбу, бомбу на їхні голови!

Потапов. Іменем закону пропоную негайно розійтися!

Троїцький. Бий інспекцію!

Потапов. Стійте, мерзотники!

Юрба оніміла від образи.

Якщо не припините бунт, я викличу солдатів і вони багнетами викинуть вас звідси!

Алексеев (*прямує до Потапова*). Це ви, пане інспекторе, нас назвали мерзотниками?

Потапов. Ще раз повторюю: якщо не розійдетесь...

Алексеев (*дає ляпаса Потапову*). Ось вам! За все!..

Напружене мовчання.

Потапов. Це вам так не минеться! (*Виходить в протилежний бік*).

Троїцький (*кидається до Поморова, трясє його за петельки так, що гудзики сиплються*). Держіть мене, а то я його вб'ю!

Поморов виривається, біжить у протилежні двері. Троїцький — за ним. Крики в юрбі: «Ура! Наша взяла! Ректора, ректора сюди! Петицію ректору!» В коридорі галас, біганина. Голоси: «Ульянова! Слово Ульянову!»

Володимир (*у дверях аудиторії, звертаючись до тих, хто стоїть у коридорі*). Друзі! Ляпас інспектору — це далеко не все. Головне — подати ректорові нашу петицію. З нею всі вже ознайомилися, думаю, немає потреби тут читати. Чи, може, прочитаємо?

Голоси: «Не треба! Знаємо!» Повертається Троїцький.

Володимир. Нам треба не пояснювати, не просити, а вимагати! Тобто — наступати, а не галасувати, тупцюючись на місці!

Голоси: «Наступати! Наступати! Наступати!»

Володимир. Керівництво університету каже, що ми чинимо насильство! А те, що інспектор погрожував нам багнетом, хіба не насильство? Ми на кожному кроці відчуваємо насильство! Нас віддали під владу грубих, п'яних педелів-неуків. Інспектор за доносами цих покидьків саджає нас до карцеру, виключає з університету. Хіба це не насильство?

Троїцький. Насильство!

Володимир. Так давайте ж боротися проти цього насильства, проти свавілля, проти всього того, що отрує нам життя! Що отрує життя всього нашого багатостраждального народу! Пропоную: якщо ректор не прийде сюди, то послати до нього делегацію з петицією.

З протилежного боку аудиторії виходить Кремльов. Голоси: «Ректор! Тихо, ректор іде!»

Кремльов. Панове, чому ви в коридорі, а не в аудиторії?

Володимир, Полянський, Троїцький підходять до кафедри, за якою стоїть Кремльов. Решта студентів залишається в коридорі.

Володимир. Ми приносимо вам, пане ректоре, щирі вибачення, але лекцію вашу сьогодні слухати не можемо.

Кремльов. Ви не задоволені моїми лекціями?

Володимир. Задоволені! А причину ми вам, пане ректоре, зараз пояснимо. *(Поглядає на Полянського)*.

Полянський *(підходить до ректора, простягає йому листок)*. Просимо прийняти нашу петицію!

Кремльов не бере петицію. Голоси з коридору: «Просимо! Просимо! Просимо!»

Кремльов. Я наперед знаю, чого ви бажаєте. Права сходок, студентського суду, студентської каси, бібліотеки, кухмістерської...

Полянський. Ні, в нашій петиції є дещо важливіше. Подивіться! Просимо вас.

Голоси: «Просимо! Просимо! Просимо!»

Кремльов *(зітхаючи)*. Ну, що ж — давайте...

В коридорі переможний гамір, крики: «Ура! Ура! Ура!» Кремльов, не поспішаючи, начіплює окуляри.

Кремльов *(читає вголос)*: «Зібрало нас сюди не що інше, як усвідомлення неможливості всіх умов, у які поставлене життя в Росії взагалі й студентське зокрема. А також бажання звернути увагу суспільства на ці умови і подати урядові нижченаведені вимоги...» Так-с... *(Після напруженої паузи)*. По-перше, шановні добродії, я вас хочу ось що спитати. Хто вас уповноважував заявляти про неможливість умов життя в Росії взагалі? Хіба вам не відомо, що кожний, згідно з законом, має право просити тільки за себе особисто, а за інших лише в тому випадку, коли має на те повноваження? Якщо ви цього не знаєте, то я вам повинен розповісти про права й обов'язки громадян нашої країни. По-друге, ви добре розумієте, що сходка ваша незаконна, що методом насильства вам нічого не домогтися.

Полянський. Неправда! Болгарія відкритою боротьбою добилася звільнення від турецької неволі. Вона вже має конституційну форму правління, про що ми можемо тільки мріяти.

Кремльов. Якщо мені заважатимуть говорити, то я змушений буду покинути аудиторію.

В коридорі голоси: «Не заважайте! Хай говорять!»

Володимир. Спокійно! Ми слухаємо вас, ректор.

Кремльов. Я звик говорити із студентами прямо й відверто. І якщо це комусь не подобається, то в тім не моя вина. Ви свої думки висловили в петиції, то дозвольте ж і мені сказати те, що я думаю про всі ті питання, які ви в ній порушили. По-перше, я нікому не можу передати вашої петиції, бо не маю на те права, як не мали ви права подавати її мені...

З коридора чується невдоволений гомін.

Володимир *(піднімає руку)*. Тихо, тихо.

Кремльов. Сам інтерес співжиття потребує, щоб уряд припиняв всілякі намагання окремих осіб або груп людей самовільно втручатися у таку діяльність, яка поза законом, що за участь у ній передбачено покарання. Далі. Те, що ви самочинно взяли на себе роль захисників прав народу, — що теж не дозволено законом! — є грубим порушенням прав того самого суспільства, за права якого ви клопочетесь...

Входить пристав Чехмет'єв у супроводі Поморова.

Чехмет'єв. Прошу вибачення, пане ректор, що перебиваю вас, але маю наказ пана поліцмейстера...

Кремльов. Пане пристав! Ви знаєте, що поліція без мого дозволу не має права заходити до університету!

Чехмет'єв. Мені пан інспектор дозволив.

Пауза. Поморов біжить до дверей, хапає за руку Алексеєва.

Поморов. Оцей ударив пана інспектора!

Алексеєв (*відштовхує Поморова*). Геть!

Чехметьєв. Пане Алексеєв, я маю наказ заарештувати вас! Пане ректор, ви не будете заперечувати, якщо я попрошу пана Алексеєва піти зі мною?

Кремльов, нічого не відповівши, виходить. Студенти з галасом: «Не дозволимо! Геть поліцію!»— проштовхуються в двері, оточують Алексеєва, борючись його від арешту.

Чехметьєв (*хапається за шаблю, кричить*). Роз-зійдись!

Студенти, оточивши міцним колом Алексеєва, виходять з аудиторії. Троїцький зачиняє двері.

Поморов (*розводить руками*). От бачили, що в нас діється? Чиста французька революція...

Завіса

ДІЯ ДРУГА

КАРТИНА СЬОМА

Кабінет Олександра III. В кабінеті Олександр III і Делянов.

Олександр III. То що — в Казані теж бунт?

Делянов. Так, ваша величність. Студент Алексеєв ударив інспектора Бризгалова...

Олександр III. Бризгалова?

Делянов. Пробачте, обмовився, бо так хвилююся... Інспектора Потапова. Інші студенти виламали двері актовій зали і влаштували там сходку. Я наказав попечителю, щоб він діяв якнайрішучіше.

Олександр III. І що ж? Розігнав він бунтівників?

Делянов. Впевнений, що розжене, бо людина він енергійна.

Олександр III. Якщо вірити вам, то в Казані всі розумні й енергійні. То чого ж вони, спитати вас, сиділи й чекали, поки студенти зробили все, що хотіли?

Делянов. Вживалися заходи, але недостатні.

Олександр III. Чому недостатні? Чому недостатні, коли до бунтівників повинні вживатися найрішучіші, найсуворіші заходи!

Делянов. Ось, ваша величність, телеграма, яку я послав попечителю Масленникову. (*Читає*): «Задля врятування благомислячих не щадити негідників!» Впевнений, що в Казані вже наведено порядок.

Олександр III. Ви запевняли мене, що ця студентська історія далі Московського університету не піде! А вона, мов пожежа, перекидається на всі університети! Б'ють інспекторів, ламають двері, влаштовують сходки, подають петиції з безглуздими і крамольними вимогами... Чорт знає що! Залишилося їм спалити Москву, Петербург, Київ, Казань... І воно, мабуть, так і буде, бо вживаєте ви заходів проти бунтівників лише на словах, а не на ділі. От перше: кому заманулося прийняти до університету брата того самого Ульянова, який готував на мене замах?

Делянов. То, ваша величність, жажлива помилка. І допустили її тільки тому, що попечитель і ректор були у відпустці, а ті, хто їх заступав, не порадилися зі мною.

Олександр III. А чому ви не попередили, що близьких родичів таких злочинців, як Ульянов, і на гарматний постріл не можна підпускати до університету?

Делянов. Я зроблю це сьогодні, ваша величність.

Олександр III. Брат страченого Ульянова, як доповіли мені, був організатором бунту.

Делянов. Так, ваша величність. І його вже виключено з університету.

Олександр III. З Казанського ви виключите, а в Петербурзький, як це у вас часто буває, приймете. Так?

Делянов. В жодний університет я його, ваша величність, не пушу!

Олександр III. І головне: ви скажете, нарешті, де ж корінь зла? Хто готує оці бунти? Чому студенти лізуть у політику, а не займаються наукою, задля якої вступили до університету?

Делянов. Я, ваша величність, весь час сушу над цим голову. І все більше схиляюся до такого висновку: це результат впливу на студентів закордонної крамоли.

Олександр III. А чому крамола має вплив саме на студентів? Тому, що ми допустили в університети простолюдинів, вони легко піддаються пропаганді, яка обіцяє їм золоті гори! З цим треба негайно покінчити! Хоч до тисячі карбованців підвищуйте плату за навчання, а щоб мені в університетах не було жодного синка кучера, лакея чи кухарки! Їм не місце там!

Делянов. Ваше повеління, ваша величність, буде виконано.

Входить Черевін.

Черевін. Прошу вибачення, ваша величність. Государиня наказала, щоб я негайно вам передав: вона просить вас на хвилинку до себе.

Олександр III. Що трапилось?

Черевін. Не сказано.

Олександр III виходить.

Черевін. Що, Іване Давидовичу, жарко?

Делянов (*тяжко зітхає*). Ой, не питайте.

Черевін. А буде ще жаркіше.

Делянов (*злякано встає*). А що таке?

Черевін. Мені тільки-но сказали, що в Петербурзькому університеті студенти теж почали бунтувати.

Делянов. О боже! Ви вбили мене... (*Ковтає пілюлю, давиться*).

Черевін. Принести води?

Делянов (*злякано махає руками*). Про... Пройшла... Благаю вас: не кажіть поки хоч государю. А то ж знаєте, який він, коли щось під гарячу руку... (*Ковтає ще пілюлю*). Вбили, вбили ви мене...

Черевін. Не я вас, Іване Давидовичу, вбив, а ваші студенти. Я государю так і сказав: сьогодні вони б'ють інспекторів, а завтра, як півроку тому Ульянов, візьмуться за бомби. Може, молодший брат того Ульянова вже й виготовляє їх. Адже діяв він під час бунту, як доповідає казанський губернатор, найактивніше. А якщо зважити на те, що наша поліція знає лише лише соту долю правди, то брат страченого Ульянова й був керівником. Я так государю й сказав.

Повертається Олександр III, Черевін виходить.

Олександр III. Хто вдарив інспектора Казанського університету?

Делянов. Алексеев, ваша величність.

Олександр III. Мабуть, син кучера?

Делянов. Ні, ваша величність. Коли мені доповіли, то я не повірив... Алексеев — син справника.

Олександр III (*здивовано*). Справника? Що то за справник, у якого син такий злочинець?

Делянов. Не можу знати, ваша величність, бо то компетенція Міністерства внутрішніх справ.

Олександр III. От до чого ми дожилися. У чинів, на яких покладено викорінювати крамолу, сини — крамольники! Алексеев син справника. Ульянов син директора народних училищ... Скоро, мабуть, і сини

губернаторів будуть кидати бомби під мою карету! Нечувана ганьба! Гнати в три шиї того справника Алексеєва! А сина його віддати до дисциплінарного батальйону! Якщо батько справник нічому його не міг навчити, то фельдфебель навчить! *(Бере цигарку, чиркає сірники, але вони ламаються. Кидає на стіл коробку, хапає дзвоника, калатає).*

Бігає Черевін. Делянов підхоплюється.

Черевін *(в дверях, злякано)*. Слухаю, ваша величність!

Олександр III. Яких ти сірників мені поклав?

Черевін. Звольте ось моїх. *(Підбігає, чиркає сірника. Олександр III припалює).*

Олександр III *(попихкотів цигаркою, не сідаючи)*. З усіх університетів, де були бунти, залізною мітлою вимести крамольників. І не тільки студентів, а й викладачів, бо відомо: які вихователі — такі й вихованці.

Делянов. негайно виконаю ваше високе повеління!

Завіса

КАРТИНА ВОСЬМА

Квартира Ульянових. Варвара Григорівна щось в'яже, зрідка підкладає дров у грубу, в якій горить вогонь. Ольга проглядає ноти, інколи програє уривки з тих творів Моцарта, які розучує. Встає, підходить до вікна, прислухається.

Варвара Григорівна. Хтось під вікнами пройшов?

Ольга. Ні, здалося.

Варвара Григорівна. Боже, та де ж той Володя подівся? Пішов уранці, вже ніч, а його немає. Ніколи такого не було. Я вже думаю: чи не трапилось якоїсь біди?

Ольга. Я, мабуть, піду пошукаю...

Варвара Григорівна. Серед глибокої ночі? В таку хуртовину? Нікуди я тебе не пушу!

Ольга. Не любите ви Володю, не жалієте!

Варвара Григорівна. Коли ти так, то одягайся. Тільки підемо вдвох. Хоч як у мене ноги болять, а одну я тебе не відпущу. *(Встає, спіраючись на ціпок)*. Тільки де ми його будемо шукати?

Ольга *(підходить до Варвари Григорівни, обнімає її)*. Няню, ви не зобижайтеся на мене. То в мене якось вирвалося.

Варвара Григорівна *(розчулено)*. Розумію, розумію. Але ж я тебе люблю не менше, ніж Володю. І за обох вас в одвіті перед Марією Олександрівною, перед богом. Чує моє серце, що з Володею щось трапилось незвичайне. А тут ще й ти підеш, та щось і з тобою... Тоді мені одна дорога: на Волгу, в ополонку. Вчора снилося, що я померла, а ви мене не ховаєте, бо не вірите...

Ольга. Ви вже розповідали мені той страшний сон.

Варвара Григорівна. От бачиш, яка в мене пам'ять? Скажу й забуду, покладу й не знайду. А це точна прикмета, що пора вже мені помирати.

Ольга. Ніхто не знає, коли помре.

Варвара Григорівна. Правда, правда. Хто б міг сказати, що Саші не стане. Йому ж всього двадцять один рік виповнився. Бідний-бідний, які муки він прийняв!..

Ольга. Няню, з Володею не може трапитися того, що з Сашею! Я в цьому впевнена!

Варвара Григорівна. А вбито ж у Москві двадцять студентів?

Ольга. Не двадцять, а два.

Варвара Григорівна. Не приведи господи, щоб у Казані таке сталося...

Ольга (*по паузі*). Ні, я все-таки збігаю до університету.

Варвара Григорівна. І я з тобою.

Ольга. Та ви ж з вашими хворими ногами до ранку будете йти туди й назад.

Варвара Григорівна. Все одно мені легше буде, ніж сидіти тут самій.

Ольга. То давайте, може, так зробимо: я піду й найму візника, і ми поїдемо.

Варвара Григорівна. Одну я тебе нікуди не пушу!

Ольга. То я сама піду. (*Виходить*).

Варвара Григорівна. Ну що ти вдієш? Ніч, мороз, хуртовина, темінь, і вона піде сама. Ой, горе...

Пауза. Входить Ольга. Вона одягнена.

Ольга. Няню, мені дуже прикро, що я змушена засмучувати вас, але я не можу більше сидіти й чекати. Я повинна довідатися, що трапилось з Володею! Що взагалі в університеті. І витріть, будь ласка, сльози, ніде я не дінуся. (*Йде до виходу, в дверях обертається, побачивши, що Варвара Григорівна схлипує, підбігає до неї, обнімає*). Няню, люба моя. Ну, годі вам, годі. Давайте я так зроблю: покличу двірника, і ви пошлете його за візником.

Варвара Григорівна. Ну, поклич, поклич...

Входить Володимир. Ольга і Варвара Григорівна якось мить дивляться на нього так, мовби не вірять очам своїм, що він нарешті з'явився.

Володимир. Добрий вечір!

Ольга. Володю! (*Кидається до брата, обнімає його*).

Варвара Григорівна (*хреститься*). Слава богу.

Володимир. Чого ти одягнена?

Ольга. Хотіла оце з нянею наймати візника та їхати тебе шукати! Ну, що там? Де ти так довго затримався?

Володимир. Все відбулося так, як ми планували. Я страшенно зголоднів! Няню, у вас там є щось поїсти?

Варвара Григорівна. П'ять разів вечерю підігрівала.

Володимир. Вибачте, вибачте, але... ніяк не міг прийти раніше.

Варвара Григорівна. Оля ще й не обідала, бо все тебе чекала.

Володимир. Оце даремно.

Варвара Григорівна. Сюди вам нести чи прийдете на кухню?

Володимир. Роздягнуся і йду!

Варвара Григорівна виходить.

Ольга. Володю, я найбільше боюся...

Володимир. Щоб мене не виключили з університету?

Ольга. Так.

Володимир. Не бійся. Я сам подав ректору прохання, в якому написав, що не можу продовжувати навчання за тих варварських умов, які склалися в університеті.

Ольга (*пильно дивиться на Володимира*). Жартуєш?

Володимир. Цілком серйозно!

Ольга. А... А що ти мамі скажеш?

Володимир. Те, що сказав тобі.

Ольга. Але ж ти знаєш, як мама... Вона з Сибірська поїхала в Казань тільки заради того, щоб ти міг навчатися в університеті.

Володимир. Все це я знаю. Але я, дорога моя сестричко, не можу поміняти, хоч як мені не прикро засмучувати маму, свої переконання, свою совість, як це роблять деякі студенти, на університетський диплом!

Варвара Григорівна (*з'являється в дверях*). Чого ж стоїте? Все на столі.

Володимир. Спасибі, няню. Пішли, Олю!

Володимир і Ольга виходять, а Варвара Григорівна йде до груби, підкладає в неї дрова. Стукіт у двері.

Варвара Григорівна. Знову Володя не замкнув сінешніх дверей. *(Йде до дверей)*. Хто там?

Голос двірника. Це я, Варко.

Варвара Григорівна. Чого тебе носить серед ночі?

Голос двірника. Тут е-е... Телеграма вашим...

Варвара Григорівна. Зараз я Володю покличу.

Голос двірника. Навіщо його кликати? Відчини, візьми, та й ділу кінець. Тут не треба розписуватися.

Варвара Григорівна. Ну, коли так...

Варвара Григорівна відчиняє двері, здивовано відступає, бо в кімнату входить не тільки двірник, а й Чехметьев, городовий, жінка.

Варвара Григорівна. Господи, що таке?

Чехметьев. Тихо! Тихо... Студент Ульянов дома?

Варвара Григорівна. Дома.

Чехметьев. Чудово! Де він?

Варвара Григорівна. А навіщо?

Чехметьев. Не твоє діло!

Двірник. Ваше благородіє, їх кімната *(показує рукою)* отам...

Чехметьев *(до городового)*. Нікого з квартири не випускати, а я подивлюся.

Входить Ольга.

Ольга. Що вам, панове, треба?

Чехметьев. Пробачте, з ким маю честь говорити?

Ольга. А я кого маю честь бачити в своїй квартирі?

Чехметьев *(козирнув)*. Пристав Чехметьев! А ви, мабуть, сестра студента Ульянова?

Ольга. Так.

Чехметьев. А хто вам дозволив мешкати в Казані?

Ольга. А хто мене позбавив такого права?

Чехметьев. Місцем вашого заслання призначено село Кокушкіно. І ви повинні негайно виїхати туди.

Ольга. Я дуже вдячна, пане приставе, що вас так хвилює моя доля. Але справа в тім, що Анна Ульянова, за яку ви мене приймаєте, мешкає в Кокушкіні. А я — Ольга Ульянова.

Чехметьев. Прошу пробачення, пані Ольго. Прошу пробачення. Ми, власне, приїхали до вашого брата Володимира. Де він?

Ольга. Почекайте, я покличу його.

Чехметьев. Ні, ми з вами...

Ольга. Пане приставе! Бачу, ви не зрозуміли того, що я сказала. Повторюю: я покличу брата. А ви, будьте добрі, почекайте його тут. Якщо вам тут не подобається, то можете вийти на вулицю. Он двері.

Чехметьев. Пані Ольго, я маю наказ...

Входить Володимир.

Володимир. О, які гості! Чим я зобов'язаний такій високій честі?

Чехметьев. Я говорю із студентом Володимиром Ульяновим?

Володимир. Так.

Чехметьев. Ви заарештовані!

Варвара Григорівна. Ой боже!

Володимир. Приємна новина.

Чехметьев. З вашого дозволу ми зробимо обшук.

Володимир. А хіба у вас немає дозволу?

Чехметьев *(подає папірця Володимирові)*. Будь ласка.

Володимир *(глянув на папірець, повернув його Чехметьеву)*. Тоді мені залишається одне: дозволити вам, пане приставе, зробити обшук. Але не в усій квартирі, а лише в моїй кімнаті, бо в ордері сказано: зро-

бити обшук у студента Володимира Ульянова, а не в квартирі Ульянових.

Чехметьев. Але ж ви живете в своїй сім'ї, а не на квартирі.

Володимир. Якщо йти за вашою логікою, пане приставе, то тоді треба заарештовувати не одного мене, а всю сім'ю. Так чи ні?

Чехметьев (*по паузі, невдоволено*). Де ваша кімната?

Володимир. Прошу. (*Пішов до своєї кімнати*).

Чехметьев (*городовому*). Стій тут! (*Городовий козирає*). Нікого не випускай!

Ольга (*стає на путі Чехметьева*). Пане приставе, це свавілля! Ви не маєте права мене затримувати!

Чехметьев. Ви кудись хочете йти?

Ольга. То що — я у вас повинна просити дозволу? Доповідати вам? Я не заарештована, пане приставе, а тому маю право робити те, що хочу!

Чехметьев (*розгублено*). А що ви, пані Ольго, власне, хочете?

Ольга. Хіба ви, пане приставе, нічого не зрозуміли з того, що я сказала?

Чехметьев (*по паузі городовому*). Якщо пані Ольга захоче вийти, не затримуй. Але перш ніж випустити, поклич мене.

Ольга. Страшенно мудре розпорядження! А якщо няня надумає вийти?

Чехметьев (*роздратовано*). Пані Ольго, в мене немає часу вести з вами суперечки! Поняті, слідуєте за мною!

Чехметьев, двірник, жінка йдуть до Володимирової кімнати.

Варвара Григорівна. Ой, що ж це таке... Ой, рятуйте мою душецьку.

Ольга. Няню, годі вам голосити. Зберіть краще Володі харчів, бо невідомо, де і коли йому дадуть поїсти.

Варвара Григорівна. Ой, що ж я скажу...

Ольга. Вам допомогти?

Варвара Григорівна. Дай руку, а то ноги стали мов ватяні. (*Ольга допомагає Варварі Григорівні підвестися, проводить її до дверей*).

Городовий (*кричить*). Ваше благородіє! Ваше благородіє!

В дверях з'являється Чехметьев.

Чехметьев. Що таке?

Городовий (*показує рукою на Ольгу*). Вони виходять!

Чехметьев. Дурень!

Городовий. Як наказано...

Чехметьев. Не пускати з квартири, а не в інші кімнати!

Городовий. Слухаю!

Чехметьев зникає. Ольга проводить Варвару Григорівну, повертається. Ходить по кімнаті, не знаючи, що робити. Сідає за рояль, грає щось бурхливе, явно співзвучне тому, що діється в неї в душі. Чехметьев виглядає з дверей. Городовий розгублено позирає то на Ольгу, то на Чехметьева, який, ні слова не сказавши, зникає. Варвара Григорівна з мискою, опираючись на ціпок, прямує в сні, але городовий стає на путі.

Городовий. Туди не можна!

Ольга (*перервала гру, обурено*). Вам, пане городовий, сказано не пускати мене, а не няню!

Варвара Григорівна. Я хочу сала взяти...

Городовий. Не можна!

Ольга. Няню, не слухайте його!

Варвара Григорівна. Та як же...

Ольга. А ось так! (*Бере у Варвари Григорівни миску, прямує до городового*). Гетьте з дороги!

Городовий. Мені наказано...

Ольга. Ви не на вулиці, а в моїй квартирі! Гетьте, сказала вам! Городовий (*пропускаючи Ольгу, кричить*). Ваше благородіє!
Варвара Григорівна. Чого ти репетуєш! Куди вона втече роздгнена в таку холоднечу! Олю, почекай. Давай я сама, бо ти так і не знайдеш те, що треба. Ой, кара божа...

Ольга виходить у сніи. Входять Чехметьев, Володимир, двірник, жінка. Повертається Ольга з мискою, віддає її Варварі Григорівні.

Чехметьев. Поняті можуть іти.

Двірник і жінка виходять.

Чехметьев. А ви, пане Улянов, одягайтеся потепліше, і поїдемо.
Ольга. Няню, чого стоїте? Несіть харчі.

Варвара Григорівна. Та в мене в голові все переплуталося. (*Виходить*).

Володимир (*одягається*). Начальство вирішило весь університет переселити до тюрми? За ґратами легше буде навчати нашого брата. Так, пане приставе?

Чехметьев. Ну що ви бунтуєте, молодий чоловіче? Адже перед вами стіна!

Володимир. Стіна, та гнила. Ткни — і розвалиться.

Чехметьев. Ой, не розвалиться! В цьому ви переконаєтеся, як в камері посидите.

Володимир. Розвалиться!

Входить Варвара Григорівна з вузликом.

Варвара Григорівна. Боже-боже, що ж мені робити? Що мені оце буде?

Володимир. Няню, заспокойтеся. В тому, що мене заарештовують, не ваша провина.

Варвара Григорівна. Як же не моя? Марія Олександрівна наказувала: дивіться, бережіть. А я от і вберегла. Пане приставе, благаю вас: не забирайте його.

Чехметьев. Не можу, в мене наказ.

Варвара Григорівна. То хоч скажіть, ради бога, куди ви його везете? Мене мати питає, де він. Що я їй скажу?

Володимир. Олю, заспокой няню.

Ольга. Няню, ну годі вам, годі.

Володимир виходить, Чехметьев і городовий — за ним.

Варвара Григорівна (*витерла фартухом сльози, побачила, що в кімнаті вже Володимира немає*). А харчі, а харчі!

Ольга. Давайте, я його дожену! (*Бере у Варвари Григорівни вузлик, вибігає*).

Залунали дзвоники, загупотіли копита.

Варвара Григорівна (*зробила кілька кроків, знесилено присіла на табуретку*). Ой, ноги мої...

Під вікном чути голос: «Воло-одю!» Пауза. Ольга повертається з вузликом.

Ольга. Не встигла...

Завіса

КАРТИНА ДЕВ'ЯТА

Коридор тюрми. Прямо — двері в камери. В лівому кутку столик і дві табуретки. Там сидить старший наглядач. З-за дверей камери чується пісня, яку співають заарештовані студенти.

Студент, беспечний весельчак,
Родившийся в Одессе,
Всю жизнь провел, свистя в кулак,

Как следует повесе.
Хо, ха, хо! Как следует повесе.
Хо, ха, хо! Как следует повесе...

Входить Чехметьев.

Чехметьев. Весело у вас!

Старший наглядяч. Не кажіть! Сімнадцять років тут служу, а такого не доводилося бачити. Що ми вже не робили — нічого не бо-
ються. Сказано — студенти...

Чехметьев. Нічого! Витуримо ось з Казані — вони не такої заспі-
вають! У тебе там місце ще є?

Старший наглядяч. Всі камери переповнені. Вільна лише оди-
ночка, та вона й не топлена, бо взимку використовуємо її замість кар-
церу.

Входить Володимир у супроводі городового.

Чехметьев (*до Володимира*). Так ви кажете: ткни — і стіна роз-
валиться?

Володимир. Розвалиться, пане приставе!

Чехметьев. Ну-ну, подивимося, як розваляться оці стіни, за якими
вас зараз сховують. (*До городового*). Здавай заарештованих, а я до па-
на поліцейстера поїхав.

Городовий. Слухаю!

Чехметьев виходить.

Старший наглядяч. Кого привіз?

Городовий. Студента Ульянова.

Старший наглядяч. Ульянова?

Городовий. Так точно!

Старший наглядяч (*пильно оглядає Володимира*). Так оце ви,
значить, брат того самого злочинця, який підняв руку на священну осо-
бу його імператорської величності?

Володимир (*гордо*). Так, я брат Олександра Ульянова!

Старший наглядяч. То оце ви так дякуєте государеві імпера-
тору за те, що він і вас заодно з братом не покарав? За те, що вас при-
йняли до університету? Ну, що ж ви мовчите?

Володимир. Пане наглядяч, а чи не здається вам, що ви займаєте-
ся не своїм ділом?

Старший наглядяч. Я знаю, чим мені займатися!

Володимир. Я теж знаю, де і на які запитання мені відповідати!

Старший наглядяч. Он ви який?! Ей, черговий! Черговий!

Вбігає наглядяч.

Наглядяч. Тут я!

Старший наглядяч (*тицьнув пальцем у Володимира*). Обшукай!
І відведи в сьому. Грубу там затопив?

Наглядяч. Та ще ні.

Старший наглядяч. Можеш і не топити! Рідний брат такого
державного злочинця, як Ульянов, посидить і в холодній!

Володимир. Дуже вдячний вам, пане унтер-офіцер, за турботи.

Старший наглядяч. Обшукуй і веди!

Городовий. Я можу йти?

Старший наглядяч. Багато ще там їх?

Городовий. Сім чоловік.

Старший наглядяч. Де ви їх берете? Куди я їх буду саджати?
Ну, публіка!

Городовий. Мені наказано...

Старший наглядяч. Наказано, наказано.

Старший наглядяч і городовий виходять.

На глядач. Бачили, який у нас старший? Це ще вас, мабуть, посомився, а то б так в обличчя і плюнув. Я вже ось рукав заслинив, витираючись. Ну, давайте я вас обшукаю.

Володимир. В мене нічого немає.

На глядач. Вірю, але ж ви чули наказ? (*Обмацує кишені Володимирого одягу*). А тепер прошу в оцю ось камеру. (*Відмикає двері, відчиняє їх*). Я вам зараз свічку принесу. А бігають ото миші. Ніколи їх стільки не було, як у цьому році. Старі люди кажуть: на голод. Подушки й ковдри у нас, вибачайте, немає. Вашого ж брата сьогодні навезли стільки, що начальство не знає, куди й дівати. Ось вам і свічка. А грубу я зараз розпалю. До ранку повинна дати тепло.

Володимир (*взяв свічку*). Чому тільки вранці?

На глядач. Дрова сирі. В тюрму везуть те, що нікому не потрібне. А потім нас і лають: чому холодно? Ох, не служба, а кара божа...

Володимир. Хто ж вас тут тримає?

На глядач. А де я більше зароблю?

Володимир. Добре платять?

На глядач. Копійки! Тільки й того, що все надійне.

Володимир. Оце ви точно сказали. Більш надійної установи, як тюрма, в Росії немає.

На глядач. Я вже двадцять три роки тут служу, і слава богу. А мій брат не захотів землю кидати та й помер (*хреститься*) — царство йому небесне — з голоду. Ну, заходьте, замкну, а то, чую, вже старший повертається, лягатиметься. У нас же не можна й розмовляти з в'язнями. Це що всі студенти, то порядок порушений. Коли свічка згорить, то стукайте. Я ще одну дам. (*Зачиняє двері, замикає*).

Стрімко входять Троїцький, за ним старший наглядач і городовий. В руках Троїцького якийсь вузол.

Троїцький. Куди ви мене, мерзотники, привели?

Старший наглядач. Пане студент! Я попрошу не забувати...

Троїцький. Що ти дурень? Я це пам'ятаю!

Старший наглядач. Заарештований, я вас...

Троїцький. Мовчати! (*Підходить до старшого наглядача*). Ти що: не знаєш, хто мій дядько?! То я тобі, тюремний пацюк, скажу! Ти затанцюєш!

Старший наглядач (*помітно знітився*). Пане Троїцький, не я вас сюди привіз, а коли вже ви...

Троїцький. Мене сонним взяли, а то б я всіх їх перестріляв!

Старший наглядач. А коли вже вас привезли сюди, то ми мусимо обшукати...

Троїцький. Мене? Обшукати? Ану, підходьте! (*Піднімає вузол над головою*). Я подивлюся, що від вашого пекла залишиться!

Старший наглядач (*злякано задкує*). Що у вас?

Троїцький. Бомба! І геть! Геть, падлюки! (*Старший наглядач, городовий, наглядач зникають*). Герої, анафемські душі! (*Кладе вузол на стіл, розгортає. Там череп людини. Регоче*). Повертайтеся, тут не бомба, а всього-на-всього череп такого ж ідіота, як і ви!

Старший наглядач, городовий, наглядач несміливо, зняковіло повертаються. Наглядач і городовий хрестяться. Чехметьев вводить Полянського.

Чехметьев. Що тут таке?

Троїцький (*задиhaючись від сміху*). Бомба, бомба, ваше благородіє.

Завіса

КАРТИНА ДЕСЯТА

Коридор тюрми. Біля столика дрімає наглядач. Входить старший наглядач.

Старший наглядач. Знову спиш, негіднику!

Наглядач (*злякано підхоплюється*). Тільки присів.

Старший наглядач. Дивись, а то так присяду, що й не встанеш! Де Ульянов?

Наглядач. У сьомій.

Старший наглядач. Стукав, погрожував, що буде скаржитися?

Наглядач. Ні, паперу просив...

Старший наглядач. І ти дав йому папір?

Наглядач. Ні.

Старший наглядач. Хоч на це вистачило свого розуму! Переведи Ульянова в загальну камеру. І не спи, дивись, щоб порядок був! Сам пан поліцейстер сюди прийде! Зрозумів?

Наглядач. Так точно.

Старший наглядач виходить. Наглядач бере ключі з шухляди столика, йде до камери, відмикає, відчиняє двері.

Наглядач. Пане Ульянов!

Володимир. Прийшли подивитися, чи не зовсім замерз?

Наглядач. Наказано перевести вас. Ідіть за мною.

Наглядач, замкнувши ту камеру, в якій сидів Володимир, йде до інших дверей, відмикає їх, відчиняє. Чується гул голосів.

Наглядач. Проходьте! (*Пропускає до камери Володимира*).

Володимир (*у дверях*). Друзі! Вітаю вас!

В камері голоси: «Ульянов! Ура! Пісню на честь Ульянова!»

Наглядач. Проходьте, проходьте... (*Поспіхом зачиняє, замикає двері*).

В камері затягнули пісню:

Долго нас помещики душили,
Становые били,
В страхе нас квартальные держали,
Немцы муштровали,
И привыкли всякому злодею
Подставлять мы шею...

Наглядач (*стукає в двері*). Панове студенти, припиніть крамольні пісні! Припиніть, а то викличу начальство!..

Чуються голоси з камери: «Давно ждемо начальство! Давай начальство!»

Наглядач. От чорти! Нічого вони не бояться...

Вколотили в нас одно сызмальства
«Знай, дескать, начальство!»
Все-де мы — одно овечье стадо,
Стричь и брить нас надо...

Входить старший наглядач.

Старший наглядач. Що таке? Що таке?

Наглядач. Знову співають. Я стукав, наказував припинити, та й вухом не ведуть.

Старший наглядач. Де Ульянов?

Наглядач. Пустив туди (*показує рукою на двері камери*), вони й заспівали, як тільки його побачили.

Старший наглядач. Ну, не чорти?

Наглядач. Такі посидять тут з місяць, то збожеволіти можна.

Старший наглядач. Та завтра їх, слава богу, почнуть розвозити.

Про царей попи твердили миру, —
Сп'яна или с жиру, —
Что-де бог помазал их елсею,
Как мы шкнутъ смеем...

На глядач. Бачите, уже й до царя дійшли...

Входить Панфілов у супроводі чиновника.

Панфілов. Співають?

Старший на глядач. Та ще такі пісні, ваше благородіє, що хоч вуха затикай.

Панфілов. Зараз вони іншої заспівають! Ульянова перевели?

Старший на глядач. Так точно.

Панфілов. В якій він камері?

На глядач. Ось у цій, ваше благородіє.

Панфілов. Відмикай!

Наглядач відмикає камеру, відчиняє двері. Панфілов підходить до дверей.
В камері голоси: «Тихо! Начальство!»

Панфілов (*у дверях*). Панове студенти! Мені наказано повідомити вам таке. За рішенням Міністерства внутрішніх справ ми маємо вислати вас з Казані в рідні краї під нагляд батьків і поліції. (*У відповідь чується невдоволений гул. До дверей підходять Володимир, Полянський, Троїцький, студенти*). У кого батьки живуть в університетських містах, у столицях, тим надається право вибрати собі місце заслання в якихось інших містах і селах.

Троїцький. Оце демократія! Ура демократії!

Панфілов. Панове студенти! Прошу дотримуватися порядку, а то змушений буду перенести цю розмову на той час, коли ви заспокоїтеся.

Володимир. На скільки місяців чи років нас висилають?

Панфілов. Цього не можу сказати.

Володимир. А хто знає?

Панфілов. Міністерство! Туди і звертайтеся.

Полянський. Можна, значить, вибирати місце заслання?

Панфілов. Так, але тільки тим, чії батьки мешкають у столицях і в університетських містах.

Полянський. А якщо я виберу, скажімо, Швейцарію?

Панфілов. За кордон виїзд заборонено.

Полянський. А в Сибір?

Панфілов. У вас там родичі?

Полянський. Пане поліцмейстере, хіба вам не відомо, що в кожного в'язня найбільше родичів саме в Сибіру?

Панфілов. Як ваше прізвище?

Полянський. Полянський.

Панфілов (*до чиновника*). Іване Семеновичу, знайдіть справу пана Полянського! Де він народився?

Полянський. Я сам можу сказати.

Панфілов (*підняв руку*). Ні-ні! Ваші слова — не документ.

Чинovníк (*погортав папери, читає*): Полянський Сергій Федорович. Народився в селі Михайлівці Ардатовського повіту Симбірської губернії. Незаконнонароджений син...

Панфілов. Досить! От і поїдете, пане Полянський, у своє село. Це єдине, що я вам можу запропонувати. Коли ж не згодні, то пишіть губернатору або ще комусь. Іване Семеновичу, хто там далі?

Чинovníк. Ульянов Володимир Ілліч. Народився в Симбірську...

Панфілов. Хто Ульянов?

Володимир. Я.

Панфілов. То це вашого брата страчено за замах на государя імператора?

Володимир. Пане поліцмейстере, ви добре знаєте, що я брат Олександра Ульянова.

Панфілов. Поїдете до Симбірська! Далі хто там?

Володимир. Одну хвилину, пане поліцейстере. Якщо вірити тому, що ви сказали, то нас наказано вислати туди, де живуть рідні. Сім'я ж моя з Симбірська виїхала.

Панфілов. В Казані ми вас залишити не можемо!

Володимир. От ви, пане поліцейстере, і підтвердили, що знаєте не тільки те, що я брат Олександра Ульянова, а й те, що сім'я моя мешкає в Казані. І все-таки відомості у вас не зовсім точні. В Казані живу тільки я з сестрою. А мати мешкає в селі Кокушкіні.

Панфілов. Там, де відбуває заслання ваша сестра?

Володимир. Бачите, ви і це знаєте!

Панфілов. Запишіть, Іване Семеновичу. Я доповім пану губернатору, він вирішить, що робити. Я ж маю право вислати вас тільки до Симбірська. Все! Далі буде такий порядок: Іван Семенович обійде камери і всім скаже, хто куди висилається. Зараз же вам буде дозволено побачення з рідними. Відправка до місць заслання розпочнеться завтра вранці. Отже, готуйтеся. У вашому розпорядженні весь день. Попереджаю, щоб не було потім претензій: заїжджати додому суворо заборонено. Відціля — і прямо до місця призначення. Все. На запитання буде відповідати Іван Семенович *(виходить)*.

Старший наглядач. Панове, пройдіть з дверей. Пропустіть Івана Семеновича.

Студенти з галасом задкують у камеру, за ними йдуть чиновники і старший наглядач. Наглядач зачиняє двері, але не замикає їх. Пауза. Повертається старший наглядач.

Наглядач. Можна замкнути?

Старший наглядач. Замикай. Іван Семенович постукає, коли закінчить. Я піду пускати рідних на побачення. На розмову не більше десяти хвилин. А то і п'ять. Сказав, який одяг принести — і все: замикай у камеру, я пускатиму слідуєчого. Та дивись, щоб зброю ще не передали. Це така публіка, що всього від них можна чекати. Якщо вже в самого государя бомбу кидали, то з нами, грішними, що захочуть, те й зроблять.

Старший наглядач виходить. Пауза. Входить Ольга.

Наглядач. Ви до кого?

Ольга. Я сестра студента Ульянова.

Наглядач. Знаємо, знаємо такого. Хвилинку, зараз покличемо. *(Йде до дверей камери, відчиняє їх, гукає)*. Пане Ульянов! На побачення!

Володимир *(у дверях)*. Олю! *(Йде до сестри)*.

Ольга. Володю! *(Обнімає брата)*. Ну, як ти тут?

Володимир. Живий.

Ольга. Боже, мені здається, я тебе вічність не бачила. Ти мовби схуд за цю ніч.

Володимир. Не знаю, чи схуд, а замерз страшенно, бо сидів, власне, в карцері. Ну, та це позаду. Зараз я вже в тій камері, де всі наші. Добре, що прийшла. А то я боявся, що ти, не побачившись зі мною, поїдеш до мами.

Ольга. То мамі не треба поки що сповіщати?

Володимир. Треба. І негайно. Цього від неї не можна приховувати ні на день. Але ти сама повинна їй сказати. Писати не можна ні в якому разі.

Ольга. Добре. Я сьогодні ж поїду. А що мамі сказати?

Володимир. Кажі все. І до того, що знаєш, додай ще: всіх виключених з університету будуть висилати з міста. Може, збираються відправити до Симбірська.

Ольга. Але ти мусиш протестувати!

Володимир. Та, боюсь, на той мій протест ніхто не зверне уваги.

Ольга. Значить, мамі треба негайно їхати сюди і добиватися, щоб тобі перемінили місце заслання. Так?

Володимир. Та чи доб'ється вона?

Ольга. Я зараз же їду до Кокушкіна. *(Дає Володимирові вузлик)*. Візьми ось... Тут котлети. Та, мабуть, замерзли, бо довелося довго чекати на вулиці, поки пустили.

Володимир. Ти знаєш, апетиту немає тут.

Ольга. Візьми, візьми, а то повернуся з їжею — няня подумає, що тебе вже й на світі немає.

Володимир. Коли так, доведеться взяти. А взагалі — не турбуйтеся. З голоду я тут не пропаду. Адже тюрма — єдине місце в Росії, де хоч впроголодь, але годують, де ніхто не боїться, що його заарештують. А в камері у нас — повна свобода слова, чого в усій Росії ще довго, мабуть, не буде. Тільки заради цього варто було сюди потрапити.

Ольга. Ти, як завжди, жартуєш...

Наглядач. Пане Ульянов, закінчуйте побачення! Ви в нас не один.

Володимир. Ну, Олю, все. Щасливо тобі доїхати. *(Йде в камеру, зупиняється в дверях)*. Обніми всіх! *(Зникає)*:

Наглядач зачиняє двері камери, Ольга виходить.

Завіса

КАРТИНА ОДИНАДЦЯТА

Кімната Анни в Кокушкіно. Анна сидить за письмовим столом, щось пише. Вона тепло одягнена, бо в кімнаті холодно. В grubі горить вогонь. Анна, закінчивши писати, встає, ходить з аркушиком паперу, читає. Невдоволено морщитьється, сердито рве папір. Входить одягнена Марія Олександрівна.

Марія Олександрівна. Навіщо ото мучитися?

Анна. А коли я інакше не можу. *(Кидає порваний папір у грубу)*. Відчуваю, що немає в мене таланту, а не можу не писати. Жах!

Марія Олександрівна. Нічого жахливого в тому немає. Треба тільки спокійніше ставитися до невдач.

Анна. Мамо, ти ж знаєш, що я нічого не можу робити спокійно.

Марія Олександрівна. От саме через те в тебе й не виходять вірші такими, якими вони повинні бути. Ти не рви чорновиків, не пали, а перечитай, вдумайся, вдосконалюй... Піду, може, щось із Казані є. Оля обіцяла часто писати. Та і за Володю я через оті студентські бунти неспокійна. Сьогодні страшенно неприємний сон бачила. Прийшла я буцімто на побачення з Сашею, а за ґратами стоїть... Володя. Такий жах охопив душу, що я прокинулася. Серце билось, наче верству, не зупиняючись, бігла.

Анна. Сниться те, про що найбільше думаєш. Коли я довідалася, що Сашу стратили, то кілька разів снилося, що мені кат накидає зашморґ на шию. Я прокидалася від того, що нічим дихати... *(Пересмикує плечима)*. Інколи здавалося, що божеволію, а тому й верзеться таке жахливе.

Марія Олександрівна. Якщо й сьогодні не буде листа, то завтра поїду. Треба подивитися, що там діється. *(Пауза)*. Піду ще раз до губернатора. Може, дозволить тобі переїхати до Казані.

Анна. Даремно згаєш час! Якщо вже просити, то не губернатора, а директора департаменту поліції. Або навіть міністра!

Марія Олександрівна. То, може, поїхати в Петербург?

Анна. Мало ти там горя зазнала, коли ми з Сашею сиділи? Коли Сашу стратили? Коли оббивала пороги, щоб мені замінили заслання до Сибіру на Кокушкіно? Ні, не треба їхати... П'ять років проживу якось і тут. Оцей холодний флігель все-таки не камера Петропавловської фортеці. Влітку тут буде дуже гарно. А до тепла залишилося якихось чотири місяці.

Марія Олександрівна. Інколи думаю: якби оце батько зараз устав з могили й подивився, що з нами сталося...

Анна. А не минуло ще й двох років, як він помер.

Стук у розмальовану морозом шибку. Голос Маняші: «Мамусю, тьоті Любі пошту привезли!»

Марія Олександрівна. Спасибі, доцю.

Анна. Може, і мені щось є, то пришли з малими.

Марія Олександрівна. Я туди й назад, бо треба вечерю готувати.

Марія Олександрівна виходить. Знову стук у вікно. Голос Миті: «Аню, мама дозволила мені дрова посиги. І тобі принести?»

Анна. Не треба, в мене є. *(Сідає до столу, пише).*

Пауза. Входить заповорошена снігом Ольга.

Ольга *(тихо)*. Аню...

Анна *(вражено)*. Оля?! *(Підхопилася, йде до сестри)*. Відкіля ти?

Ольга. Де мама?

Анна. В тьоті Любі.

Ольга. Це добре...

Анна *(пильно дивиться на сестру)*. Щось трапилось?

Ольга. За участь у сходці заарештовано тридцять дев'ять студентів університету. Наш Володя теж у тюрмі. Давай порадимось, як краще про це мамі сказати...

Анна. Володя в тюрмі?!

Ольга. Так. Допоможи мені роздягтися, бо руки так замерзли, що гудзиків не розстебну.

Анна *(допомагає сестрі скинути кожуха)*. Саша, я, а тепер і Володя... Та це щось... фатальне.

Ольга. А може, навпаки: закономірне? Адже в нас хапають усіх, хто насмілиться виступити проти коронованого деспота. Якби я навчалася в університеті, куди нас, жінок, той же деспот не пускає, то теж була б там, де й Володя. І я скажу тобі відверто: задрю всім заарештованим студентам!

Анна *(вражено)*. Олю, як ти... виросла...

Ольга *(зніяковіло помовчала)*. То як мамі сказати?

Анна. Як не мудруй, а все одно... треба сказати.

Ольга. Розумію, але краще, коли підготувати.

Анна. Підготувати? Як саме?

Напружене мовчання.

Ольга *(ходить по кімнаті)*. Слід щось придумати. Може, так: ти підеш до тьоті Любі й скажеш мамі, що я приїхала, що у Володі якісь неприємності.

Стук у двері. Анна і Ольга завмирають.

Ольга *(пошепки)*. Мама, а ми нічого...

Голос Миті: «Аню, Олю, можна до вас?»

Анна *(підходить до дверей)*. Ні, Оля переодягається! Ти мамі сказав, що вона приїхала?

Голос Миті: «Сказав!»

Анна. Молодець! Іди гуляй!

Ольга. Зараз, значить, мама прийде...

Пауза. Входить Марія Олександрівна.

Анна. Ось і мама.

Ольга *(біжить до матері, кидається їй на шию, ледь стримуючи ридання)*. Мамусю, рідна моя...

Анна. Мамо, Оля привезла неприємну вість.
Марія Олександрівна. Невже щось з Володею?
Ольга (*втирає сльози*). Так.

Напружене мовчання.

Марія Олександрівна. Що ж скоїлося? Кажіть...

Ольга. Мамусю... Ти тільки...

Анна. Олю, почекай! Мамо, в університеті була сходка. За участь в ній заарештовано тридцять дев'ять студентів. Серед них і наш Володя. Це боляче, гірко, але чогось дуже небезпечного немає. Я впевнена: Володю заарештували лише тому, що його брата страчено, а сестра — на заслання! Так що тут не стільки його провина, як Сашина і моя!

Марія Олександрівна (*після тривалого мовчання*). Коли Володю забрали?

Ольга. Минулої ночі. Я вже була в нього на побаченні. Всі заповідають, що студентів скоро випустять. Але...

Марія Олександрівна. Говори, говори.

Ольга. Але всіх їх... вишлють з Казані.

Марія Олександрівна (*вражено*). То, виходить, Володю виключили з університету.

Ольга. Ні, він сам подав заяву, що не може продовжувати навчання, і повернув начальству студентський квиток.

Марія Олександрівна. А ті, що з ним заарештовані? Теж виключені?

Ольга. Точно не знаю, бо заняття в університеті взагалі припинено. Кажуть, за повелінням самого царя.

Анна. Щоб закрити університет, нашого царя не треба довго вмовляти.

Ольга. В цій історії, мамусю, є ще одне дуже неприємне. Володі сказали, що його вишлють туди, де він народився.

Марія Олександрівна. Ой боже, ще цього лиха нам тільки й не вистачало.

Ольга. Володя вважає, що це сваволя. Він буде скаржитися...

Анна. Не знає, Олю, наш Володя того, що таке скаржитися, коли ти за ґратами. То майже те саме, що битися головою в стіну.

Марія Олександрівна. Ти візника не відпустила?

Ольга. Ні.

Марія Олександрівна. Аню, частуй Олю й візника чаєм, а я піду збиратися в дорогу.

Анна. Поїдете вночі? В таку хуртовину?

Марія Олександрівна. Митя і Маняша залишаться тут.

Анна. Добре. Тільки ти зараз Маняші не кажи, що їдеш, бо мала плакатиме. Минулого разу я ледь заспокоїла її.

Ольга. Піду до Миті й Маняші, а то скучила за ними...

Марія Олександрівна і Ольга виходять.

Завіса

КАРТИНА ДВАНADЦЯТА

Вулиця Казані. Прямо залізні ворота тюрми. В них невелика хвіртка. Біля хвіртки смугаста будка. За ворітьми, в кожусі, у валянках, з гвинтівкою на плечі, ходить вартувий. Ліворуч вирує збуджений натовп студентів. Сіється сніг. Деся недалеко бемкають церковні дзвони. Хтось затягує басом: «Боже, царя храни...» Регіт, свист. Виходить Панфілов у супроводі Чехметьєва. В натовпі знову чути бас: «Боже, царя храни...»

Панфілов (*іде до натовпу*). Хто співав?

Мовчання.

Чехмет'єв. Вони тут зранку бунтують!

Панфілов. Панове, ведіть себе як слід. *(Повертається, йде до воріт).*

Той же бас: «Боже, царя храни...» Панфілов аж спіткнувся, але не повернувся назад, пішов до воріт. З будки вискочив старший наглядач, відімкнув хвіртку. Панфілов пройшов у двір тюрми. Старший наглядач замкнув хвіртку. Чехмет'єв іде вулицею, зникає.

Панфілов. Ульянова відправили?

Старший наглядач. Поки що ні.

Панфілов. Де він?

Старший наглядач. В конторі. Накажете покликати?

Панфілов. Ні, я сам туди піду.

Входить Ольга. Назустріч їй іде Португалов.

Португалов. А де ж Марія Олександрівна?

Ольга. Понесла Володі одяг.

Португалов. Куди його все-таки: в Симбірськ чи в Кокушкіно?

Ольга. Мама ходила до губернатора, але той нічого певного не сказав...

Португалов. А ми встигли виготовити на гектографі ту листівку, яку передали нам з тюрми. Ось вона. Візьміть примірник, бо, може, в мене й не буде можливості передати Володимирові Іллічу. А він найбільше доклав зусиль, щоб цей прощальний маніфест дійшов до публіки. *(Дає Ользі листівку).*

Ольга *(ховає листівку в муфту)*. Дякую.

По вулиці з ціпочком йде черниця. В натовпі знову чути бас: «Боже, царя храни...»

Черниця. Я погано бачу, так не второпаю: тут похорон, чи що?

Португалов. Так, похорон.

Черниця. Кого ж ховають?

Португалов. Науку.

Черниця. А-а... *(хреститься)*. Ну, царство їй небесне... *(Виходить)*.

Ольга. Жорстокий жарт, а справді так: наче похорон... і оці ще дзвони... Свято якесь сьогодні, чи що?

Португалов. Мабуть, пристав далеченько пішов?

Ольга. Там його кінь стоїть. Всіх висланих він верхи супроводить до околиці міста.

Португалов. Ви, Ольго Іллінічно, поглядайте на нього, а я тим часом листівки хлопцям роздам. Як поверне Чехмет'єв сюди, ви йдіть до мене.

Ольга. Добре.

Португалов іде до студентів, роздає листівки. Там збуджений гомін. Той же бас читає перші рядки листівки: «Прощай, Казань! Прощай, університет!» В супроводі старшого наглядача йдуть до воріт Полянський, Троїцький. В юрбі крики: «Ура героям! Ура-а!» Вбігає Чехмет'єв.

Чехмет'єв. Спокійно, панове, спокійно!

Студенти йдуть до воріт, вигукуючи: «Героям ура-а! Ура-а!» Сніг густішає.

Чехмет'єв *(старшому наглядачеві)*. Не відмикай! Панове, дотримуйтеся порядку. Відійдіть, відійдіть од воріт! *(Дістає свисток, свистить)*.

Вбігає городовий. З'являється біля воріт Панфілов.

Панфілов. Панове, що це? Бунт? Відійдіть од воріт, а то викличу солдатів!

В натовпі вигуки: «Геть солдатів! Плювати на багнети! Ура!»

Панфілов *(до старшого наглядача)*. Відведіть в'язнів!

Троїцький. Я вже не в'язень! І ви, пане поліцмейстер, не маєте права затримувати мене тут! *(До старшого наглядача)*. Відмикай хвіртку! Ей, друзі! Що ж це таке? Нас звільнили і нас не випускають? Ану, навалюйтеся на ворота!

Всі кричать, розмахують руками, ніхто нікого не слухає. Чехмєтьєв і городовий свистять. Студенти обліпили ворота, трясуть їх. Вартовий стріляє вгору. Всі замовкають.

Панфілов. Панове, давайте по-доброму. Відійдіть од воріт, ми будемо випускати в'язнів. Пристав! Городовий! Покажіть, покажіть, де пани студенти повинні стояти! Далі! Далі! Отак... *(До старшого наглядача)*. А тепер випускайте.

Полянський, Троїцький в супроводі Панфілова, Чехмєтьєва і городового йдуть вулицею. Студенти — за ними. Вигукують: «Ура! Ура! Ура-а!».

Старший наглядач. От що виробляють... Жах!

Підходить до воріт Марія Олександрівна, старший наглядач відмикає хвіртку, пропускає її, знову замикає.

Ольга. А де ж Володя?

Марія Олександрівна. З друзями прощається. Ти почекай його тут, а я піду до саней. А то візник якийсь дивакуватий, ще зникне.

Ольга. То куди Володю висилають?

Марія Олександрівна. В Кокушкіно.

Ольга. Хоч цього домоглася.

Марія Олександрівна виходить.

Португалов. До Кокушкіно рукою подати. Отже, з Володимиром Іллічем можна буде часто зустрічатися.

В супроводі наглядача йде Володимир. Ольга йде назустріч.

Ольга. Боже, який ти в цьому одязі! І не обняти. *(Прихиляється до Володимира)*.

Володимир *(тисне Португалову руку)*. Спасибі, що видали маніфест! Тепер публіка знатиме всю правду про наш виступ, про наші вимоги! А то вороги намагаються все поставити з ніг на голову.

Входить Чехмєтьєв, Португалов виходить.

Чехмєтьєв. Ну що, пане Ульянов, розвалилася стіна?

Володимир. Ще не розвалилася, але розвалиться!

Чехмєтьєв. Ну-ну, побачимо...

Володимир. А воно, пане приставе, й зараз дещо видно. Треба тільки вміти дивитися. Вам ось було наказано розігнати від воріт тюрми студентів. І ви нічого не могли зробити. Так? А у вас же влада, у вас зброя. А прийде час — і він, пане приставе, не за горами! — коли не тільки студентів, а весь народ влада не спроможна буде тримати в рабській покорі. Отоді стіна, на міцність якої ви так надієтеся, і розвалиться! *(Обнімає Олю, виходить)*.

Чехмєтьєв поспішає за Володимиром. Пауза. Чути вигуки: «Ура! Ура!» Залунали дзвоники, Ольга прощально махнула рукою, витерла сльозу. Сніг густішає і густішає. Дзвоники лунають все далі й далі...

Завіса

Проза

Євген
Гуцало

ЗЕМЛЯ. МОВ ПЕЛЮСТКА РОЗКВІТЛОГО ГРАНАТА

Дорожні нотатки

Очевидно, тільки брати можуть бути такими щедрими.

Запам'яталась та ніч у Фрунзенському готелі «Пішпек», коли з казковою східною всеможністю пропонували на вибір будь-яке багатство. Ти вперше в Киргизії, будь ласка, їдь у Талаську долину, в благословенний край, де народився епос про Манаса. Можливо, пощастить і на цій землі знайдеш золотий самородок. Коли потраплять на очі наскельні малюнки, відкриється тобі прачас і пражиття древнього народу. А то сягнеш поглядом вершини гори Манас, і можливо, тоді відкриється високість героїзму народного звитяжця. Побувай у мальовничому заповідному урочищі Беш-Таш, де звідай своє рибальське щастя: а раптом обернеться воно для тебе срібною алайською фореллю.

Хочеш — то їдь на знамените озеро Іссик-Куль. Либонь, немає жодного поета в республіці, жодного художника, які б не звеличували в своїй творчості цей чарівний витвір природи. Озеро Іссик-Куль кورتить приривняти до грандіозно-

го магічного дзеркала, в якому можна побачити не тільки первозданну вроду землі, а й минуле та сучасне Киргизії, цього неповторного куточка землі, що називається «дахом світу». Так, «дахом світу», адже це гори Тянь-Шаню, адже це гори Паміру!

А можеш поїхати і в Наринську область, побачиш гори Атбаші, що вразять твою уяву первісною дикою красою, побачиш вершини, покриті снігом, і пройдеши лісами, що ростуть на крутих схилах, почувеш глухий шум стрімких річок, які котять ущелинами вічну, похмуру мелодію швидкої води. Побачиш край оновлений, але ж у цьому оновленому краю не оминеш цікавим поглядом чи то давню, вцілілу до теперішнього дня чайхану, чи то пам'ятник-могилу акину Тоголоку Молдо...

З братерською щедрістю в ту пам'ятну ніч місяця жовтня було запропоновано на вибір так багато, власне — все, що є в народі і чим народ живе!

Я вибрав поїздку на південь Киргизії, в Ошську область.

У цю поїздку я взяв кілька спогадів про Фрунзе, столицю республіки.

Жовтневий лагідний день, безвітряний, сонячний, хоч у незрушному повітрі й чується легкий подих осінньої прохолоди. Проспект імені Дзержинського в центрі — прямий і рівний, як і всі вулиці міста. Проспект нагадує великий

гай серед кам'яних будівель, і в цьому гаю ростуть тополі, берести, ясени, в'язи, дуби. З дубів повілі, в елегійному трансі спадає на землю де-не-де зав'яле червоне листя.

А поміж могутніми стовбурами дерев чого тільки не побачиш в цей жовтневий ранок! На більших та менших столах, застелених чистими накрохмаленими скатерками, височіють викладені химерними фігурами грона достиглого винограду, що мало не бризкає тугим сонячним соком. Так само на столах височіють піраміди рум'яних та жовтих яблук. А ще ж і груш на столах накладено горами, що мимоволі асоціювались у свідомості з Кунгей-Алатау, чи з Чоткалом, чи з Манаським хребтом. А ще ж, крім винограду, яблук та груш, на цьому осінньому міському проспекті, де між віттями дерев лунали тихі й печальні голоси не відлетілих до вирію птахів, лежали гори кавунів і велетенських продовгастих динь, що своєю постійною інтенсивною барвою нагадували барву місяця вповні. А ще ж біліли та червоніли стручки перцю, додаючи до цього свята природних кольорів дуже густі й соковиті мазки.

Цей натюрморт, створений людськими руками просто неба, очевидно, буде незавершений, коли не скажемо, що тут також викладено безліч смажених, побронзовілих од вогню курей, гусей, качок, індиків. А також не без вигадки змайстровані архітектурні споруди з січених, рубаних, шаткованих буряків, моркви, капусти. Ці архітектурні споруди озеленені петрушкою, кропом і селерою. Це — салати!

А ще — багато виробів із тіста, багато хліба. Якись, очевидно, киргизькі національні баби, пампушки, плетеники, медовики, печиво, пундики, коржики, вергуни, солодженики, тістечка, торти. Вироби з тіста також нагадують хребти мініатюрних гір, наприклад Аюбтау чи Атбаші.

Море люду зібралось на це свято дарунків землі і роботящих рук. Обличчя лагідні й усміхнені, а в цікавих очах — осіння мудра дозрілість. Отак ідеш поміж винограду і перцю, яблук та груш, поміж хліба насущного, який зрідні хлібу духовному, йдеш поміж людей — і відчуваєш душевну причетність до чужої радості, почувашся своїм на цьому народному святі...

І коли я ще навідався на це свято пополудні, тут, на проспекті, вирував люд, і в атмосфері панував отой настрій, який об'єднує до купи, зближує й зріднює чи не всіх...

— Мир — це коли птахи гніздяться на спинах баранів! — так вважають киргизи...

З Фрунзе в той післяполудневий час ми поїхали в приміське село Кок-Джар, себто Синій Яр. Очевидно, в Кок-Джарі й справді є місцина, що спричинилась до точної поетичної назви села. По узбіччі дороги проворно біг вузенький аричок, який можна й ногою переступити, над аричком бавилась маленька дитина, чорний собака бавився й собі коло дитини. Хлопчик підвів голову, дивлячись, як ми заходимо на подвір'я, як переступаємо сінешній поріг.

Добре в той день гостювалось у Кок-Джарі в сестри нашого друга Телегена. Підлогу в кімнаті застелено килимом та барвистими кошмами, викладено подушками. Підбгавши ноги, сиділи на кошмах, а при бажанні підмошували подушку то під лікоть лівий, то під правий. Гостинний достархан пропонував яблука, дині, кавуни, виноград, фунчозу. Ми пили арак (горілку) і їли нан (хліб), присьорбували чай із невеличких піал, смакували бастурмою та іншими національними стравами (щонайперше, звичайно, з барана). Й вели мирну застольну бесіду. Про бавовник, який ще й досі не зібрано, бо літо цього річчя трапилось у їхніх краях дощове, скупе на сонці й тепло. І про народні звичаї й традиції. І про те, що Телеген служив у лавах Радянської Армії не десь, а на Гуцульщині, й тамтешні мальовничі гори припали йому до вподоби, як і верховинці. Почувши, що я маю їхати на південь, в Ош, Телеген пожвавішав худорлявим обличчям, погострішав поглядом очей.

— Неодмінно відвідай Сари-Челек! Це найкрасивіше озеро в світі.

І, впавши в трохи несподіваний для такої людини пафос, Телеген став розповідати, що в заповіднику Сари-Челек працює лісником його рідний

брат. Рідний брат прийме, як найдорожчих гостей. Які струнки ялини ростуть у довколишніх лісах по схилах гір, які засніжені горді вершини здіймаються до синього неба, які звірі та птаство, скільки риби в гірських річках і в озері! Немає чистішої й прозорішої води, ніж у Сари-Челеку, немає, мабуть, і смачнішої та здоровішої. Неодмінно відвідай Сари-Челек, це дивовижне озеро, що прекрасне весною, у пору оновлення і цвітіння, але не менш прекрасне і влітку, й тепер, увосени.

Так, як говорив Телеген про Сари-Челек, могла говорити людина, що закохана в рідну землю, людина, яка прагне, щоб інші теж закохувались у його край, щоб побагатшали від тієї любові.

Багато говорилося іще в той вечір за гостинним достарханом у Кок-Джарі, та найдужче мені запам'яталась ота фраза, мовлена Телегеном тоді, коли наспіла пора повертатись до Фрунзе. Вона вмістила в собі великий зміст, і її міг сказати будь-хто з киргизів, із якими випало зустрічатись, не тільки Телеген. Уз'яв я цю фразу наступного дня в дорогу до Оша, й супроводжувала вона мене так скрізь:

— Мир — це коли птахи гніздяться на спинах баранів!

А наступний день видається сонячний, спекотний. Околиця міста, аеродром, ген пасмо гір, що мають м'які обриси, по схилах попростирались тіні. Ми з Карбанолі заходимо в череву літака Як-40, котрий, ревнувши двигуном, розганяється й дуже скоро з бетонованої зльотної смуги переходить на повітряну трасу, й цей раптовий перехід із одного середовища в друге для літального апарата — швидкий і природний.

Летимо над Чуйською долиною, внизу пропливають села й сади, поля й дороги, яри й русла річок. Подекуди квадрати полів, що прилягають одне до одного, скидаються на картатий одяг, котрий зодягла на себе родюча земля. Весь видимий ландшафт покрито блідо-сиво-блакитнявим серпанком, і смуга обрію розмивається й тоне в цьому серпанку. Коли дивитися з ілюмінатора ліворуч за курсом літака, то бачиш ціле пасмо гір Ала-Тоо, далекі вершини покрито снігом, що яскраво біліє в сонячному промінні.

Переді мною сидить молода мати-киргизка, тримаючи на руках смаглявого круглолового хлопчика років двох, не більше. Обоє дивляться в ілюмінатор, і я гадаю над тим, якою ось зараз цьому хлоп'яті видається рідна земля, коли він летить над її горами й лісами, над ріками й полями, летить, бо має могутні й надійні крила. Який образ Батьківщини витворюється в дитячій свідомості вже тепер, увіходячи майже з молоком матері?

На підступах до перевалу Тоо-ашуу літак пірнув у туман, а коли пролетіли над невидним перевалом і виринули з туману, білого мов молоко, то чисте небо видалось блакитним особливою блакиттю: різкою, яскравою, густо насиченою.

Тепер ми летіли над горами, що сприймалися як широко розстелена брижувата шкура велетенського верблюда. Темно-сірі, подекуди коричневі, гори з цієї висоти здаються голими й пустельними. Поміж гірських складок світлою ниточкою видніє автомобільна дорога, що, долаючи перевали й тунелі, веде на південь, і ця дорога скидається на корінчик живого срібла у ртутному термометрі. Подеколи гори внизу видаються чорно-білою гравіурою, яку здатні створити лише такі могутні й терплячі гравірувальники, як час і природа. Молода мати-киргизка показує своєму маленькому синові на високу гору, освітлений схил якої — південний — лежить сірий і голий, а неосвітлений — північний — затінений, біліє покривалом снігу.

Внизу — Аусамирська долина. Заглиблюємось у ватяне й піддатливе тіло хмари. Нахилившись до мого плеча, Карбанолі каже:

— Сусамир не видно... Якщо хмара порідшає, побачимо Токтогульську ГЕС... Видно Чичкан, новий центр, а старий зостався ген отам під водою, затоплений.

Карбанолі не вперше літає цією повітряною трасою, а тому з неба чіпким поглядом бачить, де на землі яка річка чи дорога, тунель чи містечко. Так само знає вершини, старі легенди про них, бо, напевне, немає такої вершини, про яку народ не створив би легенди.

Сіро-коричневі складки гір із висоти, на якій летимо, видаються не землею, а поверхнею якоїсь незнайомої планети. В цих сіро-коричневих складках наближається по курсу літака, виростає в розмірах важка, наче аж горбата, наче аж опукла у вінцях берегів блакить. Здається, що ця блакить не лежить рівною площиною у вінку гір, а здіймається так само вгору, як вони. Це — штучно створене водоймище для Токтогульської ГЕС. Важка блакить немов куриться серпанком синяви, яку випромінює з себе грізна й величава могутність води.

— Стара дорога тепер опинилась на дні штучного озера,— каже Карбаноли.— Довелось прокласти нову... А ген ледь-ледь видно й саму Токтогульську ГЕС!

Будівлі гідроелектростанції ледь видніють унизу.

Молода мати-киргизка з сином на руках припали до ілюмінатора, дивляться мовчки.

— А там он видно річку Нарин,— каже Карбаноли.— Її течія така швидка, що здатна ковтнути автобус чи автомобіль, наче сірникову коробку.

Сірі зморшковаті гори, снігу по вершинах не видно. Купчаться, а де й розбігаються далеко дерево від дерева фісташкові горіхи... Тепер гори внизу наче стали іншими, велетенське плато здається застиглою вулканічною лавою, помережаною ущелинами-бескеттями, і на їхньому дні, улоговинах, видніють кошари для овець, схожі на палички для гри в скраклі... В тому, як чергуються ці застигли хвили гірських пасом, є певний ритм, певна послідовність, і почуваєшся так, наче бачиш перед собою партитуру грандіозного музичного твору, що вичаруваний генієм природи в прадавні часи першотворення, а тепер чи знайдеться хто з людей, щоб зумів прочитати те, що, напевне, здатні читати сонце, місяць, зорі та ще птахи, коли злетять до небесних високостей...

Майнула зелена бавовникова долина внизу, хлопнувши в серце теплом від обжитої людиною землі, й знову — пасма гір, що мають колір рудої, випаленої глини. Ко-

смічною містикою війнуло від пухлякої поверхні, що мала свій вивірний ритм у тому, як чергувались верхи й низини, і знову цей рельєф нагадав зашифроване природою письмо, якусь сувору музичну розповідь... І знову прослалась долина, освітлена сонцем, темна важкою зеленню, й після непривітного гірського рельєфу знову в серце вдарила тепла хвиля.

Густо зеленіли бавовникові поля о цій жовтневій порі, бо всю весну лили затяжні дощі. бавовник доводилось пересівати, й тут він почав дозрівати десь в середині вересня.

— А ген на обрії видніє гора Сулеймана, — каже Карбанолі, схилившись до плеча й показуючи на світлого каменя безлісу гору, що зводиться з зеленого килима, яким вистелено долину. — А під горою Сулеймана й лежить місто Ош, через яке в давнину проходило безліч мандрівних караванів, бо Ош лежав на перехресті торговельних шляхів Сходу.

Літак заходить на посадку, а мати-киргизка з дитям на руках усе не відриває очей від ілюмінатора, наче остерігається не побачити щось найцікавіше, щось найголовніше з тієї книги, якою їм привиділась рідна земля з висоти.

Ще в Кок-Джарі я став пильніше придивлятися до киргизьких дітей.

Смеркало, на дворі коло хати старий і стара у великому чорному казані варили баранину. Підтримуючи вогонь, клали під казан тизняк, себто кізяк. Старий киргиз тримав на руках маленьке дитячко. Воно сиділо на руках тихесенько, мов горобеня, світячи спокійними й гострими допитливими очима. Може, розуміло мову свого діда, переймалося його життєвим досвідом і мудрістю? Може, й так. Але спільно в такій ось композиції — похилого віку дід і маленький онук на руках — вони являли перед моїм зором таки частку видимого генеалогічного дерева, яке ніколи не всохне, яке ось зараз зеленіє свіжим пагінцем, оцим чорнявим круглоголовим дитинчам...

Потім у літаку отой хлопчик оглядав свою землю з піднебесних високостей.

Коли з Оша поїхали у Кашкар-Киштак, у вівчарський радгосп, а з радгоспу на пасовисько — джайлоо, що називається Долоно (є така декоративна рослина), то й тут цікаві очі дітей зустрічали скрізь. Чабан, тримаючи в руках камчу, розповідав, що на руків'я до неї годиться не всяке дерево, що на руків'я до камчі ріжуть арчу. Чабан стьобнув камчею, народжуючи характерний звук, якого не добудеш ніяким іншим способом. У дитинстві з товаришами гралась камчею, слухаючи її музику. Згадав, як колись чабани, повертаючись з отарами ввечері до села, голосно стьобали кожен своєю камчею, й вони немов співали голосну чабанську пісню.

Поприходили діти (дошкільного віку хлопчики й дівчатка), мовчки слухали чабана. Зараз ось пригадалось його ім'я — Дооранбек Байназаров. Він, усміхаючись, показав камчею на дітей:

— У мене їх шестеро... А чого ж, не тільки в лікарні народжувались, а й на джайлоо, а й у кошарі коло ярка та баранчиків. Повиростають у горах, на полі, звикнуть до овець, самі пастинуть, бо на чабана вивчитись не можна, чабаном треба народитись.

І Дооранбек повів камчею довкола, показуючи довколишні надвечірні гори та присмугнілі осінні пасовиська: мовляв, ось тут і слід народитись та вирости, щоб стати чабаном на все життя, щоб не мати сили відірвати себе від цієї вільної волі.

Дооранбек доглядає півтисячі овець і добре знає кожну-кожнісіньку. Ні, діти його, що народились і живуть на джайлоо, ще не можуть похвалитись такою кмітливістю, але вони теж знають чи не кожну кой (вівцю), соолук (вівцематку), кочкор (барана), а також зовсім малесеньких агняточок — козів, якими щойно окотилась вівця, і тих, що старші, — шижек та ирик.

Тривожним, коротким співом озиваються сірі птахи, що низько перелітають над рудою, витоптаною ратицями й усохлою травою пасовиська. Сідають — і знову зриваються, сідають — і зриваються...

Покуштувавши води з артезіанського колодязя, попрощалися з Дооранбеком. Почувши звук камчі, не можна було не втриматись, щоб не обернутись. Усміхнений чабан із камчею в руці стояв серед дітей, що первісної чистоти й глибини джерельними очима дивились услід.

Коли ввечері повернулись в Кашкар-Киштак, то біля центральної садиби колгоспу наче на карнавал потрапили, де граються й веселяться самі діти. В тихих зоряних сутінках — без галасу та крику, без бійок і вереску — вони струмували барвистими ручайками туди й сюди по дорозі. І в тому, як вони тримались і поводитись, відчувалось немовби шанобливе ставлення й до молодой жовтневої ночі, яка не хльоскає холодним дощем і не опадає жовтим листям, і в їхньому мовчанні вловлювалося щось спільне з мовчанням високих срібних зірок, що висіялись у небі над Кашкар-Киштаком, чухось проникнення в тайну темряви, в якесть її специфічне буття.

Потім, коли сиділи в мейманкамі, себто в хатині для гостей, коли вже довелось скуштувати куурдак, шурпу, кабиргу, омуртку та інші приготовлені з баранини смачні страви, потім, коли мені, як почесному гостеві, дали поділити для всіх голову барана (за порадою своєї сусідки Алимкан я відрізав тільки вухо для себе, а голову віддав хазяїнові, директорові радгоспу, бо ділити її — велике мистецтво, яке не опануєш за одним приїздом!), отож уже значно пізніше ця сама моя сусідка Алимкан узяла зі столу ніж і баранячу гомілку, обчищену від м'яса. Кількома вправними рухами з бабки виділила кісточку дрібненьку і, старанно ошкрябавши, підкинула на долоні й сказала:

— Ашик!

Інша моя супутниця, москвичка, що часто буває в тутешніх краях і добре знає місцеві звичаї й реалії побуту, помітивши кісточку на долоні в Алимкан, мовила:

— Або ж ще називається — чуке!

За столом у мейманкамі спалахнула жвава бесіда. Виявляється, кожен в своєму дитинстві захоплювався грою в чуке. Щоправда, для гри потрібно мати не одну кісточку, а чотири. Кожна сторона кісточки має свою специфічну назву. Гра в чуке — це справді-таки гра в кості, причому справжні,

баранячі, виготовлені власноручно, а не куплені в магазині й виготовлені з пластмаси чи іншого хімічного продукту.

Мало не кожен хотів розповісти, як слід грати в чуке, вирізана руками Алимкан бараняча кісточка перелітала з долоні в долоню. Еге ж, у давнину цілі ханства програвались у такій азартній грі, як гра в чуке!.. Усім було приємно згадати своє дитинство, що, може, випало на сутужні воєнні чи повоєнні часи, — і раптом через риси облич досланих людей для мене видимо проступили інші, юні риси, й ці нові риси дозволили мені подумки назвати їх усіх просто дорослими дітьми.

Найдорожчим спомином для цих досланих дітей стало їхнє дитинство, яке, очевидно, з плином часу ставатиме все дорожчим і зворушливішим, примушуватиме серце стискатись від щему... Людина — завжди дитина в глибині свого єства.

Вночі, повертаючись із Кашкар-Киштака автомобілем до Оша, ми спинились у долині серед виноградників. Стоячи на узбіччі дороги й роззираючись, я запитував сам у себе: забуду чи не забуду оцю теплу й м'яку киргизьку ніч? Пасмо гір ледь темніє вдалині, схоже на похмуру грозову хмару, що зводиться на обрії. Повний місяць володарює серед неба, й золота його діжа ле у простір розплавлений сьйливий метал проміння. Хвиля за хвилею по долині лягли ряди виноградних кущів, цих багаторічних ліан, а над ними повітря здавалось чорно-оксамитовим, трохи вище—синьо-оксамитовим, а ще вище — вгорі, в небесах — воно оберталось на блакитну парчу, переплетену золотими волоконцями місячного проміння... Я на повні груди вдихав густе свіже повітря, всотуючи широко розплющеними очима красу киргизької ночі, наказуючи собі назавжди закарбувати в пам'яті її вельможну велич, її східну пишність, хоч і стояв осінній місяць жовтень. І почувався так, наче від того — забуду чи запам'ятаю оцю зупинку по дорозі з Кашкар-Киштака — має багато залежати в моєму майбутньому житті.

Наступного ранку, ще вдосвіта, півні співали в Оші! Відчинив вікно кімнати на другому поверсі в готелі — і музика їхнього злагожденного оркестру вдарила у вуха так, як могла б ударити вдома, на Україні, десь на подільській чи польській землі.

Гора Сулеймана, схожа на двогорбого верблюда, сіріла оголеним камінням зовсім близько. Хоч би й як я приглядався до верблюда, та не помітив би на його спині пророка Сулеймана, отож і зоставалось думати, що гігантська кам'яна тварина везе ось зараз на своїх могутніх горбах небо з низькими осінніми хмарами, що налинули до Оша з гір.

Дерева в місті пожовтіли, стоячи в холодному осінньому одязі, в якому годі зігрітись. Там і сям у цей понурій ранок двірники згрібали опале листя до великих кошів, а коші вантажили на машини. Хлопчик із віником у руках старанно підмітав, здавалось, барвисте шерехтіння з тротуару. Тут, в Оші, ми познайомилися з Мурзою, Алимкан і Азадою й тепер гуртом ішли по місту.

Мурза, дивлячись на осінні пожовклі дерева, розказував, як у їхніх краях навесні цвітуть абрикосові сади. Чомусь у той день він говорив не про цвіт яблуневий, хоч, звичайно, міг би знайти стримано захоплені слова про цвітіння кальвіля королівського й великого могола, киргизького зимового чи пармена зимового золотого. Ні, він говорив про те, як із приходом весни й теплою сонця в рідних його краях розцвітають абрикосові сади, й тоді здається, що то гори зацвіли велетенськими квітами, адже кожне дерево — це і є квітка, й вони широкими килимами простеляються по схилах, стікають шумовинням шовку...

Й раптом поміж осінніх жовтих дерев — чорне безлисте дерево, гілля якого обсажене невеликого розміру синьо-фіолетовими квітками. Виявляється, воно цвіте навесні, влітку й восени! Азада, помолодівши поглядом від зустрічі з деревом, для якого всі пори року є однією порою нев'янучого цвітіння, трохи хвилюючись і усміхаючись темно-смаглявим, тонких рис

вродливим обличчям, стала розказувати про улюблені свої квіти — троянди, про їхні різноманітні сорти, про відтінки кольорів не тільки кожного окремого сорту, а й відтінки кольорів квітки одного сорту, а то й окремої пелюстки.

Ми вийшли до мосту над річкою, що зветься Ак-Бура, себто «білий верблюд». Вода бігла швидко, навально, облизуючи розкидане по крем'яному дну сіре каміння, і, можливо, її біла від скипаючих хвилюк поверхня чимось нагадувала шкуру білого верблюда.

Вже по дев'ятій годині ранку, і в сооручайхані, в цьому традиційному місці чаювання мужчин, чимало відвідувачів. Стіни чайхани обвито виноградом, і здається, що всередині панує зеленуватий півморок сльотавого осіннього дня. Розташовуємось на широких дерев'яних тапчанах, застелених килимами, проте з незвички не знаєш, як сховати під себе роззуті ноги.

Мурза гайнув на базар (чайхана в Оші міститься на базарі) і вже скоро рум'яний, з пишними обвислими вусами, з темними розумними очима, в яких іскриться глибока печаль навіть тоді, коли йому весело, повернувся до нашого гурту. Проте повернувся не з порожніми руками, він приніс грона винограду, що поблискують від краплинок дощу, а також інжир, хліб, у склянці — світлий мед. Азада встигла поставити перед нами білий порцеляновий чайник. Наливаємо до піал гарячого духмяного чаю, п'ємо пригощаючись. Інжир на смак такий ніжний і соковитий, що тоне в роті. Довгасті ягоди винограду навіть після інжиру не втрачають свого смаку. А що вже тоді казати про мед, котрий, звісно, смачний і після винограду, й після інжиру!

Мурза, наче схаменувшись, біжить кудись — і скоро повертається з круглими пласкими хлібцями в руках.

— Яке ж то чаювання без отаких хлібців!

І справді, зелений чай тільки виграє, коли смакуєш цими прісними хлібцями. Я дивлюсь на тонкі смагляві руки Азади, яка ламає хлібці не те що з артистизмом, а з дівочою лагідністю й душевністю. Одержані з її рук, вони мали б здаватись іще смачнішими, і я спромагаюсь на цей нехитрий комплімент і таку щирю похвалу. Дівчина вдячно усміхається.

Тут, либонь, варто окремо наголосити на тому, як усміхається Азада.

Здається, вона може усміхатися з приводу й без приводу. Її усмішку здатен викликати політ горлиці, дитина на руках у матері, троянда на газоні в Оші біля міського театру. Обізвись до неї чи тільки намірся обізватись — і дівчина вже вся втілення уваги, і вже вона усміхнена: очима, що мають каштановий полиск, і соковитими губами чіткого рельєфного різьблення, й вилицюватим довгообразим обличчям, котре надає їй схожості з індіанкою. Світло усмішки в Азади народжується десь у глибині душі, проміниться з очей, губ та обличчя, а ще ж те світло усмішки в неї ясніє в кожному її слові, в самому ладі мови.

Та, зрештою, дуже трудно, а то й неможливо розповісти про усмішку Азади. Це так само безнадійно, як пробувати зловити в пригорщі сяйво блискавки чи звук пісні!

Але ось ця її постійна освітленість усмішкою викликає в душі мимовільну необхідність так само усміхатись у відповідь. Бодай із вдячності за те, що тебе обдаровують найсокровеннішими чарами єства, що ти звідуюєш на собі споконвічну магію дівочості.

Пили чай, їли білі прісні хлібці, смакували виноградом, інжиром та медом, розмовляли. А на другій половині чайхани кошавий старий із світлою бородою, в темному халаті і в тубетейці на сухій кістлявій голові, готувався варити плов. Він приніс із собою рис, м'ясо й тепер, зігнувшись, навпочіпки, чистив моркву. Ген у тому великому казані він наварить плову, й тоді на умовлену годину зберуться до чайхани його ровесники, такі самі аксакали. Вони гуртом повсідаються у східних позах, їстимуть плов, питимуть зелений чай із піал, і точитиметься мудра розмова, бо вони багато прожили на світі, їм є що розказати один одному, й нитка тієї задушевної розмови сукатиметься довше, ніж їм вистачить навареного плову чи зеленого чаю...

За стеблами винограду, що обвивали чайхану, сіявся дощик дрібними маковими зернами.

— Сьогодні оголосили, що слід чекати штормової погоди,— мовила Алимкан із тією зосередженістю, яка не полишала її обличчя ніде.

Від цієї звістки про штормову погоду в чайхані немов промайнула тінь тривоги. Адже вся Киргизія в ці дні думала про збирання бавовнику, про долю урожаю. Оголошення штормової погоди — це наче «рятуйте наші душі» в океані, тільки тут треба рятувати душу бавовнику, плід праці людської.

Побувавши в Оші й відвідавши чайхану, ніхто б не відмовив собі в задоволенні пройтись по східному базару. Шкода, що мрячило, що сірий день крав барви, але однаково східний базар є таки східний базар, своєрідне феєричне дійство просто неба. Й коли, скажімо, в античному грецькому театрі теж просто неба розігрувались комедії, трагедії, драми Арістофана, Софокла чи Евріпіда, то дійство на базарах відбувається не за написаними сценаріями, а за традиційними народними звичаями, й участь у цьому масштабному дійстві беруть усі присутні, і всі присутні — актори й глядачі водночас!

Отже, на якийсь час нам забаглося стати акторами й глядачами базарного дійства в Оші.

Не можна було не зацікавитись білими кульками, схожими на поменшені кульки для настільного тенісу, їх продавала старенька киргизка. Виявляється, це курут. Що таке курут і як його виготовляють? Із молока дістають айран, із айрану — сир, а вже з сиру — курут, який ми й бачимо в молочній чистоті й свіжості кульках.

А чи не кортить вам покуштувати нокоту, себто вареного гороху? Будь ласка, заходьте тут же на базарі в тісеньке приміщення, де стоїть кілька столиків і може вміститись не дуже багато відвідувачів. Киргиз, у білому халаті і в білому кухарському ковпаку, з великої миски, що парує на плиті, набере черпаком крупного, майже завбільшки з квасолу, розвареного нокоту, й ви скуштуєте страви, якої раніше ніколи не їли. До гороху додано цибулі, помідорів, курдючного сала, ще якоїсь приправи, яка надає йому пряного аромату. Тут, де їдять горох, ніколи не п'ють, тому-то найбільше зустрінеш жінок і дітей, а не чоловіків.

Хочете чебуреків — заходьте до чебуречної, з відчинених дверей якої дихає парю.

Хочете їсти манти — їжте манти, вони продаються гарячими й свіжими.

Повнісінько того, що в нас є якщо не дефіцитним, то екзотичним, і якщо не екзотичним, то дефіцитним. По довгих торгових рядах, накритих дашками, скільки базарувальників продають сушений виноград із камінчиком усередині (ізюм, родзинки) і виноград без камінчиків (кишмиш), сушений урюк, а також білі камінчики з урюка, а ще фісташки, мигдаль, ягоди джиди (має лікувальні властивості при деяких захворюваннях), інжир, персики, айву, гранати, свіжий виноград. Ось трава зира — приправа до плову, а ось сейдана — приправа до хліба, ось кинза — сім'я східної петрушки. Цибуля, часник, ріпа, картопля, буряки. А також, звичайно, багато помідорів, а також, звісно, всякого вигляду і всякого приготування перець. Кавуни не тільки свіжі, а й солоні. Великі солодкі дині продаються в Оші на базарі круглий рік, так що, виявляється, при великому бажанні можна сісти на літак і гайнути до далеких південних кордонів держави в січні чи в лютому — й повернутись додому з динями, наче щойно зірваними на баштані.

— З погодою сьогодні не пощастило,— каже з вродженою в очах журливістю Мурза.— І хоч базар починається в п'ятницю, та свого апогею сягає в неділю. А сьогодні тут нема ні коней, ні корів, ні овець, ні кіз, та й нема сувенірних народних виробів, барвистого одягу.

Авжеж, Мурза знає цей базар як святкове людське буйновище, як феєрію характерів, кольорів та запахів, і йому можна лише позаздрити доброю заздрістю.

Мурза, Алимкан і Азада самі з Оша, тутешні, тому в них багато знайомих, що вітаються, зупиняються перекинутися словом-другим. Ідучи з базару, на мосту через шумливу стрімку річку Ак-Бура трапився назустріч суворої зовнішності літній киргиз, що виявився їхнім спільним знайомим. Поговоривши про те-се й довідавшись про наміри та маршрут гостей, літній киргиз втратив усю свою розважливість у мові й статечну неквапливість у руках. На самому дні гострих його зіниць наче заплomenіли далекі мініатюрні свічечки.

— Хай поїдуть на Сари-Челек,— сказав таким тоном, що й не втямиш: радить чи наказує.

— Так, славно було б з'їздити на Сари-Челек, раз ви в Оші,— згодився Мурза.

Й вони вдвох, Мурза й випадково зустрінутий літній киргиз, стали перекидатись фразами, в кожній з яких блищало, наче коштовний камінь на сонці, магічне слово: Сари-Челек...

Сари-Челек... Сари-Челек... Часто повторюване, ставало все чарівніше, й воно, як викопний старовинний бурштин, відкривалось речовою наповненістю свого змісту.

Ох, які тільки водопади долає в знаменитому урочищі річка Ходжа-Ата, яке в неї звивисте й гнучке русло, наче тіло в молодій дружини. Скільки там горіхів по лісах, а які ялинові ліси і яблуні ростуть по лісах, груші, клени, виноград, берези, алича, жимолость. І, звичайно, арча! Й мені тоді мимоволі згадався вірш народного киргизького поета, де йдеться про арчу. Стоячи над Ак-Бурою, я згадував рядки поезії... Якщо арчу на скелі ти побачиш удосвіта, приглянься до неї пильніше, мій друже, приглянься. Можливо, це поет, який пішов із життя, віддавши людям своє неспокойне серце. З піснею гордою він сміливо ходив по землі і, перемігши стрімкий швидкоплинний час, став він одного разу зеленою арчею на скелі — деревом життя й символом стійкості вічної!..

Мурза з літнім киргизом розмовляли, хвалячи й прекрасні мальви, що ростуть у заповіднику, і півонії, й прангос, про який раніше не доводилось чути, й волошки, й тюльпани, й купальницю альпійську, й барбарис, й обліпиху, а в Азади, яка так любить квіти, розпалювались очі. Можливо, вона уявляла собі заповідник навесні, коли схили гір, галяви в лісах, береги озер і річок покриваються килимом трав, які природа вигаптувала яскравими квітами, чії кольори — багатші за весь веселковий спектр.

А як там птахи співають навесні, особливо ж — солов'ї!

А яка там срібна риба грає в кришталеві чистих водах!

А які звірі там живуть на волі! Захочеш здибатися з самою риссю — здобаєшся, захочеш злякати полохливу козу — злякаєш, захочеш сам налякати кабана — налякаєшся. А ще ж ведмеді, дикобраз, борсуки. Природа, створивши цей дикий, первісної краси заповідний куточок на землі, закликala людей берегти заповідний шедевр, геніальний спалах її натхнення. Й люди бережуть...

Вони, здавалось, ніколи не закінчили б співати цей панегірик Сари-Челеку, якби за мостом не спинилась машина й шофер не запропонував літньому киргизові під'їхати разом із ним. Той заквапився, бо, напевне, жив не близько.

— Вік арчі сягає понад тисячу років,— сказав Мурза, торкнувши пучками пальців свої лагідні чорні вуса. Голова його сива нагадувала альпійську вершину, покриту снігом. Горбоносий, білозубий, із полунично червоними щоками, він нагадав мені арчу, так шановану киргизами.

Якщо арчу на скелі ти побачиш удосвіта, приглянься до неї пильніше, мій друже, приглянься...

Та поки що за раніше складеним маршрутом дорога наша лягала до міста Джалал-Абада.

Побігли довкола бавовникові плантації, проте в цей похмурий день бавовник не збирали. Азада співала в машині... Я шукаю тебе скрізь, жду, але й досі не знайшла. Коли дівчата говорять про тебе, я ревную. Хочу

з тобою пройти по Іссик-Кулю, жду тебе вночі, не сплю, може, ти все-таки прийдеш... Голос у неї неглибокий, не грудний, а горловий і хрипкуватий, схожий на голосіння потривоженої степової пташки, яка журиться й печалиться. І в цьому голосі живе щира пристрасть, чуються драматичні нотки.

Містечко Кара-Су, діти в піонерських галстуках ідуть до школи, Азада співає жартівливу частівку, лукаво позираючи й тонко підтискуючи губи...

Проминули Кара-Су, себто місто «чорної води», знову майнули обіч бавовникові плантації, на яких подекуди на тлі важкої зелені біліють розкриті коробочки. Азада тонкими смаглявими руками поправляє коротку зачіску смоляного волосся, співає... Верба пішла до річки, побачила себе у воді — і вже не повернулася назад, так і зосталась на березі, замилювалася собою, що така гарна й струнка...

Аїл Қадирша, аїл Савай, ліворуч і праворуч — бавовник, а ген, праворуч, за бавовниковою плантацією, пасмо гір у рідкій дощовій пелені. Річка Шархан-Сай тече в крутих глиняних берегах. Тут, за Шархан-Саєм, вклинюється трохи узбецької території. Ген жовтіє рисове поле, по якому йдуть люди, ось там водосховище... Річка Карадар'я, колись повноводна, а тепер пересохла, тільки сіріє розсипищами каміння розлоге русло... Азада гнучкими пальцями ламає білий хлібець, годує то мене, то Мурзу, губи в дівчини лукаво здригаються й лице освітлене сяйвом усмішки. Аїл Атабеково, це вже знову Киргизія, бавовник обабіч дороги, річка Чангент-Сай. Сіється дрібна мряка.

Ми їмо хліб із рук Азади, що всміхається, і Мурза каже про те, що в киргизів побуває й досі прадавній звичай: полювати на куропаток, зайців та іншу дичину з допомогою приручених хижих птахів. А щоб птахи звикли до хазяїна-мисливця, він, вдаючись до багатьох хитрощів, зокрема, годує їх зі своєї руки м'ясом чи хлібом. Звикнувши, хижі птахи на полюванні у горах чи степах завжди повертаються до знайомої мисливської руки.

Ось годує нас Азада, приручаючи в цій мандрівці. А чи не станеться так, що, звикнувши, ми скрізь думатимемо про її руки, прагнутимемо повернутись до них, летітимемо з далеких чи близьких країв?

Азада тонко всміхається, ламаючи білий хліб і продовжуючи годувати нас обох по черзі.

Слова Мурзи видаються мені в ту мить пророчими, і я вірю, що в майбутньому хотітиметься прилетіти, мов птахові, в цей далекий від України край, до цих ласкавих і щедрих дівочих рук, що годують хлібом.

Пахта... пахта... пахта...

«Пахта» — бавовник. Слово весь час звучить у розмовах і з секретарями райкомів партії, і з головами колгоспів, і з шоферами. Бавовник — спільна турбота, й мимоволі ти переймаєшся вболіванням за успішний збір у цьому році. Бавовник — наче живий символ цього краю, цієї родючої землі, бавовник — наче квітка сонця. Мабуть, неспроста жених, ідучи до нареченої, колись прикрашав свої груди гілочкою розквітлого бавовнику!

З коробочок дозрілого бавовнику добувають насіння, яке далять у давильнях, а бавовниковим маслом присмачують плов із рису та баранини.

Навіть курай — стебла бавовнику — не пропадає: коли трактор переоре землю, дехкани вибирають курай на паливо. А коли не на паливо, то на комбікорми.

Запам'ятався кирман (гарман, тік) на околиці аїлу Радянського. Семеро чи восьмеро дітей обідали в затінку, їх доглядала стара жінка. А матері тих хлопчаків і дівчаток о цій полудневій порі збирали бавовник на плантації, яка починалась відразу біля кирману.

Ми познайомились з бригадиром дівочої бригади Марпат Ташієвою, що мала кругле, мідно-червоне від сонця обличчя. Марпат розказувала про бавовник так, наче про живу істоту, так, як можна було б розказувати про свою дитину. Зараз її дівчата уже збирають вручну коробочки, які розкрилися, сьогодні втретє йдуть по плантації. Так, не всі коробочки розкрилися, ще багато зелених, отже, чекатимуть, коли дозріють, а потім знову йтимуть по плантації. Так, є машинний спосіб збирання, але машинний

у цьому році важко застосовувати в їхній бригаді, адже такі складні погодні умови!

Збирання бавовнику хоч і найсвятковіша, але ж і найважча пора, якої не просто й не легко дочекатись. Робота коло землі починається ще десь у березні; в квітні вони сіяли, закінчивши посів до травня. Щоб молоді рослини не гнались у висоту, щоб зав'язувались коробочками (коробочки— «косек»), обривають верхки, і цей процес називається чеканкою. Як правило, чеканку проводять в середині липня, та у цьому році — лише шостого серпня.

Ой, цей рік! Дев'ятнадцятого травня пройшла страшена злива, утворилась кора на землі, а коли кора — насіння бавовнику не проросте. До того ж злива порозмивала посіви. Отже, довелось пересівати. І взагалі, із такою сухою кіркою, що утворюється після дощів, доводиться боротись. Чому? Обмежений доступ повітря до кореневої системи, появляється коренева гнилизна,— і рослина загине, якщо вчасно не прийти на допомогу. А допомагали в цьому році і діти зі школи, й старі, і також приїжджали студенти з Джалал-Абада.

До нашої розмови прилучився агроном, що навідався на кирман. Агроном сказав, що вони допомагають бавовнику швидше дозріти. Як саме? Проводять дефоліацію, тобто з літака над плантацією розсипають хімічну речовину, яка спричиняється до опадання листя. А коли листя опаде, тоді кущ бавовнику наче роздягається, й коробочки на його гілочках уже не захищені від сонячного проміння, одержують усе його тепло.

Гарно цвіте бавовник, причому квітка міняє свої кольори. Вчора розквітнувши білими пелюстками, сьогодні бавовник уже вабить зір пелюстками рожевими. Ось тому киргизи й кажуть про любов невірну та мінливу, що вона — мовби квітка бавовнику.

До речі, за народною традицією під час збирання бавовнику в аїлах не чути ні весіль, ні гульбищ: спільні чи сімейні свята звершуються після того, як проведено чеканку, десь за півмісяця до збирання. Тоді — справді золота пора, адже дозріли кавуни, дині та виноград, адже гілля в садах ломиться від яблук, груш, персиків і слив, адже вдосталь дарів землі.

Й коли ми вже їхали з кирману, то Марapat Ташієва ось чим похвалилась. Бригадир дівочої бригади похвалилась тим, що недавно до них у гості приїжджала космонавт Валентина Терешкова. Трьом дівчатам із бригади, що одружились, вона видала шлюбні посвідчення, побажавши їм щастя земного.

Ми мали прощатись, бо стояла пора гаряча й Марapat мусила квапитись на плантацію.

Мурза сказав мені в Базар-Кургані:

— Поглянь, скільки квітів цвіте на кожній садибі. Киргизи люблять саджати квіти під вікнами.

Й мені згадалися троянди, посаджені біля контори колгоспу імені Енгельса в аїлі Радянському. А ще зарості півнячих гребінців, а ще дивовижна трава райхан, що пахла так, наче м'ята, хоча й дурманніше, а над ними вилися світлі бджоли та золотаві оси, снуючи густу, баритонального тембру мелодію.

Там, у залитому сонцем Базар-Кургані, на подвір'ї біля колгоспного готелю, побачили ми пташу екзотичного оперення. Птаха сиділа в конусоподібній клітці, поставленій на траву.

— Це — кеклик,— сказав Мурза про пташу, подивившись на неї печально.— Мовчить, тільки зерно дзьобає. А ті, що на волі, співають весь час.

Й Мурза став оповідати про птахів, яких знає і любить. Лише в лісах та в горах, лише в урочищах та заповідниках можна по-справжньому зачаруватись їхніми хорами.

Й тоді, в Базар-Кургані, зізнався мені Мурза в своїй мрії, що давно не дає спокою. Не без жалю казав про те, як мало знає свою землю, хоч народився тут і виріс. Киргизія — велика, різні її куточки відмінні між собою. Добре було б перевдягнутись під вівчаря чи чередника, ходити весну, літо

й осінь по джайлоо і, зустрічаючись із пастухами, питати в них: «Чи не бачили ви мого білого коня?» Авжеж, усі вони відповідали б: «Ні, не бачили». Звісно, не могли вони бачити того білого коня, який відбився від Мурзи, бо коня того білого і в природі не було. Шукати коня — лише привід, щоб зійтись із людьми гір та степів, щоб викликати в них довір'я. А викликавши довір'я, можна було б зостатися з ними, пожити їхнім життям, наслухатись їхніх розмов, якими вони не ошчасливають людину випадкову й чужу. Так ходячи від джайлоо до джайлоо, від кошари до кошари, можна б і набачитись, і наслухатись, бо ж так мало ми знаємо свою землю і свій народ. Ведучи замкнутий, звичний спосіб життя, ми начебто самі себе садовим у клітку, з якої не прагнемо вирватись.

І Мурза кивнув головою на клітку, в якій сидів барвистий кеклик. Згадається мені ця розмова в Базар-Кургані про квіти й птахів, і бринить м'який, сумовитий голос: «Чи не бачили ви мого білого коня?»

А з Базар-Кургану вже лежить нам дорога в Арсланбоб.

Мурза показує на високу сідловину між двома гірськими верхами:

— Бачиш, ледь-ледь видніє аїл? Значить, там у горах є джерело, вода...

Фісташкові дерева розбіглись по схилах, наче отара овець пасеться.

Осел стоїть на узбіччі дороги непорушний, як монумент.

Гори попереду якись попелясті, наче то вибаглива постель, де так важать тони й півтони, де лінії розмиті, серпанкові.

Спинились біля джерела, поймаєного Талди-Булаком, напитись холодної води.

— Ген на тих горах,— показав рукою Мурза в блакитну далечінь,— ростуть горіхові гаї.

Береги Кара-Ункуру потроху стрімкішають, гори до них підступають ближче, тепер на їхніх схилах побільшало дерев. Підліток-хлопець на коні неквапно спускається до череди худоби. Семеро дітей сидить навпочіпки на узбіччі, двоє старшеньких дівчаток тримають на руках меншеньких братиків. Цих семеро дітей — наче вступ, наче пролог до аїлу, що враз засвітився осяяною сонцем зеленню тополь і садів... І якщо семеро дітей було мажорною тезою, то семеро бородатих аксакалів, що сиділи під тополями на лаві, вже можна сприйняти за антитезу, що так тісно пов'язані між собою.

В цьому аїлі вперше довелось побачити ак-терек, себто білу тополь. Не відрізняючись кроною й формою листя від звичайної, ак-терек має білий стовбур! І людині, котрій раніше не випадало бачити білі тополі, чудно дивитись на це екзотичне дерево, що видається за симбіоз берези й тополі, витворений генієм природи.

— Князь-тополя,— називає це дерево Мурза.

Гори попереду, підпираючи небеса, повищали й почорнішали, покриті імлою. Дерев та кущів на схилах побільшало, довколишній простір усе мальовничішає й величнішає.

— Знаєш, недавно я їхав автострадою Ош — Фрунзе, — згадує Мурза,— бачив на дорозі багато ворон, задавлених машинами. Це не звикли до транспорту...

На околиці Арсланбоба він наче позбувається своєї меланхолійності, стає поквапливіший у рухах, темні очі запалюються. Мурза звертає ліворуч, і ми ідемо петлистою дорогою вгору. Ідемо, бо Мурзі не терпиться бодай на хвильку заскочити в ліс, похвалитись його багатством. Адже це ліс не звичайний, а горіховий!

Проїхавши вгору по схилу, звертаємо ще раз ліворуч, машина повільно посувається поміж стовбурів дерев і, нарешті, зупиняється над гірським лісовим озером.

Колись, давніше, Мурза обходив пішки тутешні краї. Може, тоді й народилось, а пізніше й визріло бажання так само обходити всю Киргизію, питаючи у вівчарів на пасовиськах: «Чи ви не бачили мого білого коня?» Цим горіховим лісам немає тут кінця-краю! Піднявши з землі упалий горіх, знявши зелений кожушок із шкаралупи, Мурза говорить:

— Ці горіхи скрізь називають грецькими, але це зовсім не грецькі горіхи. Це горіхи киргизькі. Війська Александра Македонського колись дійшли аж у наші гори. Так киргизькі горіхи потрапили в Грецію і Македонію. З Греції вони поширилися скрізь, а тому-то й відомі як грецькі. А насправді — киргизькі!

Вже пополудні, осінь якась ніжно-золотава, тиха й задумана. Шипшина палає кораловими ягодами. На гіллі дикої яблуні жовтіють дикі яблучка, а падалишні творять на землі химерні сузір'я. Зрідка на галяві синіють скупі квіточки петрового батога. Пройшовши трохи вбік від галяви, я нагнувся, щоб зірвати ягоду ожини. Мурза простягнув руку до дугасто вигнутої тоненької гілочки, обнизаної невеличкими, наче блакиттю небесною луженими, ягодами.

— Будь ласка, барбарис...

Блакитні ягоди-намистинки тануть у роті, прохолодні й кислуваті...

Прямі й криві стовбури дерев творять своєрідну структуру, що нагадує чорно-білу гравюру. Озеро в спадистих берегах нагадує емальовану таріль. Ледь-ледь шумить висока й суха посіріла осока. Схил гори на протилежному березі покритий лісом, й осінь поклала на крони дерев жовті мазки й коричневі поміж зелених.

Різким хижим голосом озвалась невидима птаха в гущавині.

— Це співає куйко,— сказав Мурза.

Коли прилітає куйко — значить, скоро зима. Й хоча тепер випав день погожої осені, проте йдеться не до весни, а до холодів. Куйко — хижий птах, живиться мишами, жайворонками, дрібнішими від себе птахами. Зокрема, киргизи ловлять саме куйко, щоб використовувати на полюванні. Ловлять сітками, а голкою й ниткою зашивають повіки на очах, щоб не бачили й не могли втекти на волю. Поступово приручають, годуючи свіжим м'ясом, бо куйко не стане їсти падалі. Приручають два-три місяці, потім розшивають очі. Садовлять на руку, зодягнувши в шкіряну рукавицю, відпускають. Але куйко однаково не втече, бо на цій стадії приручення його ще прив'язують мотузочком. «По-по!» — кличуть, і куйко, чуючи голос господаря, повертається на знайому шкіряну рукавицю.

Мурза, Алимкан, Азада й Карбанолі навперебій розказують про куйко. Дехто з них ще з дитинства ходив із куйко на полювання.

Азада всміхається на березі гірського озера. Може, згадує, як по дорозі до Джалал-Абада годувала Мурзу й мене білим хлібом зі своєї руки? Ми — не дикі птахи, нас легше приручити, і, можливо, я ще колись повертатимуся сюди...

Над Арсланбобом із північного сходу нависла похмура хмара, що кошла-тилась, клубочилась. Висока гора виростала з землі, протикаючи живе димування хмари, ховаючись, зникаючи.

— Завтра,— сказав Мурза,— коли хмара відпливе, ти побачиш цю гору зовсім не такою. Побачиш її десь аж у небесах. Ця гора називається Баубаш-Ата.

Заворожено я приглядався до містечка, намагаючись запам'ятати і кам'яні будиночки на кручених вуличках, що вились тут, у широкій ущелині між горами; і дітей, що о цій надвечірній порі поверталися з портфелями із школи, жваво розмовляючи між собою, як то властиво всім дітям світу; і старого бородатого киргиза, що їхав на коні, а в лівій і правій руках тримав по сніпку зеленого очерету, стебла якого були довші за коня й волочились по землі.

Проминувши місточок через шумливу гірську річечку, ми з Мурзою вступили в затінок чинар, що на могутніх стовбурах тримали величаву красу розложистих крон.

— Чинара — це східний дуб,— сказав Мурза, любуючись чинарами в Арсланбобі.— Ніхто не знає, скільки років цим деревам.

Унизу під однією з чинар сидів старий дід із бронзовим кощавим обличчям. Мурза, погомонівши з ним, довідався, що з якоїсь невідомої причини цього старого його бородаті ровесники прогнали зі свого товариства й не

приймають назад, от він і тужить, побивається, щиро потерпаючи від заподіяної кривди, може й справедливої.

На відкритій галереї чайхани — через річечку, неподалік від цих чинар — сиділо п'ятеро чи шестеро аксакалів, вели чоловічу розмову. Напевне, саме вони й піддали остракізму старого, що тепер стежив за ними оддалік, від чинари.

Опаде листя чинари, схоже на кленове, лапатими зірками світилось на землі. Тут, де відбуваються багатолюдні ярмарки, зараз було тихо й пустельно, тільки шум води чувся. Біла береза, що росла тут, нагадувала швидше гігантський кущ, бо з одного кореня внизу розгалужувалось п'ять стовбурів.

Жінка пройшла по місточку через річку, на одній руці — мала дитина, на голові згорток, ноша...

Старий під чинарою звівся, повештався туди-сюди, проте не осмілився йти до чайхани, знову сів.

Коли пройшли з пустельного базару по опалому листю чинари (світло-зелене, наче аж глиняне, воно просвічувало блідим світлом ізсередини), я приглянувся пильніше до старих, що сиділи в чайхані. Виявляється, чайхану сьогодні зачинено через бавовникову кампанію, тому тут не візьмеш ні чаю, ні хлібців. Але такий уже потяг у сивобородих аксакалів до спілкування, що вони зібралися звичним своїм гуртом навіть до зачиненої чайхани. Сидять, попідгинавши ноги по-східному, скучають. Бо без гарячого зеленого чаю та без хлібців не в'яжеться мудра стареча розмова, не спалахують спогади, не розцвітають думки. А той старий під чинарою, вигнаний із чоловічого товариства, хоч і знає, що чайхану сьогодні зачинено, що не вип'єш там духмяного напою, однак рветься до гурту, навіть мовчазного.

Надвечір'я, сонце висить над горою на півдні, вже скоро сховається. Ми зійшли по схилу до лісу, в горіховому гаю збираємо горіхи. Згинаючись, шукаємо їх поміж опалого листя, поміж трави. Прохолодно й вогко в гаю, тільки листя шарудить. Мурза говорить про те, що з дитинства любить слухати шарудіння осіннього листя. Як шкода, що скрізь не побуваєш, усього не побачиш! А він хотів би показати нам Барсову ущелину, Мавпячу ущелину, ущелину Чорної жінки, ущелину Білої жінки.

Струмок сотався по схилу гори, де в лікоть шириною, а де в півліктя. Очевидно, споконвічним дрібним русельцем своїм бігла вода з вершини, несучи через горіховий гай клопітливу, строгу мелодію, трохи наче й відсторонену від вечірньої зеленкуватої тиші, що западала довкола дедалі глибше.

Неподалік від куща шипшини, на низькому крилатому деревця Мурза побачив порожнє гніздечко — яка птаха змостила і, вивівши пташенят, подалась до вирію?

Поглянеш ізвідси, з горіхового гаю, й ще раз — уже вкотре! — зачудуєшся зубчастим кільцем гір, що оточують тебе й вузьку низину, в якій пристивився Арсланбоб, схожий на гніздо, тільки звитий не птахами, а людьми. Вловлюючи в почуваннях високопарний лад, мимоволі хочеш цю місцевість назвати вінценосною, бо зубці вершин нагадують зубці монаршої корони.

Спускаючись донизу, Мурза зірвав стебло пижми, понюхав. Алимкан побачила мальву й сказала, що в воді з цвітом мальви добре змивати коси. Азада всміхалась, несучи в обох жменях назбирані грецькі горіхи, які, виявляється, зовсім не грецькі. Шкода, що цей рік був малосприятливий не тільки для бавовнику, а й для горіхів, яких тут завжди можна назбирати скільки завгодно. Вершини гір біля нас заховані у вулканічному виверженні хмар, зате нижчі вершини, на сході й на півдні, чітко видніють на ті швидко споночілого сизо-бузкового неба.

За вечірнім достарханом точилась розмова про хліб, до якого в кожного народу шанобливе ставлення, так само і в киргизів. Я слухав цю розмову, розглядаючи поверхню розсядистого білого хлібця, прикрашену чи то геометричним малюнком, чи то реліктовим піктографічним письмом, яке до нашого часу могло зберегтись тільки в такому заповідному куточку, як Арсланбоб. Цей круглий розсядистий хлібець був схожий на сонце, яке

сьогодні так швидко сховалося за вершинами. Сонячна поверхня хліба поцяткована темними зернинками трави сейдани, й ці мініатюрні зернинки пахнуть так терпко, що надають неповторного смаку киргизькому хлібу.

Досвіток; сонце ще не появлялось, і коли я вийшов надвір, то холодне повітря вдарило в губи, в щоки, в ніздрі, вдарило в очі. Скупо щебетали пташки на деревах, шелестіло під ногами листя, та я в ту мить майже не звернув уваги на звичайну атрибутику осені.

Бо Баубаш-Ата, що вчора ховав у хмарах свою вершину, сьогодні відкрився повністю.

Відкрився від підніжжя, порослого густим лісом, до шпилів, що суворо ясніли камінням, і поверхня того каміння біліла снігом. Неправдоподібно високі гори знялись до самісінького неба, а ще вище над ними, наче пух бавовнику, завмерли білі, майже прозорі хмарини. Слідом за мною надвір вийшов Мурза, він уже вмився, в свіжій сорочці. Оглянувшись довкола, говорить про прекрасні зорі, які цієї ночі стояли в небі. Провів долонею по сухому стеблу мальви, й наче у відповідь на той рух із клена, сухо прошарудівши, впав йому на плече листок.

У цю ранкову пору співали в Арсланбобі півні, передчуваючи схід сонця і славлячи його.

Ось найвищі снігові вершини наче вмились у м'якому літеплі проміння, хоч самого сонця тут, унизу, в долині, ще не видно. Звичайно, піднебесним вершинам легше побачити його, ніж нам. І, наче від поруху чарівної палички, вершини прибрали живішого виразу, сніговий холод їхній хоч і не потеплішав, проте заіскрився, і яскравіше проступили сірі та глиняно-руді барви граніту. А в цей час там, де має зійти сонце, небо над пасмом гір пом'якшало, розпросторилось, наляглося високим і легким світлом. І те пасмо гір на сході дедалі темнішає від тіней, які падають від вершин, вони стають вугільно-синіми, ледь-ледь куриться блакитний серпанок... Стежимо з Мурзою, як народжується ранок в Арсланбобі, майже в серці гір, і раптом він піднімає з опалого червоного листя кілька горіхів, говорить:

— Не можу пройти спокійно, коли бачу горіх на землі, неодмінно візьму в руки. Там, де я жив у дитинстві, горіхів було значно менше, ніж тут. І ми, хлопці, часто крали. Є така дитяча гра в горіхи, називається сакá...

Мурза виклав рядком на стежці кілька горіхів, прицілився тим горіхом, який тримав у руді, кинув — і спершу збив один, покладений на стежці, а потім і другий.

— О, я виграв два горіхи! — говорить він радісно, вигравши таким чином сам у себе, й на обличчі його свіжо-рум'яному запалюються відблиски тієї втіхи, яку він, либонь, звідував у дитинстві.

Тепер посвітлішало нижче пасмо гір і на заході, прийнявши й на свої схили та вершини літепло сонця, хоч воно ще не появилось над Арсланбобом.

— А які славні дупла по лісах у горіхових деревах, і в тих дуплах гніздяться дятли.

На вершинах східних гір побільшало сонячного свічення, сконцентровано-го в одному місці, воно зримо впотужнюється і впотужнюється. Наче там ось-ось має явитись німб пророка чи святого, що провістить народження нового дня й благословить цю землю в мирній осінній тиші. Видно, як по схилах північних гір сонячне світло безплотною хвилею летється все нижче й нижче, і я жду на той мент, коли ця хвиля сягне верхів старих горіхів, під якими стоїмо, торкнеться покосів трави, що ген на моріжку поміж яблунь світитись сивиною ранкового інею.

І, нарешті, смужка сонячна блиснула в тому потужному сяйливому німбі, блиснула, наче чоло засвітилось, і це чоло збільшувалося у розмірах, аж поки обернулось на велике світило. Воно завжди здається великим, коли зводиться з-за обрію, хай то буде в степу чи в морі, та спливаючи золотоперо в небеса, зменшується, аж поки стає таким, як і має бути.

Ми з Мурзою подались уздовж потоку, в якому шумувала вода, б'ючись об каміння, несучи із близьких і далеких гір свій спів, свій гомін, свої легенди. Тільки які легенди? Мабуть, і новіші, й старіші, але ж спробуй утямити

цей поквапливий спів води, щоб проникнути в зміст легенд. Білокорі тополі, стоячи вздовж берега, заслухались і, напевне, розуміють, бо увага їхня — непослабна.

Зійшло сонце. Арсланбоб помолодів і всміхнувся. Вся неоглядність небесна над Арсланбобом полегшала, знялась іще вище, й гори, покриті лісом, чітко видніють. Проте там, де воно встає, майже неможливо прозирнути схили гір, під полум'яним сонцем у цю поранкову часинку вони здаються темними.

Та й неможливо дивитись на сонце. Воно засліплює очі, полум'яніючи, палахкочучи могутнім багаттям, яке начебто розгорається все дужче й дужче, шлючи в простір двигкочуче сляво. Зараз сонце схоже на серце в безмежній грудині неба, воно стискується й розширюється, пульсує, пульсує, пульсує...

На тлі білокорих тополь уздовж річки проїхав киргиз на коні, очевидно, десь на роботу в лісі, бо чи не всі місцеві жителі трудяться у лісництві. Вода в річці біжить і піниться, як, мабуть, бігла й пінилася століття й тисячоліття тому. Й сонце над Арсланбобом вищає так, як вищало вчора, позавчора, сто й тисячу років тому. На нього все ще трудно дивитись, і здається, що довкола палає якщо не німб, то тріпоче безліч настовбурчених вогнених пер, і сонце — апокаліптичний космічний птах, що з допомогою тих вогнених пер летить по небу. Летить по блакитному небу, заливаючи гою й доли внизу магмою розплавленого проміння.

І в ущелину, до цієї магми розплавленого проміння, яке пухом опадає із вогнених пер сонця-птаха, досягає струмування холоду: то чується подих снігових вершин, що стримлять у синіх високостях.

Ми йдемо з Мурзою вздовж річки, де ростуть киргизькі берези, темні й гіллясті знизу, йдемо по білих камінцях, якими всипано дорогу вздовж берега, йдемо попід червоно-зеленими осінніми горіхами — й слухаємо шум річки. Й Мурза мимоволі згадує, що в дитинстві своєму засинав і просинався під отакий шум, який йому тепер чується скрізь, куди б він тільки не поїхав, який бентежить свідомість так, що може бентежити найсокровенніший спомин.

Він стає навколішки на кам'янистому березі, схиляється й не зачерпне пригоршми прозорої води, а припадає губами до поверхні.

Ставши навколішки, він немов кланяється своїй рідній землі, яку так самовіддано любить, і немов цілує її в срібне, посивіле чоло. Так, як цілують матір.

І наслідуючи його поиклад, я так само стаю навколішки в Арсанбобі на березі стрімкої гірської річки. Вола в ній чиста й прозора, як скло. Я припадаю губами до живої поверхні і відчуваю, як прохолодна цілюща сила вливається в мої груди.

Мурза дивиться збоку, як я п'ю воду, і йому, очевидно, здається, що я, стоячи навколішки, кланяюсь його рідній землі, яку полюбив. І що я цілую її так, як цілують матір.

Якийсь час ми мовчимо, а потім Мурза каже:

— Знаєш, тут немає колодязів. Та й які колодязі можуть бути високо в горах? Тут воду п'ють із річок, у гірських річках вода чиста й холодна... Як добре ходити в горах по тих стежечках, де ходять тільки осли, кози й козови.

Небо над горами, що облягали Арсланбоб із заходу, стало незвичайної глибини й прозорої голубизни, завмерло в незворушному спокої.

Жінка вигнала руденьку, не вельми тилисту корову з двору, легко стьобнула хвостиною — мовляв, гайда. Немає ні череди, до якої б їй прилучитись, ні пастуха, котрий би доглядав. Корова сама повинна йти в гори, шукати собі траву на пасовиську й воду в струмку. Після теплого хліва руденька огинається, ліниво похльоскує себе хвостом по боках. Жінка, що вже рушила до будиночка, повертається до худібчини, знову хльоскає хвостиною.

— А ввечері, як ітиме з лісу до хліва, — каже Мурза, — то хитатиметься від ситості, мов п'яна.

Той ранок і той день в Арсланбобі для мене осяяні спогадом про сонце... Як над пасмом гір з'являється лише сяяння, цілий сніп, у якому наче зв'язано до купи розжарені в ковальському горні мечі дамаської сталі... Далі з того сяяння виринає верхня смужка чола, смужка збільшується, аж поки обертається на кругле світило... Розпалюючись усе дужче, воно палахоче, воно схоже на серце в блакитній грудині неба, пульсує й пульсує... І вже воно наче вогненоперий птах, що в конвульсивному тріпотінні променів летить над Арсланбобом, і на нього не глянеш, щоб простежити його месіанський політ, бо спіпить очі, немов хоче зберегти від людей таїну свого возшестья на небеса.

Мабуть, магією сонця й красою місцевості була нав'язана наша розмова про магію й красу тих поетичних назв, які киргизи дали своїм лісам і горам, річкам й урочищам. У назвах цих — врода землі, що немов поєдналася з вродою людської душі. Лісництва ближчі й дальші: Кизил-Ункур («червона печера»), Кара-Ункур («чорна печера»), Кара-Алма («чорна яблуня»). Кизил-Джар означає «червоний яр», Кара-Джар означає «чорний яр», Кок-Джар означає «зелений яр». А ще Кизил-Булак («червоне джерело»), Кизил-Су («червона вода», або «червона річка»), Чечіє-Сай («джерельна ущелина»).

І, звичайно, перебування в Арсланбобі не могло не спричинитись до розмови про горіхи.

Виявляється, квіти горіха можна побачити тільки вночі!

Виявляється, по деяких аїлах (а може, й по всіх) раніше вважали: хто побачить горіхову квітку, той помре!

Виявляється, коли горіх цвіте, не можна спати під деревом, бо цвіт виділяє снодійні ефірні запахи, які шкідливо діють на людину.

Крім грецьких, тут ростуть і плодоносять такі сорти, як чорний, маньчжурський, сірий, серцевидний, горіх Зибольда, великий, скельний дрібноплідний, хіндсі.

Раніше з горіхів на ручних жорнах давили горіхове масло, тепер так само на ручних домашніх жорнах мелють борошно: до горіхових вилущених ядер додається цукор-пісок. Як діти люблять це горіхове борошно з каймаком, себо зі сметаною!

Бузо, себо хмільний напій, який можна виготовити з горіхів, наділений лікувальними властивостями, зокрема, здатен розчинити камені в печінці. Горіх зміцнює пам'ять, підвищує працездатність, зміцнює ясна зубів. А також омолоджує старих! Один аксакал мав без двох років цілих сто, зберіг усі зуби. Й коли діти, онуки та правнуки захотіли в нього вивідати секрет, то секрет виявився простий: в травні — червні старий їв незрілі горіхи.

Звичайно, є легенди про горіхи. Одну з таких легенд розповів Карбанолі. Мовляв, хитрі люди заливають для ведмеда у горах мішок без дна. Ведмідь любить горіхи, він збирає їх до мішка, а назбиравши повний, хоче закинути мішок на плечі, щоб нести до барлога. Звісно, горіхи висипаються, бо в мішку немає дна. Тоді ведмідь знову береться за збирання горіхів, знову закидає мішок на плечі, знову розсипає лісове багатство. А вранці приходять хитрі люди й забирають назбирані ведмедем горіхи...

Арсланбоб — залитий сонцем, наче його проміння не тільки сиплеться з неба, спливає хвилями по гірських схилах, а й лине сюди разом із водою струмків — ген ізвідти, з вершин. Мурза й Азада, Карбанолі й Алимкан ще грають якийсь час у сакá, поділяючи горіхом у горіхи, що лежать на землі, — то з долоні пальцем стріляючи, то просто з долоні кидаючи гральну кульку, що виросла на дереві. Та пора вже їхати, пора, й ми спускаємось машиною згори, від будиночка для приїжджих, уже й коло річечки, де дітлахи жбурляють камінці у воду, вже й на дорозі. А дорога — олюднена, вона зараз головна артерія життя в Арсланбобі, артерія, якою це життя тече барвистим потоком.

Хлопчик на ослі везе два мішки борошна з магазину: мішки ці припасовано по ослячих боках. На конях та на ослах поволі квапляться молодші й старші киргизи на роботу в лісництво чи то в своїх справах. Майнув на

узбіччі мальовничий старий, борода в нього довга та біла, мов шумовиння водоспаду в горах. Так само на узбіччі дороги чаювало двоє дітей і дві жінки — одна з них пригощала, наливаючи чай у піалу, а друга в цей час ламала білий хлібець.

— Ми ще не виїхали з Арсланбоба, — сказав Мурза, — а вже скучаю за ним... То ми бачили горіхові гаї, а годилося б побачити ще урюковий ліс...

Жінка тримає немовля на руках, пасе біля свого обійстя овець та кіз... Ось затишне обійстя, а на ньому — мальовничий дім, садок, троє дітей грається біля червоного телятка... Тепер ми віддаляємось від снігових вершин, а вони за нашими спинами тримають огром небесного дзвону.

Автобусні зупинки збудовано так, що вони імітують юрту чи голову киргиза в національному ковпаку. Біля джерела, поійменованого Галди-Булаком. Я востаннє оглянувся на шпильсті гори, що оточують Арсланбоб, де ми недавно були, побачив горду вершину Баубаш-Ата... А на душі так, наче й не були там, наче привидилось маревом, вичаруване фантазією.

Смагляве лице Азади мінілось тонкою гаммою настроїв; грали в неї очі, брови, губи... Вона співала голосом степової пташки, що зріднилася зі смутком і радістю... Я народився й виріс поміж гір, потім поїхав у надії здобути освіту й стати на правильний шлях у житті. Та я повернувся, і гори стануть свідками, як я люблю, як я голублю свою кохану...

Фісташкові дерева по схилах, залитих сонцем, велика отара сірих овець, вівчар наближається до отари на коні, а за старшим вівчарем їде хлопчик-підпасок, може, його син... Азада співає, голос у неї з переливами, то зринає хвилиною швидкого гірського потоку, то спадає, — і голос її є живою луною одього краю, що розгортає перед нами свої древні й вічно молоді пергаменти берегів річки і схилів гір... Коли я почую твій сміх, то мені здається, що то гомонить водоспад у горах. Як важко жити молодому серцю, коли воно не стрінеється з любов'ю!..

Ліворуч пласкі вершини — наче спини великих горбатих верблюдів, що йшли колись у давнину торговельною дорогою, та зачарували їх злі духи, обернули на гранітно-глиняні потвори. Води побільшало в Кара-Ункурі, тепер вода поблискує подекуди, мов зміїна шкура... Азада співає про невродливу жінку, якій хочеться бути коханою. Невже чоловік тягнеться тільки до красивої? Ти покинув мене, та коли зустрінемось — подай знак, не прохось мимо. Ось, нарешті, ми й зустрілися з тобою, чому ти так дивишся? Краще думай про свою сім'ю, піклуйся про дітей.

— Ти знаєш, як перекладається назвисько Арсланбоб? — запитує Мурза. — «Дід лев»...

Долина залита сонцем, зеленіють кущі бавовнику з розкритими білими коробочками, Азада співає... Я ще не навтішався грою природи, красою Арсланбоба! Я хочу приїхати в твої обійми, хочу збирати твої горіхи й барвисті камінчики на дні твоєї гірської ріки.

Коли заправлявся бензином, я зірвав три гілочки, схожі на маслинові. Гілки, обнизані ягодами, віддав Азаді. Це — джида. Запах її цвіту навесні так само шкідливо снодійний, як і запах горіхового цвіту. Та нехай покуштує дівчина ягоди з моїх рук, як із її рук я пригощався хлібом.

Ідемо далі, Мурза розказує про мистецтво киргизьких жінок-плакальниць, котрі журяться за покійним. Бавовникова плантація, зелений аїл, дівчинка йде по дорозі з хлібом у руках, Азада співає... Мені наснився сон, я ввісні побачила чорне озеро, над озером — чорну качку... Чорне озеро — це мої сльози, чорна качка — це моя голова...

— Значить, убита горем жінка сама плаває в своїх сльозах, — коментує Мурза. — Ох, із яким почуттям співаються такі поминальні пісні, поминальні плачі!

Освітлені багрянцем згасання, стоять урюкові дерева. Мурза дивиться на них із глибокою печаллю в погляді. Про що він думає? Про те, як вони цвітуть навесні, чи про те, як опадають увосени, наткавши довкола стовбурів багряно-вишневих килимів? Чи думає про те метафоричне чорне озеро, про яке співала Азада?.. А дівчина, стріпнувши головою, вже співає іншої, не

сумної, а веселої, й очі її лукаво заграли... В передгір'ї прослався пшеничний лан, порослий бур'янами, давай, молодець, підемо на лан, повеселимось у цьому світі, те-се, те-се, те-се, а бог як побачить, то однаково простить наші гріхи!.. Майнули трактори на зораному полі, вулики в аїлі.

Така нам у той день слалась дорога із Арсланбоба, весела й трохи журлива, осяяна сонцем і зігріта піснями, які співала і якими палко жила Азада... Та ще й подарувала своє зізнання:

— Найкращі квіти — це квіти граната...

Тут схиляються перед водою, наче перед святиною. Вода — героїня легенд і переказів, про воду складають вірші й співають пісні. Ось лише деякі рядки з поезій народного поета Аали Токомбаева... Коли Іссик-Куль пухлявато хвилею шумить, веселими брижами в сльві світанку скипаючи, мені здається, наче його вустами говорить земля моїх предків, моя золота колиска... Ми дві ріки з тобою, Сирдар'я, — назустріч одне одному йшли ми в думках про грядущий день, душа вільних вод і серце людське зливаються навіки в піснях і в огні... Спокій озера словом не порушивши, на березі, де дума древніх скель, поети озера дарували душу, та імені ніхто йому не дав. Животворною силою природи тут зібрані докупи й поріднені барви, музика, дерева, гори, води, а також чари любові й осяяння... З льодовиків Тянь-Шаню стікають струмки до Тарагай-ріки і зливаються в ній. Тому-то Нарин і кипить під час повені, женучи гори піску та каміння важке. Водоспадами падає зі скель, вікові сосни вириває з корінням. Ще з незапам'ятних часів він володарював тут, із кожним роком нуртуючи все дужче й дужче...

В рядках — не тільки острах перед смертовбивчою силою стихії, а й віра в те, що цю силу можна скорити на благо людське (Токтогульська ГЕС зводиться на каскаді, енергію якому дасть стрімкий Нарин). Тут і захоплення тією красою, яку творить вода. Тут і розуміння спільності буття людського і буття природи: душа вільних вод і серце людське зливаються навіки в піснях і в огні.

Велике серце всіх вод Киргизії — це блакитне озеро Іссик-Куль, якому найбільше судилося слави і схиляння.

Та скільки блакитних сердець б'ється в краю, знаному як дах світу, як найвищий поверх планети!

Де людське поселення, там воно й б'ється невтомно, переганяючи воду з глибоких жил земних у жили людські, а також поячи все суще, чим живий і багатий цей край.

— Вода — це кров бавовнику, — згадуються слова Мурзи.

«У нашому районі колись висів лозунг «Слава воді!» — згадуються слова Азади.

— Якщо десять пригорщів води вип'єш із Аку-Кури, — згадуються слова Мурзи, — то десять грамів золота зостануться в твоєму серці.

— Поки вода з гір добіжить до підніжжя, вона б'ється об камінні береги та валуни, — згадуються слова Карбаноли. — В передгір'ях, де воду розбирають на бавовникові поля, вона вже називається спілою.

«Ти своєю барвою нагадуєш старе срібло, — співала Азада пісню про Аку-Куру. — Твої джерела невичерпні, без тебе не розцвітають квіти й не зеленіють сади. Ти потрібна бавовнику, як кров, ти наче жива вода для народу-бавовняра».

Повертаючись того дня з Арсланбоба до Оша, ми багато говорили про воду. В аїлі Кадирша, нагнувшись до мого вуха, Азада сказала:

— Ось дім, де померла жінка, зоставивши восьмеро дітей. А в цьому році помер їхній батько. Родичі розібрали дітей по своїх сім'ях, доглядають.

Доїхали до містечка Кара-Су, себто «чорної води». Тут, пообідавши в гамірному кафе й поговоривши про Тімура та Манаса, подались до Оша. До Оша, який колись знав не тільки пророка Сулеймана, а й великого мандрівника середньовіччя Марко Поло.

Дорога в Ноокат. Сірі пласкі горби. Скоро за цією буденністю осіннього краєвиду в попелястому серпанку стали малюватись гори, здіймались на

обрїї конусоподібні вершини. Сїрі вївці паслись на сїрому схилї гори в цю пору пополуднї, й важко було уявити, якї навеснї тут простилаються зеленї килими трав, як по цих килимах трав полум'яніє безліч червоних маків.

Лїворуч майнула юрта в сїдловинї між горбами, а за ними, на обрїї, все чїткіше окреслювались Памїро-Алайські гори, білючи снїговими вершинами.

На Ноокатському перевалї зупиняємось. Тут починаються рїднї мїсця Карбаноли. В дитинствї, маючи одинадцять рокїв за плечима, зимовї ночї вїн повертався зї школи з сусїднього аїлу в рїдний аїл. З забур'яненої ложбинки вийшов голодний вовк, втупився хижими очима в Карбаноли. Злякавшись, хлопець підібрав два камінці на землї, став бити камїнь об камїнь якомога чутнїше. Вовк зминув зї стежки вбїк, і школяр, не оглядаючись, кинувся тїкати. Жїнка, що невдовзї трапилась верхи на ослї, довідалась від Карбаноли, що на перевалї вїн зустрївся з цілою зграєю вовкїв. Жїнка подала хлопцевї руку, й так вони дістались до аїлу без пригод.

Сонце над перевалом свїтить крїзь каламутну млу, і весь рельєф доволшнїй якийсь глиняно-рудий, наче стертий. Темнї очї в Карбаноли блищать збудженням: йому, видно, завжди приємно згадувати ту зустріч із сїроманцем, хоча в одинадцятирїчної дитини тодї вони, мабуть, тїли безнадїйним страхом. Епізод із повоєнного дитинства Карбаноли, розказаний на Ноокатському перевалї, помітно зближує нас усїх, адже в кожного є що розповїсти з тїєї далекої, сутужної пори.

Рушили, куцї мигдалю розбїглись по схилах. Рїчечка Кир-Кол, тютюновї плантацїї темнїють чорним ґрунтом і важкою м'ясистою зеленню.

— Англїйський прем'єр-мїністр Черчїлл палив тютюн тїльки з Нооката, — похвалився Карбаноли. — Ось уже й мїй аїл, а ось там я й народився. Там моє гнїздо!

Кажучи про гнїздо, Карбаноли пожвавішав і, тїлистий, дебелий, став сквапнїший у рухах. Очевидно, на його мїсцї кожен звїдав би радїсть, якби в дорослї свої лїта приїхав до гнїзда, де народився.

— Ген там живуть мої брати, їх четверо, й вони живуть поряд. А ось там є ділянка землї, на якїй я колись також мрїю збудуватись. Щоб жити разом із братами, бо гнїздо є гнїздо.

Ми виходимо з машини, й схвильований Карбаноли показує, що ось за цим аричком і високими тополями з білими стовбурами живуть брати рїднї, а ось там, де зеленїє урюковий сад, вимрїяна ним садиба під свїй дїм. Так, вїн тепер живе в столицї, але кого не тягне на батькївщину, до рїднї?

В гїллї білокорих тополь голосно, безтурботно щебечуть птахи. Радїсний Карбаноли озвався рїзким гортанним голосом, кличучи, зовучи до себе, — і диво дивне! За якусь коротеньку мить із-за кукурудзи та з-помїж плодових дерев на найближчих дворищах на той клич стали появлятись його родичї. Спершу парубкуватї сини брата вибїгли, далї сусїд, а за синами й сусїдом — із двох сусїднїх садкїв вигулькнули два брати, обидва дуже схожї круглими рудими обличчями на Карбаноли. Далї двї жїнки показали, далї старенька бабця, а з нею маленьке дитя привело за руку зовсїм малесеньке, що тїльки недавно сп'ялось на нїжки. Веселї іскристї очї, радїсть зустрічї, смїх. Усї оточили Карбаноли та гостей тїсним гуртом, дивлятсья так, наче угледїли живу жар-птицю.

Йї не встиг, здається, Карбаноли озватись, як миттю вже сюди, до тополь край дороги, принесли одне відро яблук, за ним — друге відро яблук. Хутенько прибїгла ще зграйка дїтей, котрї виявились внуками старшого брата. За внуками старшого брата в жїночих руках появилсь ала-кмиз, барвіста повїсть, і цей ала-кмиз простелено на зеленїй травї в урюковому саду, де має в майбутньому побудуватись Карбаноли.

На ала-кмиз жїночї руки вже кладуть білї хлїбцї, в мисцї жовтїє варене коров'яче масло. Старий сусїд несе пляшку шампанського. Старший брат Карбаноли, огрядний і вусатий, ставши навколїшки, добродушно посмїхається й починає ламати хлїбцї. Ламання пальцями білих хлїбцїв — священнодїяння, ритуал, до якого прилучається з радїстю. Цей споконвїчний акт об'єднує хазяїв і гостей, вїн — свїдчення взаємних добрих почуттїв.

Карбаноли не сідає біля ала-кмизу, він стоїть — і з поваги до старшого ората, й до гостей, й до свого рідного аїлу, що розкинувся в родючій долині неподалік од гір.

— У цій долині знімаються всі киргизькі фільми, — каже старший брат Карбаноли, очевидно перебільшуючи, але зі спокійною гордістю.

Принесено велику миску червоних яблук, порцеляновий чайник, піали. А незабаром — миску горіхів і миску родзинок.

— На честь дорогих гостей і Карбаноли заріжемо барана, — обіцяє старший брат.

Ген віддалік жовтіють руді гори, а тут, в урюковому саду, тиша й мирна некваплива бесіда. Поміж тополь літають голуби. Сорока на яблуні задумалась про осінь. Гурток дітей стоїть поміж яблунь, не спускаючи з приїжджих цікавих і пильних очей. Хтось іще приносить смажених, якогось попелясто-фіолетового кольору фісташок, які виявляються посоленими.

— Я бував на Україні, — каже старший брат Карбаноли. — От у вас сади — так сади! Великі...

Маємо квапитись у дорогу, але перед від'їздом в урюковому саду закладаємо каміння в фундамент майбутнього дому Карбаноли. Ще не встигли, либонь, і сказати про це своє бажання, як уже дитячі й жіночі руки несуть каміння. Ми й заклали його там, де сиділи на зеленій траві довкола ала-кмизу і пили гарячий чай із піал.

Проводжають старші брати Карбаноли, їхні жінки, діти. Не можеш без зворушення дивитись, як дівчинка приблизно трирічного віку тримає на спині (в прив'язаній до плечей хустці) братика, якому ще десь і року не минуло і який не навчився ходити.

Ідемо в Ноокат, Мурза тримає в руці урюкову гілку, зламану в урюковому саду. Листя на гілці світло-багряне, проміниться тихим осіннім сьйвом, сьйвом згасання.

Побувши в Киргизії, не можна не думати про долю киргизької жінки. Світло цієї долі — не тільки в піснях Азади, які відтепер мені згадуватимуться, пробуджуючи щем за всіма тими куточками, котрі відвідав і котрі запали в душу... Не зникає з пам'яті фотознімок, побачений у краєзнавчому музеї в Джалал-Абаді. На фотознімку — вбите, розтерзане тіло жінки, яка осмілилася з приходом Радянської влади зняти з себе паранджу. Паранджу — символ віковичної відсталості й віковичного гноблення, символ нерівноправного становища в суспільстві... Не зникають також із пам'яті відвідини колгоспу імені Уркії Салієвої. Її, організаторку руху за перехід на нові — соціалістичні, колективні — засади господарювання, вбили класові вороги, куркулі, люди релігійно забобонні. Тепер цей колгосп передовий і розвинутий, очолює його Джоро Атабаєв, розсудливий і мудрий. А Уркії Салієвій споруджено пам'ятник в аїлі, і цей пам'ятник говорить як про безсмертя її імені, так і про безсмертя справи, в ім'я якої віддала своє життя ця легендарна жінка.

Переночувавши в Кизил-Кії, вранці знову не можна було не помилуватись горами... Ближче пасмо — рівне, пряме, без серпанку, далі підвищувався здибленою хвилею друге пасмо, а вже за ними, творячи вінця обрію, здіймалися зубці третього пасма... Кизил-Кия розкинулась привільно, це містечко не порівняєш із Арсланбобом, затиснутим у вузькій ущелині, проте, коли тут зійшло сонце, мені мимоволі згадався Арсланбоб. Згадався тому, що, власне, сонце над Кизил-Киею не зійшло, а наче вигулькнуло на небесні простори, швидко виростаючи в розмірах, лючи оранжеву млу на гірські схили. Світло сонячне теж наче пульсувало, сьйво інтенсивне довкола його крони росло, в гірські міжхребеття наливалось усе більше й більше хоч і ясної, та не зовсім прозорої мли, й трудно було дивитись угору, треба було раз у раз опускати погляд.

Старий киргиз — у тибетейці, в темному халаті, підперезаному поясом, — переходив навкіс центральну дорогу в Кизил-Кії. Кілька машин пригальмувало, перечікуючи. Йшов старий на високих дерев'яних милицях, витер-

тих до блиску, й ступав лише правою ногою, озуюто в чобіт. І вже я не дивився, як народжується сонце над Кизил-Києю, бо думки мої потекли іншим руслом.

Старий на милицях ішов повільно, наче на милицях ніс не тільки своє тіло, скалічене на війні, а й тягар споминів. Я дивився вслід, поки він зник у бічній вулиці...

Як перекладається назва містечка? Кизил-Кия — це стежечка, що в'ється по схилу гори...

Тут, де вирощують тютюн, бачиш його важку зелень не тільки на плантаціях. Зрізане листя сушилось на горищах сараїв: щоб сонячне проміння досягало густо навішаних на бантинах папуш, причільні боки дахів на сараях було знято. А також на дахах було вистелено листя й сушилось на низьких кілках при самій землі. На шворках, що натягнуті між стовбурами дерев.

Вранці Мурза говорив, що в його народу багато міфів, які пояснюють світобудову. Скажімо, міф про те, як на небо потрапили всякі сузір'я... Чи легенда про Алтин Казик (себто Полярну зірку), що в перекладі означає «золотий кілок». До цього Золотого Кілка в небі начебто прив'язано всі сузір'я, що рухаються довкола нього. Є легенда й про Велику Ведмедицю, суть якої зводиться до того, що сім розбійників хочуть вкрасти одну красуню.

Чи не правда, киргизський ковпак нагадує снігові гори? Він — символ Ала-Тоо.

Конюшина яскраво зеленіла по білій стерні, блакитний аричок світився поміж тих зелених та білих барв. Діти стояли на скошеному кукурудзяному полі, густо встеленому сухим шаблестим листям. Мурза поглядав довкола, розказував про традиції, легенди, міфи. Потім заспівав... Ураз замовкнувши, показав рукою ліворуч:

— Ось урюковий сад... Через два тижні цей сад полум'янітиме!

Сміялись чорнобривці над дорогою. Майнуло широке кременне русло річки Абшир, яка в цю пору не несла в берегах жодної краплини води. Аїл Кок-Джар, а за аїлом, по обидва боки дороги, чи то сад, схожий на ліс, чи то ліс, що схожий на сад.

— Як урюк зараз виділяється серед інших дерев! — захоплено сказав Мурза в аїлі Джийде, помітивши повністю світло-багряне дерево посеред зелених.

Не вельми привітний Каракчі Кол, себто Розбійницька Ущелина, де в старовину розбійники нападали на купецькі каравани й самотніх подорожан. Ущелина має й іншу назву, Вой-Вой: так скрикували жертви розбійницьких нападів і пограбувань.

Розгорталась книга землі, її вчорашня й сьогоднішня доля... В аїлі Бел-Орук також сушили тютюн. За околицею комбайн збирав кукурудзу в полі, а ще далі — поставали голі гори... Аїл Кайрагач названий на пошанування саме того карагача, який майнув в аїлі Кайрагач при дорозі, — великого й огрядного, самотнього, з широкою розложистою кроною?

Направо, вдалині, постали срібні вершини Паміро-Алайських гір, і здавались ці вершини немов приклеєними до неба, здавались аплікацією. Зеленіла конюшина за рядами білостволих тополь, темніли стебла тютюну, в міжряддях блищала вода, й усю цю осяяну сонцем земну — якусь начебто не осінню, а весняну — благодать увінчували оті срібні вершини гір!

За річкую Чілі-Сай, яка колись славилась безліччю водяних млинів, десь годині о дванадцятій дня ми зупинились у долині й вийшли з машини.

— Ген-ген отам, — показав рукою Мурза, — мій аїл Нойгут, названий на честь роду Нойгутів.

Через смарагдове конюшинове поле, що починалось біля дороги, Мурза показував удалину, де ледь мріли під яскравим сонцем будівлі аїлу Нойгут, його рідного аїлу. Там, за Нойгутом, здіймались майже нереальні в своїй природній величі й красі гори з вічними снігами на піднебесних вершинах.

— Оце високе самотнє дерево росте на подвір'ї мого старшого брата... А ось там — мій будинок, що стоїть окремо від інших. Із вікон мого будинку

видно всю цю долину на чотири боки. І видно гори... На цьому полі, де росте конюшина, колись під час свят відбувались кінські перегони, а також козлодрання. Я розкажу про козлодрання...

Яка гарна долина в чаші гір, наче в вінці!

Яка в тебе, Мурзо, прекрасна батьківщина!

І вдруге ми приїхали в Ноокат, до Карбаноли, до його рідних братів.

Сонячного осіннього дня цвіли пишні й свіжі троянди біля обеліска, спорудженого в пам'ять тих, хто загинув на фронтах Вітчизняної війни. Скільки таких обелісків доводилось бачити, подорожуючи по містах і селах України, Білорусії, Росії! Скільки імен народів-братів, що боронили й визволяли Батьківщину від ворога, списано по тих обелісках, які говорять про героїзм і невмирущість, про великі жертви! Кілька років тому, приїхавши в НДР на святкування 30-річчя Товариства німецько-радянської дружби, в старовинному містечку Альтенбурзі я казав німецьким товаришам, що приїхав до них із країни обелісків.

Скільки треба було добути граніту, щоб посписувати героїчні імена!

Місяць жовтень, цвітуть троянди, мирно гудуть бджоли, світить сонце, а я із скорбною увагою читаю прізвища киргизів, що пішли звідси на фронт — і не повернулись у рідні гори. Полягли на Україні, в Білорусії, в Росії. Прізвища їхні я бачив на кладовищі радянських воїнів у Празі. Їхні імена — на монументальних стелах меморіального комплексу у Трептов-парку в Берліні.

Азимов, Ешбаєв, Ерматов, Джусунов, Айтматов, Арзобаєв, Бейматов... Більше п'ятисот чоловік тільки звідси пішли! А з інших киргизьких міст і айлів? Є сім'ї, які втратили чотири, п'ять, а то й шість чоловіків. Киргизькі матері звідали таке саме глибоке горе, як і матері на Україні, котра вся була в фашистському окупаційному ярмі, під гітлерівським чоботом.

Підійшов до нас учитель місцевої школи, привітався. Ім'я його брата, загиблого на фронті, теж значиться на обеліску.

Якби всі обеліски, що є на киргизькій землі, та скласти в один — не знайшли б ви грандіознішої й величнішої вершини серед гір Паміру й Тянь-Шаню!

Така вершина була б найграндіозніша і на Україні, і в Росії, і в Білорусії.

Аали Токомбаєв написав поетичні рядки, що звучать як монолог обеліска... О ні, я не камінь. Я строга пам'ять народу, котрий у жорстокій війні відстояв мир і свободу. Я — совість живих, і загиблих безсмертна слава, і світла правда великої Радянської держави... Згадались мені ці рядки народного поета тоді, в Ноокаті, біля обеліска.

Пишучи про киргизів, не можна обійти мовчанням їхню гостинність.

Садом ідемо до старшого брата Карбаноли. Поміж яблунь під великим закіптюженим казаном горить огонь. Мені випала приємна роль почесного гостя, і, виконуючи цю роль не без благоговіння перед народними звичаями, я йду попереду. Літні чоловіки стоять на подвір'ї, вітаються за руку. Смаглявий юнак зливає з чашки воду на долоні, подає рушник. Інші гості так само по черзі вітаються з літніми чоловіками, беручи участь у ритуалі пошанування, підходять до юнака, який зливає воду на руки, подає рушник.

У вітальні на всю стіну — від долівки до стелі й від кутка й до кутка — килим, витканий матір'ю Карбаноли. На верхньому березі килима видніють виткані літери, що складають ім'я матері, вже покійної Айкан Байбиче. А трохи збоку — імена тих, хто їй помагав у цій мистецькій, хоч і нелегкій роботі. Килим важкувато величний, темно-бордовий, із геометричним малюнком і своїми фактурою та орнаментом виражає і красу тутешнього краю, і настрої людський, і начебто в такій абстрактній формі — навіть філософський зміст буття.

Сидимо на тканні, яким вистелено підлогу. Це — чердак. Раз чердак — значить, сидимо босоніж (взуття зосталось надворі, під порогом), невміло підбгавшись.

Зібрались брати Карбаноли. Виявляється, в їхнього діда в старовину померли батько й мати (себто прадід й прабаба Карбаноли), зоставивши

сиротами чотирнадцятеро дітей. Залишившись найстаршим серед братів і сестер, він узявся не так, може, за їхнє виховання, як за догляд. Брати, пошмихаючись і перебиваючи один одного, розказують, що цей дід крав у багачів ягничок та баранчиків, бо своїх не було, а годуватись же мусили. Й такі доглянув усіх, заживши слави в теперішніх поколіннях, знатимуть про нього й подальші коліна роду.

Як почесному гостеві, дають голову барана, щоб я поділив між усіма. Відрізаю лише вухо для своєї московської супутниці, бо так і не осягнув це складне мистецтво, а баранячу голову віддаю Мурзі. Скоро мені дістається пів-ока барана й пів-ока барана дістається москвичці, котра вже звикла до таких частувань за час своїх попередніх приїздів.

Що означає з'їсти око барана? Старший брат Карбанолі каже:

— Навіть розлучившись, друзі не повинні забувати одне одного, на віддалі стежити. Ось для цього друзів і пригощають оком барана.

Курдючне сало ріжеться тонесенькими пластівцями, такими самими тонесенькими пластівцями ріжеться бараняча печінка — будь ласка, бутерброд, яким ще не випадало ласувати. Баран — епіцентр достархана, застолля. Ось ласий шматочок баранячої тазовини, ось ребро-кабарга, ось знову шматок курдюка, ще якийсь кусень м'яса, здається, ошуртка з хребта.

Розмовляємо про старі й нові традиції. Той — свято дня всього аїлу. Хлопчик сідає на коня, їздить від двору до двору, скликає односельців на той, який для всього аїлу влаштовує його батько. Потім такий самий той може влаштувати хтось інший. І на весілля так само скликають, наче на той.

Карбанолі згадав, що тополя в них раніше вважалася священним деревом. Переказують із уст в уста, що в їхньому аїлі батько прокляв рідного сина, котрий осмілювся піднести сокиру на тополю. Час — плинний, психіка людська міняється, але хотілося б зберегти й шанобливе ставлення до природи, що є матір'ю всього суцього, й народні звичаї, в котрих живе дух людський.

Пора прощатись, і в дорогу дають гостинці. Мені дістається темно-зелений чарчи, чоловічий пояс для халата. В чарчи кладеться баранина, білі хлібці, фісташкові горіхи, родзинки, яблука, грецькі горіхи, які так і кортить назвати киргизькими. Такий звичай — гостя в дорогу проводжають не з порожніми руками, а з повними.

В саду на селкинчеку (себто на гойдалці, підв'язаній до яблуневого гілля) двоє старших дітей вигойдують двійко менших. На прощання ми фотографуємось у дворі — на фоні саду, побіля сорé — дерев'яного тапчана, на якому сплять улітку просто неба. Карбанолі бере на руки то одного внука, то другого, і, здається, йому не хочеться розлучатися з ріднею.

Старший брат Карбанолі проводжає до Ноокатського перевалу. Тут, де гори нагадують безмежне море, застигле після шторму, чи то древню магму, давно охолону після катаклізму, після вулканічного виверження, я пильніше приглядаюся до старшого брата Карбанолі. Й зі здивуванням доходжу несподіваного відкриття: зморшкуватий рельєф обличчя людини, котрій має невдовзі виповниться шість десятків літ, нагадує в мініатюрі відтворений довколишній гірський ландшафт. Навіть за барвою сходяться — обличчя в старшого брата Карбанолі і гори з висоти Ноокатського перевалу в цю післяполудневу пору по-осінньому вигорілі, рудувато-коричневі, попелясті...

Наче обличчя старшого брата Карбанолі і є обличчям цих гір у місяці жовтні.

Спогадів про поїздку — багато: немов різнобарвні камінчики в калейдоскопі, вони творять рухливу, живу мозаїку. І все в цій рухливій, живій мозаїці дуже цікаве, але, на жаль, не все побачене й відчуте здатен виразити словами, багато залишається в пам'яті. Залишається, може, для того, щоб не давати спокою, щоб згодом таки виразитись у точніших і предметніших словах. Що ж, застається ждати на цей спалах свідомості, який, можливо, навідає тоді, коли знову закортить поїхати в братню Киргизію, побачити нові краї, познайомитися з іншими людьми.

Бриняють у пам'яті слова Мурзи: «Чи ви не бачили мого білого коня?» З такими словами кому б не закортіло йти від джайлоо до джайлоо, від кошари до кошари, знайомлячись, пізнаючи, звідуючи...

Адже стільки ще незвіданого, а серед того незвіданого щонайперше, може, заповідний Сари-Челек, про який багато так говорилося і до якого не пошастило поїхати.

Але не тільки, звичайно, Сари-Челек. Бо й Іссик-Куль, про який знаєш, здається, з пелюшок, також манить на свої береги, що палахкотять навесні полум'ям червоних маків.

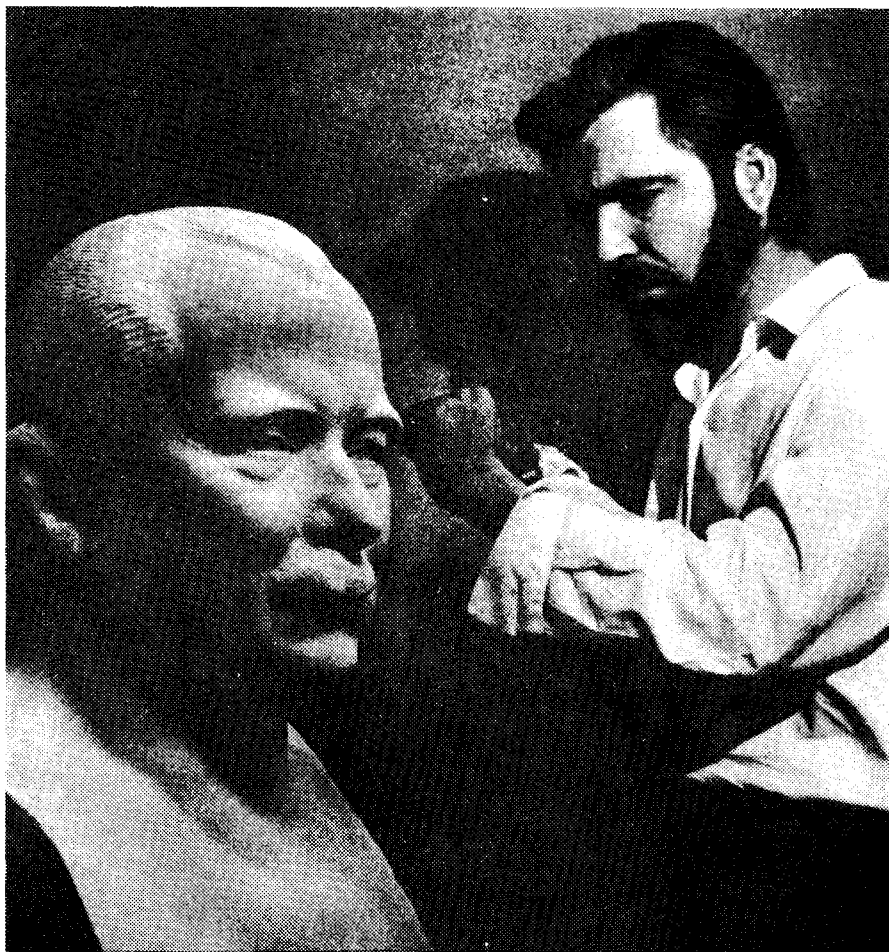
Мінарети й бавовникоочисні заводи, мечеті й гідроелектростанції, реліктові ліси й вищі учбові заклади, гора Тахіт-і-Сулейман в Оші і пам'ятник Уркїї Салієвій у Фрунзе — все це Киргизія, все це життя братів, нинішній день яких виріс із дня вчорашнього.

Хочеться знову поїхати, подивитись, пережити захоплення і любов.

Може, колись це бажання збудеться. Адже неспроста Азада по дорозі в Джалал-Абад пригощала білим хлібом із рук, пригощала й співала!

НАШ ВЕРНІСАЖ

А. Фуженко. Робота над портретом академіка В. Є. Шевельова.

ЩО БУЛО, ЩО БУДЕ...

Весела повість

Не так старий, як вироблений, кінь, якого древні греки назвали Пегасом, нав'яв мені думки про кіносценарій.

Що тут зчинилося у моїх Микуличах!

Першою перейняла мене на вулиці сусідка баба Зінька:

— Прочула я, що ви ото для кінщиків пишете. То щоб мої очі їх не бачили. Щоб їх вітром підхопило і за тридцять земель занесло! Щоб їм здоровилося і грошилося, але не в Микуличах. А як у Микуличі завітають, щоб їм підметки з черевиків повідлітали і щоб вони ті підметки по бур'янах вибирали і не вибирали, як вони ж мій мак потолочили. Я вам осьдечки десяток свіженьких яечок принесла, тільки не пишіть для їх, урвителив, що по городах галайдають та ще й на той світ живих людей припрохують. Як вони на цьому світі нажилися, то хай собі любенько прямують хоч у рай, хоч у пекло, а людям дорогу стелити не треба. На тому світі і без їхніх припрошувань будемо. А хто іншому яму копає — сам у неї потрапляє, це я не в книжках вичитала, а на власнім довгим віку перевірила. Пишіть, що вам заманеться, така у вас робота — книжки писати, тільки для кінщиків не пишіть, бо й вітатися перестану...

І побрела баба Зінька по бур'янах уздовж пересохлої, бо давно дощів не було, річечки Баламутівки, сердито погукуючи до курчат:

— Коча, коча, коча, а нема на вас кінщиків, як ви отакі непослухи!..

Досі вона лисицями страхала курчат...

Цей монолог сусідки і героїні моїх раніших писань вимагає пояснень. Кінщиками у повоенних селах називали механіків кінопересувок. «Кінщик приїхав! Кінщик приїхав!» — летіло по селу святковим передзвоном. Приїхала кінопересувка — отже, перед твоїми очима на півтори години відчиниться вікно до іншого світу. З тих років для баби Зіньки усі, хто має якусь причетність до кіно, демонструють його чи знімають, — кінщики.

А щодо потолоченого маку було так.

Років п'ять тому початкуючий режисер, випускник Київського театрального інституту, відкрив микулицькі краєвиди для світового кіномистецтва, відзняв на наших кручах дипломну роботу. Як кожен початківець, він покладався передусім на технічні можливості сучасного кольорового кіно. Після довгих творчих мук режисер намислив нарешті таку картину: молода героїня кіноновели з розпущеним волоссям (звичайно — майбутня дружина режисера) у червоних маках на тлі даленіючого Дніпра! А город баби Зіньки, її дідизна — на наддніпрянській кручі. І так уже велося-судилося, що того літа вона рясно насіяла маку і мак зацвів червоно. Ніби для розвою кіномистецтва...

Тепер про одвічну тему життя і смерті, яка виразно зазвучала наприкінці поліфонічного монологу баби Зіньки. Стрижнем майбутнього фільму, його окрасою мала стати, за творчим задумом кандидата в генії, фінальна сцена (режисер схвильовано хапався за голову і викукував: «Бахівської сили!..»): похорона процесія, що піднімається на наддніпрянський пагорб по його крутому гребені... У юному віці ми часто відкриваємо для людства уже давно відоме людству. Весь день під гарячим літнім небом бродили по горі з труною на плечах актори, слідом вервечилися запрошені з районного Будинку культури оркестранти, а режисер з оператором сиділи в тіні, на березі озера, і владно погукували у мегафон: «Повторити!..»

Врешті-решт оркестранти й актори збунтувалися, кинули біля підніжжя гори труну та духові інструменти і поїхали у Звеничів, до кафе «Світанок»

попоїсти. Мабуть, їм добре їлося і пилося, бо вже день до вечора близенько тулився, а світове кіномистецтво не зрушилося вперед ні на крок.

Баба Зінька пасла козу та й надибала в травах, під кущами сріблястого лоху, обтягнену кумачем труну. Кінотруну збили із старих дощок колгоспні теслі, а червону матерію — списаний транспарант — директор кіногрупи роздобув у Будинку культури, і тепер на днищі труни, недосяжному для ока кінокамери, білів напис: «Гостинно просимо!» Баба Зінька — грамотна баба, у зимові дні й ночі з книгами не розлучається, усі книги сільської бібліотеки, де про любов описується, перечитала. Уперше набута в лікнепі грамота прислужилася не на користь моєї сусідці. Побачила перед себе відчинену труну з отим «Гостинно просимо!» — і сіла в траву, ноги їй віднялися. Розповідають, ніби коза, хоч і неграмотна, а й та чкурнула хутчіш додому. А бабу кінщики додому на машині одвезли, три дні з ліжка не підводилася, переляк видихувала.

*

Пішло по селу, як по дроту, що я пишу для кіно, і невдовзі завітав до мене голова микулицького колгоспу.

— Поїдьмо на пасіку, — мовить, — покуштуємо медку молодого.

Знає, що до меду, а особливо — до бджіл, я небайдужий, що мрію свою пасіку завести. Але, розпіятий між містом і селом, реалізацію тої мрії відсуваю ближче до пенсійного віку, — отоді вже, умовляю себе, тільки й радості лишиться, що бджоли. Проте щовесни «бджолина гарячка» з новою силою посідає на мене. Я біжу до сусіди, умовляю купити бджоли наपोлам; вулик мій і вулик його, щоб тільки він наглядяв, коли мене засмокчуть міські клопоти. «Та я чарочку люблю перехилити, а вони до п'яничок гірше, ніж моя баба, — вона лише гуде з ранку до ночі, а бджоли жалять», — пручається сусіда і починає доводити, що купляти пасіку не вигідно, а вигідніше купити меду. Тоді я збиваю оскому за допомогою книжок про бджільництво, їх у мене чималенька бібліотека зібралася. Читаю — як вулики весною відкривати, де пасіку розташовувати, як бджіл підгодовувать, як мед качати, і ніби усе те насправді, ще краще, ніж насправді. Пасічник-теоретик я...

Отже, з головою колгоспу приїхали в акацієвій гайок над Баламутівкою, де колгоспні вулики. На дощатому столі біля куреня вже сонячно світилися в полив'яній мисці стільники з медом. А навколо — як у раю: пахло воском, і квітами, і прив'ялою травою, а напнуті бджолами струни в небі дзвеніли й співали. Хіба є що смачніше, аніж щойно вирізані з рамок, наповнені квітковим медом стільники! І коли я розніжився фізично й духовно, голова колгоспу раптом тверезо глянув на мене:

— Ніколи ні про що не просив, не втручався у ваші творчі плани, а тут проситиму й благатиму: не принаджуйте до нас кіношників! Торік найкращого колгоспного жеребця згубили! Під ногами коня заряд вибухівки висадили — та яке серце витримає? Перед режисером так бабахни — інфаркт забезпечений. Щось там у колгоспну касу заплатили відчпного, а такому жеребцю ціни нема. А двадцять п'ять гектарів пшениці вибили, поки картинки свої знімали, чорне поле лишили — досі ні копійчки ніхто не заплатив, і не знаємо, з кого питати. А трактори, а машини, а людей на масовки — усе давай, за горло беруть, наче не кіно для нас, а ми для кіно. Та чому ж кожного літа — і все на наші голови?! А як ви для них писатимете — звикнуть, вкоріняться у нас, і житимемо ми, наче на зйомочному майданчику...

*

Не зачиналися двері хати — усе йшли та йшли до мене односельці жалітися на «кінщиків». Просили, молили і умовляли не писати для кіно, а писати книги. І я обіцяв та присягався викинути з голови думку про сценарій. І викидав. А вона знову з'являлася. Пролазила. Бо кіно — це ніби хро-

нічна болячка: як не намагайся забути про неї, а рано чи пізно вона про себе нагадає. Вже якщо побачив хоч раз придумане тобою на екрані, хоч скільки переконуй себе, що краще прочитати, аніж побачити, — не переконаєш.

А тут ще й герої — перед очима. Баба Зінька в кіно так і проситься, тільки знімай. І Сашко, онук баби Зіньки. І головний герой задуманого сценарію у гості заїхав. По дорозі з поля. Зупинився біля двору старенький газик, і ось уже Андрій Дробот іде по зеленому двору, стомлено й радісно, як і кожна трудяща людина, для якої в роботі — сенс життя. Він і зовні гарний, хоч фотографуй та в акторській галереї портрет виставляй, — стрункий, у білій сорочці і накинутій на плечі темній шкірянці; високе чоло, очі — добрі; в густому кучерявому волоссі — перші, такі ще ранні павутинки. У Андрія — обідня перерва, я теж одриваюся від свого словоплетіння, і ми дозволяємо собі партію в шахи. Зробивши хід, я жадібно розпитую Дробота про новини в господарстві. Він відповідає неохоче: мовляв, працюємо, але кожного дня — якісь нові складності. Він займається живою, предметною справою, і я, стомлений борсанням у мілководді слів, по-доброму заздрю Андрієві. Слова у цю хвилину видаються мені такими незначущими поряд із клопотами Дробота! Згадавши раптом, що, окрім прикрощів, сьогоднішні клопоти по господарству подарували йому і приємні, щасливі хвилини, Андрій розповідає про них і так широко, так заразливо сміється, відкинувшись усім тілом на спинку стільця, що я забуваю про загрозу для мого білого короля на шаховій дошці і теж починаю безпричинно реготати.

Але так, як радіє життю Андрій, я радіти не вмію.

*

Було це років вісім, а може, дев'ять тому, — як швидко час спливає! Я тільки приживався у Микуличах, а Дробот ще був колгоспним агрономом після технікуму і готувався вступати до сільськогосподарської академії. Ранньої весни об'їжджали ми з ним поля, дивилися, як збереглася пшениця після лютої малосніжної зими. Власне, дивився Андрій, а я милувався довколишніми краєвидами. Від того давнього дня лишилися у пам'яті ніжна бузковість пагорбів і журавлине курликання, здавалося, весь білий світ, сам себе відлунюючи, дзвенить. Уже сіяли горох, журавлі цибато ходили по чорній ріллі за сівалками, а синє, бездонне небо народжувало нові журавлині ключі і слало їх на весняну землю.

— Багато пшениці вимерзло... — зітхнув Андрій.

— Журавлі... — Я блаженно всміхаюся, хмільний од весни.

— Журавлі? Вони за сівалками ходять і горох викльовують, хоч що хоч роби.

Я мовчав, пригнічений приземленістю Андрієвого мислення, а його обличчя далі хмарилося:

— Гектарів двісті пшениці доведеться пересівати. Душа болить.

І раптом він різко обернувся до мене:

— А вам болить душа?..

Уже згодом я подумав, що на це запитання не відповіси словами.

*

Розповідають анекдот про поета, який, спостерігаючи з балкона своєї квартири за святковою демонстрацією, простер руку у бік багатотисячного натовпу і поважно мовив:

— Це все мої читачі...

І я майже так: хто у двір не ступить, той і герой майбутнього кінофільму, на екран проситься. Бо мимоволі про сценарій думаю. Забігла серед дня Василина Волошко, головний інженер цегельні. Вона ж, правда, і рядовий інженер, бо, окрім головного, на цегельні інженера нема. Наче з неба впала. Наче з гори на гору перелетіла, а потім збігла в мій сад по зеленому схилу пагорба.

— Ось Тао Юань-минчика вам повертаю. «...От рожденья люблю я этих гор и холмов простоту...» Спасибі.

Я дивлюсь на неї захопленими очима і трохи не гукаю, наче режисер на зйомочному майданчику: «Мотор!» — щоб зняти на кінострічку отаку, яка вона зараз переді мною.

— Напишу про вас сценарій, хочете самі себе зіграти в кіно?

Я вже і сценарист, і режисер...

— Нудненко...

І одразу запитує, бо слів моїх про кіно всерйоз не сприймає:

— Ви ранками на озеро ходите? Бачили, як я минулої ночі поснувала па-вутинням стежки?..

Це у нас гра така: я зву Василину русалкою, чарівницею, господинею Зеленого озера. Хвилинами мені здається, що це справді вона тче срібне павутиння на буркуні вздовж стежок і розчісує в березі татарське зілля.

*

У сутінки біля двору замовкає мотоцикл, і невдовзі на відкриту веранду де я по роботі всолоджую душу тихим літнім вечором, заходить мій сусіда Микола Джерело. Я підводжуся, щоб увімкнути світло, але хлопчина випереджує мене:

— Не треба тої електрики. Воно у присмерках слово до слова якось охоче тулиться. Помовчимо, покуримо...

— Подихаємо свіжим повітрям через сигарету... — невесело жартую я, бо щодня кидаю курити, і тягнуся до сигарети у Миколиній руці. Мовчимо, куримо. Джерело може мовчати довго, я знаю цю його особливість. За перших наших зустрічей я нервував, старався розговорити хлопця, розпитував про новини і в тракторній бригаді (Микола — колгоспний механізатор), і на селі, і вдома, а потім зрозумів, що врешті-решт, донесхочу намовчавшись, Джерело і сам, без розпитувань, скаже найголовніше. Ми викурили по сигареті — справді, ніде так смачно не куриться, як на свіжому повітрі, та ще в сутінках, коли проклятущої отрути в руках не бачиш, лише вогник затишно блимає, — і раптом Микола наче у холодну воду стрибнув:

— Я прийшов вірша вам почитати, ви в цьому ділі розбираєтесь.

Чого-чого, а віршів од Миколи я не чекав, це таки правда.

— Чийого вірша? — ледве спромігся на слово.

— Я сам придумав.

— Увімкни світло і читай.

— Він у мене ось туточки, в башці...

І Микола заговорив римованими рядками. Це не був вірш, це була швидше поема, гімн молодості і кохання, складений невміло, зате почуття пінилися через край. У вірші-поемі декілька разів звучало ім'я героїні — Оксани. Втім, і без цього я напевно знав, кому адресувалося захоплене словесне творіння: у селі усе про всіх знають. Як каже мій найближчий сусіда Семен Трав'янок: одному почувється, а сто уже знають. Давно баби на посиденьках поговорювали, що на осінь обіцяється весілля в Оксани Козачок, Микола її братиме, його мотоцикл ніби приріс до Оксаниного двору, щовечора біля воріт...

Оксану я знаю ще школяркою, писав про неї у своїх перших микулицьких нарисах. Легко було писати: говорила зі мною — наче з газети читала.

— З раннього дитинства мрію працювати біля землі. Та щоб я рідне село залишила?! Ніколи в житті. Разом з атестатом одержу права тракториста — і в колгосп! Загнуздаю сталевого коня...

Ось як говорила Оксана Козачок — тільки встигай записувати. Я і записував. Минуло декілька літ, закінчила дівчина десятирічку і справді подала заяву на правління колгоспу: «Хочу працювати на рідній землі, викохувати щедрі врожаї...» Дуже велемовна заява, знахідка для нарисовця — я і заяву до свого блокнота переписав. Правда, газетних нарисів про Микуличі я на той час уже не писав — так і не процитував ніде Оксаниної заяви. Втім, якби й хотів процитувати — не встиг би. Бо ненадовго вистачило Оксани-

ного ентузіазму, лише на половину літа. Один із колгоспних трактористів пересів тимчасово, поки жнива, на комбайна — його тракторець і довірили дівчині. Пам'ятаю її в полі: світленька блузка, джинсики тісно облягають стрункі ніжки, чарівний усміх на запиленому (скиртували соломі) обличчі — хоч картину малюй з неї, оптимістичну, наснажуючу на трудові подвиги. З неї таки й намалювали картинку — приїхав кореспондент з районної газети, написав довгезного, захопленого нариса, що, безсумнівно, мав позитивне значення, бо не лише в микулицьких мужчин жило глибоке переконання, що вони, чоловіки, створені природою для кермування всілякими механізмами, а жінки створені винятково для сапи. Проте сама героїня газетного опусу дуже швидко зів'яла. Трапився прикрий випадок. Ланка, яка скиртувала соломі, сіла обідати, довірений Оксані тракторець стояв на косягорі. Стояв-стояв та й покотився на людей. Мабуть, не загальмувала як слід Оксана, техніку безпеки порушила. Колгоспники шелеснули з-під коліс, тракторець збіг униз і обліг на бік у видолку. Техніку від Оксани забрали, втім, уже й тракторист повертався, жнива закінчилися. Покритикували Оксану на правлінні і кажуть: їди в ланку.

А Оксана збунтувалася та в сусіднє містечко, мити посуд у їдальні. Осінь і зиму миє, а якось навесні трапилося нам разом вертатися автобусом з містечка. Оксана вже не говорила цитатами з газет, вона довго й нуднувато скаржилася на завідуючу їдальнею, на кухарів, на відвідувачів, а потім одвернулася до вікна й заплакала.

Того літа почалися в Микуличах великі переміни: до колгоспників приїхали вчені з Інституту землеробства, щоб разом боротися з ерозією ґрунтів. Повернувся в село Андрій Дробот — випускник сільськогосподарської академії. Скоро Андрія обрали заступником голови колгоспу по впровадженню досягнень науки у виробництво — нова незвична для нас посада, та й не тільки для нас. Андрій підшукував молодь для роботи в щойно створеній науковій лабораторії. Я розповів Дроботові усе, що тільки-но описав на цих сторінках, і просив допомогти Оксані знайти, як пишуть, свою дорогу в життя. Тепер Оксана Козачок працює в господарстві Дробота, збирається вступити до сільськогосподарської академії на заочне відділення, а ще збирається заміж за Миколу Джерела, а ще Андрій обіцяє їй довірити трактора — під осінь пришлють у лабораторію нову техніку. Планів і бажань, одне слово, багато, а які з них переважають і чи зможе реалізувати їх героїня цієї повісті — навіть я, її автор, наперед не знаю.

Микола доспівав свою поему, знову мовчить, димить сигаретою, сигарета від глибоких затажок спалахує полум'ям. Ніч гусне, по стежці дріботить їжак, гостро і збудливо пахне матіола.

— Поетом хочеш стати? Признайся щиро.

— Навіщо мені — поетом... — обурюється Микола. — Хіба з мене механізатор поганий, та ви хоч кого спитайте! Я комбайн відчуваю, як власну душу! По таких схилах веду! А трактор!

— Що ж, у такому разі вірші твої просто чудові!..

*

А хіба Оксана і Микола не просяться на сучасний кіноекран? Отже, одна сила благословляла мене на звершення в кіно, а інша — застерігала і відраджувала від кінохалепи.

І тут згадалося мені дитинство, що все нестримніше віддаляється в часі, переселяючись натомість у пам'ять, наче в окремішню оселю, обживаючи її. Так уже влаштована людина, що чим далі в життя, там ближче думками до свого ранку. Згадалася ніч, завішана рядом, бо холодом дише темна просторінь хати (тепер, як приїду додому, нема де стати, нема де повернутися, а тоді хата — безмежний світ), каганець на комині (повоєнне село), а на протилежній стіні над черинню — домашнє кіно. Про телевізори тоді ще й не чували, а детекторного приймача я змайструю хіба що літ через п'ять, коли буду у сьомому класі. Кіно демонструє батько. Точніше — його руки, в мозолях од сокири та плуга, в саднах, з темними і ніби залізними

(на дубові дощці, перш ніж її розколоти, креслить нігтем великого пальця глибоку борозну!) нігтями. А цієї хвилини батькові кисті, батькові пальці — ніби гумові, ніби живуть осібно від його кремезного, натрудженого за день тіла. Я переводжу погляд на стіну, куди падає тінь, і миттю забуваю, що то тінь від батькових рук. Бо по білому екрану стіни стрибає, стрижучи довгими вухами, зайчик. Раптом він перекидається в баского коня, і вже вершник із шаблюкою мчить на тому коні в атаку, і вже німець у широкий, як цебро, касці стоїть на посту, а до нього скрадається наш розвідник: ось вони зіштовхнулися в двобої, і вже повзе червоноармієць до своїх, а на спині в нього — полонений фашист...

І поки не догорить гас у моргунці, поки не зачервоніє, не задимить гнотик, вирізаний матір'ю з поли батькової шинелі, живу я, роззявивши від захоплення ротика, у чарівному світі, що оживає на стіні, і ніколи, ніде, у жодних наймодерніших найсучасніших кінотеатрах не зворушуватимуся я вже так глибоко і щиро, як у тому домашньому, на печі, кіно...

«А хіба сторінка твоєї книги не може стати екраном, на якому без кінотейомочних камер і проекційних апаратів оживе все, про що хочеш розповісти?» — запитую себе.

І відповідаю ствердно.

*

Але перш ніж розпочати наше словесне кіно, дозволю собі лірично-епічний відступ...

Ярмо лежало на купі брухту біля колгоспної майстерні. Його знайшли восени в закутку бригадної стайні, яку розібрали, щоб на її місці збудувати навів для тракторів. За довгу зиму дощі і сніги зістарили дерево чашовини та підгірля, а залізні, на гайках, снізки взялися крупною, наче мак, іржею.

Краєзнавчому сільському музею, який я допомагаю створювати, якраз бракувало ярма, і я невимовно зрадів знахідці. Коли ми з Дроботом несли ярмо у газик, щоб відвезти до мого двору, хлопці біля майстерні — механік, токар, газозварник — благодушно підморгували: мовляв, навіщо такий непотріб здався, знайшли дивину — ярмо...

Але це було останнє ярмо, що збереглося в Микуличах. Бо на початку літа до мене приїхала делегація на чолі з парторгом колгоспу і директором кіногрупи, яка знімала в наших мальовничих краях черговий фільм про повне село.

— Усе господарство облазили, всіх дідів перепитали — нема ярма. Воли аж із Полісся, із спецрадгоспу, привезли, а як запряжеш? Уклінно просимо в ім'я дальшого розвитку мистецтва позичити на період кінозйомки музейне ярмо...

Чим не пожертвуєш для мистецтва!

А ввечері я почув крізь перший сон: подзвонюють сніжки і занози, риплять колеса, ремигають воли. Та давня, з дитинства, уже напівзабута мелодія народжувалася десь на крутій і глибокій, у глинищах, вересоцькій дорозі та повільно скочувалась униз, у Микуличі. Так серед літа плывуть з пагорбів у долину, у мій сад запахи квітів і трав, дивно химерять серце. Пригадувалося мені чи снилось: вертаємо з-під лісу, де літній табір для колгоспних корів, воли спроквола, замислено котять воза з бідонами, повними молока, сонце віддзеркалюється в бідонах і щасливими блискітками сіється по обличчях доярок, що сидять на возі, звисивши босі ноги, — їх лоскоче лугова трава, і, певно, від того лоскоту дівчата сміються. І моя сестра поміж них, така молоденька, якщо дивитися звідси, з моїх сорока літ. І справді молода, бо вона саме лаштувалася заміж. Дівчата на возі розмовляли про хлопців і про заміжжя. Дзвеніли бідони, подзвонювали занози на ярмі, дзвеніли птахи в ясно-синьому небі. Я підстрибом біг обабіч дороги по квітучому лузі, несучи перед себе скляну банку з річковою водою, а в банці плавала срібна рибка...

Я підвівся, підійшов до вікна. По той бік шибки висів червонястий серпик місяця-молодика. Запряжений волами віз продеренчав повз двір і загубився у вулиці, між будинків та високих парканів.

Неначе привидівся.

Вранці я поспішав до автобуса і здибав на перехресті упряжку волів. Воли теж поспішали — у сусідні Вересочі на кінозйомки. Кермував упряжкою колишній колгоспний воловник, давно уже пенсіонер дід Юрко. Під'їхав автобус, але люди не юрмились, як завжди, біля відчинених дверей. Люди в усі очі дивилися на сільську дивину — волів у ярмі. Люди виходили з дворів, спорожніла крамниця — усі висипали на ганок, діти, які поспішали до школи, зупинялися або бігли за возом. Старші згадували молодість чи дитинство, а діти досі бачили волів лише в кіно, і очі їхні світилися від захоплення та цікавості, як колись у нас біля першої колгоспної автомашини.

— Цоб-цабе! — поважно погукував дід Юрко, сповнений власної значимості.

Привітавшись до мене, зупинився — ми з ним часто розмовляли про минуле, дід любив згадувати:

— Повірите, у Вересочах нема відбою від екскурсантів на цьому, як його, майданчику, де кіно знімають. Якої там техніки понавозили, так, думаєте, на машини біжать дивитися? На волів у ярмі! Ви тільки подумайте, оглянешся — ніби учора ми на тракторизацію кошти збирали, а тепер машинерії тої в селі — нічим нікого не здивуєш. Тепер волам люди дивуються, як колись машинам. Ось як світ за один наш вік перевернувся. Добре ото робите, що музей збираєте, хай діти та онуки знають, з яких штанів ми виростали. А може, й волів оцих, — дід прискалив око, — до музею? Ще й гроші люди платили б, щоб подивитися...

*

Сучасні автори люблять довгі передмови, але навіть задовгі передмови мають кінець, і, нарешті, настає час побачити на екрані з білих сторінок перші кадри нашого словесного кіно. Я хвилююся, як хвилювався хлопчиком, коли допомагав «кінщичку» вішати на клубній сцені екран кінопересувки. Таємниче шерхотить біла матерія, і я біжу на своє місце в залі, щоб не пропустити дива з див — початку фільму. Гасять лампи (електрики ще не було, клуб освітлювався гасовими лампами), густа п'тьма — і раптом темряву пронизує промінь світла від кінопректора: відчиняється вікно у світ...

Я дивлюся на білі сторінки зошита, як у дитинстві — на екран кінопересувки, і ось мій паперовий екран оживає: я впізнаю зелені, в молодих лісах, микулицькі пагорби, прорізані в кручах дороги, що раптом круто шугають угору, наче зазіхають на небеса, напнуті на шпилі пагоробів. Одною з цих польових доріг котить газик, за кермом якого — Андрій Дробот. (Якось кінорежисер, загостювавшись у Микуличах, переконував мене, що я зовсім не знаюся на специфіці кіно, і пропонував свій варіант початку фільму: вертоліт низько над хатами несе гусеничного трактора, баба Зінька у дворі, біля курей, дивиться на трактора в небі і хреститься...) Пагорб, що на нього вибирається Андрієва машина, оперезаний штучними терасами. На терасах колоситься пшениця. У пшениці червоніє комбайн. У відкритій усьому світові кабіні комбайна захоплено цілуються комбайнер Микола Джерело і помічник комбайнера Оксана Козачок. По довгій хвилі Оксана відривається від Миколи і замислено мовить (вона усе ще прагне говорити красиво, трохи по-книжному, зовсім як позитивно-романтичні героїні деяких наших романів та повістей):

— Людині цікаво жити, коли цікава робота. Але цілуватися теж цікаво, Миколочко!..

Джерело, хоч і поет у душі, більше полюбляє практику, аніж теорію, і знову приголублює дівчину. Саме цієї хвилини і під'їздить до комбайна по нижній, де пшеницю вже зібрано, терасі Андрій Дробот. Двоє в кабіні перед ним — ніби на театральній сцені. Розуміючи, що ніхто його до зали для глядачів не запрошував, Дробот відводить очі і різко сигналить. Оксана виковзує з Миколиних обіймів, винувато всміхається, але не виправдовується перед Андрієм, а наступає першою:

— Наче ви не були молоді, Андрію Панасовичу...

Вона спускається по металевій драбині, ніби модернова богиня сходить з небес— у голубих джинсах і припорошеній пилом кофтині, непідвладна людському осудові, бо — любить.

Тепер я за законами кіноповісті чи кіносценарію маю написати стримано й скупю: «Андрій Дробот бачить себе у боковому дзеркальці,— йому вже за тридцять, перші зморшки, перша сивина на скронях, стомлені очі,— і невесело мовить: «Був, Оксано... Але хліб не чекатиме, поки ви з Миколою цілуватиметеся...» І раптом я відчуваю, що мені бракує повітря в тісних рамках кіноформи. Втиснутий у ті рамки автором, якого настрополохали самовпевнені режисери, що вдають, ніби знаються не лише на специфіці кіно, а й специфіці усіх інших мистецтв, на усіх складнощах життя, мій герой теж задихається, у нього літературна анемія... Між тим я знаю свого друга й односельчанина Андрія Дробота живим, веселим, енергійним. Вигравши у мене в шахи, він відхиляється на спинку стільця і дитинно, радісно регочеться, так голосно, аж через вулицю, у дворі баби Зіньки, сполошено згукує півень. Його рівні білі зуби разком наміста спалахують на сонці, а кучеряве волосся над високим засмаглим чолом здається ще густішим, ніж насправді. Очі не одної сільської молодиці блукають у тому волоссі, але безнадійно. Розійшовшись із Мартою, Андрій ніби одрізав од себе усю жіночу половину людства. Учені люди сказали б: психічна травма. Сільські баби вважають інакше: наворожено, пороблено йому, у тої Марти, мовляв, такі очі, що вона ними усе може...

Одне слово, не схожий «кіношний» Андрій Дробот на живого Андрія.

І справді. Якусь хвилию Андрій дивиться на своє відображення в круглому закуреному дзеркальці: Оксанині слова вразили його. «Колись і ви були молоді...» Колись — коли? Срібні павутинки у волоссі з'явилися ще на останніх курсах академії, за рік роботи їх стало рясніше. Зморшки тонким серпанком навколо очей. Він важко переживав тридцятилітній рубіж: прощання з молодістю. У тридцять років видаєшся собі старим як світ. Після тридцяти несподівано для себе молодшаєш, і з'являється химерне відчуття, що ти тільки починаєш жити.

— Мотор перегрівається на косогорах...—ніяковіє Микола Джерело, поспіхом насуваючи на очі захисні окуляри.— Доводиться зупинятися.

— Остудись, Миколочко, остудись, бо й ти перегрівся,— підкушує Оксана.

— Так це ти мене у діди записала, Оксаночко? — легко ступив на стерню Андрій і розпростер руки. Дівчина засміялася, стрибнула із драбини й метнулася навколо комбайна. Поки Андрій вибрався по схилу на терасу, вона вже була з іншого боку машини. Дробот хлопчакувато оббіг навкруг— Оксана стрибнула на копицю соломи на нижній терасі і ковзнула вниз по золотистій солом'яній хвилі, Андрій зупинився на самім краю верхньої тераси. Далеко внизу, в долині, виднілося село, ніби намальоване на зеленій, із золотою крайкою тарелі. Серце у грудях гупало важко, наче паровий молот. Він порівняно мало ходить, все більше в машині, а тіло вимагає фізичного навантаження. Навесні він надумав бігати, придбав спортивного костюма і кеди, сонячного ранку потрохикав повз будинок для спеціалістів, де він живе, але скоро Андрія наздогнав колгоспний молоковоз, шофер пригальмував: «Вам куди, Панасовичу? Я підвезу...» Відтоді він перестав бігати: щоб не видаватися смішним.

— Ну ось що, дівчата й хлопці,— засміявся й собі Дробот,— щоб мотор не перегрівався, раджу цілуватися лише в обідню перерву.

— А після роботи дозволяєте?— задерикувато гукнула Оксана.

— Після роботи — можете і без мого дозволу.

— Ну, спасибі вам, Андрію Панасовичу! На весілля покличемо...

*

Все ж кіно, навіть якщо воно існує й існуватиме лише на папері, має свої переваги. Пишучи повість, я ще довго б присипляв читача розмовою моїх героїв біля комбайна: Дробот сказав те, Оксана відповіла те і т. д. Потім

би — на цілу сторінку! — дав опис колгоспного поля в жнива та психологічного стану головного героя: з силою стискаючи кермо газика (аж пучки пальців побіліли!..), Андрій їде степом і меланхолійно роздумує над словами Оксани. Мовляв, де ви, молоді літа?.. А тут раз — і обірвав сцену. Бо глядач, на відміну від читача наших безсоромно розтягнутих повістей і романів (план по валу!), звик до крутих сюжетних поворотів і зміщень у часі. Вважається, що глядач має додумувати те, що лишилося поза кадром, а читачеві думати не потрібно, бо, як багато думатиме, збагне, що давно час і для романістів, як для кінорежисерів, регламентувати метраж і кількість серій — книг.

Але не лише отакі міркування примусили мене перейти до нової сцени. Сталося так, що поки мій герой намагається обмежити кількість поцілунків на жнивах, я вперше у житті вирішив скористатися своїм службовим становищем, якщо письменник це службове становище має. Правда, заради загального блага. Ще з минулого літа умовляю я бабу Зіньку передати до сільського музею «скарби» свого горища. На горищі баба Зінька зберігає хатнє начиння, що віджило свій вік і морально, і фізично, так би мовити, свідків історичної епохи, яка давно минула. Я хочу, щоб ті свідки свідчили про епоху на стендах музею, а не дотлівали в солом'яній трусі. Баба Зінька уперто противилася моїй задумці, у такий спосіб несвідомо гальмуючи культурний поступ Микуличів. Не думаю, що до того спричинялася відома сільська ощадливість; а раптом усе те ще згодиться в господарстві. Баба Зінька — людина начитана, прогресивна, мисляча і розуміє, що той побутово-історичний мотлох ніколи їй вже не згодиться. На противагу нашим деяким ліричним побутописцям, вона не мріє знову мисити до сьомого поту тісто в діжі. Їй легше піти в магазин і купити хліба, вимішаного в державній пекарні машиною, хоч, правда, хліб той і не щодня буває. Певен, що якби наші лірики-етнографи хоч один раз замісили діжу власними руками, їхня ностальгія по вчорашньому дню одразу б зменшилася. Причина бабиного спротиву моїм музейним захопленням глибша. Для мене сховані на горищі «скарби» — свідки епохи, яку більше знаю з підручника історії, для баби Зіньки — свідки її життя. І їй не хочеться з ними розлучатися, як мені з рукописами моїх давно видрукуваних творів. Коли настає час чистити розбухлі архіви, я довго гортаю поспішно засіяні неоконкретними літерами зошити (скільки над ними передумано, пережито!) і аж потім кидаю їх у вогняну пашеку грубки — різким, дещо театральним рухом руки.

Але сьогодні я не залишаю бабі Зіньці шляху для відступу:

— Якщо не хочете, щоб я писав для «кінщиків», поповніть нарешті наш сільський музей.

Ультиматум.

Мабуть, у ці хвилини перед очима баби Зіньки пропливає потолочений мак, труна, оббита кумачем, з написом «Гостинно просимо!», галас на пагорбах, що відволікає її козу від споживання зелених вітамінів...

Мені допомагає Сашко, онук баби Зіньки, Андрійв син:

— Ну, бабусю, дістаньте, ну, бабусенчик...

Сашко в такому віці, коли найбільше люблять гратися у війну, і замкнена лядя бабиного горища гіпнотизує його, за нею ввижаються арсенали хоч і застарілої, як на наш динамічний вік, але ще придатної для гри зброї. І ось вона, урочиста, давно вимріяна мною хвилина. З темної вікнини в стелі горища з'являються речі, які стануть окрасою сільського музею: медового кольору гребінь з витіюватим різьбленням на держалні, перший наш «бурякозбиральний комплекс», як я потім жартуватиму, демонструючи продовговату, з відростком для ноги, викувану в сільській кузні лопату механізаторам, що працюють на справжньому сучасному бурякозбиральному комплексі — ланці могутніх машин; хитромудре жорно без жорна — зерно перетиралося між двох жерстяних трубок, борошно, а точніше, дерть від домішок заліза очищалося з допомогою магніту, це одна з пам'яток про німецьку окупацію. Нарешті баба Зінька з'явилася на щаблях драбини із самопрядкою в руках. Розчарований було Сашко дивився на самопрядку у всі очі:

— Бабцю, а що це за машина?

Я подумав, що від Сашка Дробота мене відділяє ціла епоха: я ще так добре знаю, що таке самопрядка! Скільки цівок зсукав, поки мати ткала полотно!

— Хіба не бачиш, онучку,— п'яніно...

— А у нас у дитячому садку не таке піаніно...

Баба Зінька опустила на поріг і сумно усміхнулася:

— І добре, що не таке. А я на такому п'яніні трохи не все життя програла...

*

У літературі — як на війні: різниця в тім, що автор, на відміну від воєначальника, шикуює до бою не лише війська, які воюють за його ідею, а й війська, з якими воює. Настав час і мені вивести на бойовище своїх так званих негативних героїв. Бо досвідчений читач, який краще від письменника знає, як треба писати, уже готується вдатися до вивіреного часом арсеналу літературних критиків: «Де конфлікт, де зіткнення характерів?» Якби не оці побоювання, автор писав би лише про позитивне і зображав би лише світлих, як сонце, героїв. Досвідченому письменникові досить навколо очок кинути, уже й матеріалу — на грубезну книгу. Поїхав — лише смуга за ним, і пише, як лягає на душу, столиця далеко, літературний Олімп високий, навряд чи який герой поїде слідом з'ясовувати стосунки. Я ж написав якось про Йоську Зеленка. Йоська хильнув зайвого, запопав мене на автобусній зупинці і на горло пісні моєї наступав: «Ти, поет, навіщо мене пропечатав?..» Живеш між двох вогнів: між отаким Йоською і між критиком, який пильно стежить, чи не підлакував ти й без того прекрасну дійсність, чи не побоявся змалювати окремі негативні явища, які ще подекуди зустрічаються в нашому прекрасному житті...

Тож хай пробачать читачі, що я, можливо, без належної сміливості почну малювати образ Марти, Зіньчиної дочки, а Сашкової матері, колишньої дружини Андрія Дробота, нині — дружини бульдозериста цегельні Романа Півторака.

Марта дипломатії принципово не визнає, за словом у кишеню не лізе, у неї на язиці тих слів щохвилини, як бджіл на рамці, щойно з вулика виїнятий, і вона привселюдно таких чортів авторові може дати, що безоглядно тікатимеш із Микуличів на край світу. Єдиний порятунком, що, на відміну від своєї матері, яка навчилася читати уже молодницею у лікнепі, випускниця середньої школи Марта Півторак давно книжок не читає. Бо голова її зайнята іншими, більш конкретними справами, і не потребує письменницьких вигадок та химерій. Якось вона завітала до моєї оселі. Кинула критично примруженим оком по стінах, завішаних рушниками та малюнками сільських самодіяльних живописців, по підлозі, на якій лежала дешевенька повстяна доріжка, таки спромоглася приховати розчарування, бо потребувала моєї допомоги, і засокотіла:

— Що я вас хочу попросити. Ви, кажуть, угорі, біля начальства буваєте, вам усюди доступніше, то чи не дістали б ви мені ковров... Як була я ще за Андрієм, привезли їх у нашу кооперацію для передовиків. То я таки два із зубів голови сільпо видерла: як це, кажу, агроном та без ковров буде?! А підлога в кімнатах гола, мені ще хоч би два. У Києві у вас, мабуть, усе в коврах?..

Я не мав килимів ні в Києві, ні в Микуличах і не знав, де їх дістають. Марта пішла од мене глибоко переконана, що письменницький фах — дуже несолідний фах. На цегельні мене перестрів Роман Півторак. День тільки починався, і він був ще тверезий, бо відомо, що зранку і худоба не п'є.

— Моя видра прибігала до вас килими видушувать? І просив, і молив — не ходи, не соромся. Ні, давай їй ковров, за глитавку хапає і слъози з очей душить. А мені вже від тих «ковров» життя нема. Будинком на чотири кімнати, кожна кімната — в килимах та шовках, наче на виставці якій чи в рекламному фільмі, а самі живемо в літній кухні, тут свиням варимо, тут і спимо. Сюди не зайти, тут не ступи. А хто в двір, показує через поріг: подивися, як у мене в хаті... Тьху! Ну, як не питимеш?!

Невдовзі Марта і підлогу встелила килимами. Став їй у пригоді, як і декому іншому в подібних справах, той таки ж Йоська Зеленюк, що після довгих блукань по містах повернувся було додому, відгодувався біля своєї Варки та й знову майнув шукати легкого хліба — влаштувався двірником в одній із столичних торговельних організацій. Місце виявилось дуже хлібним: за відповідну винагороду він діставав будь-який дефіцит, в тому числі й килими для Марти.

Отака моя нова героїня. Але мушу соромливо признатися, що цієї хвилини я нею милуюся. Стільки енергії, зятятості! Велика сила, але не в того воза запряжена. Ось вона стоїть на межі, висвітлена призахідним сонцем, виструнена, як тополя, хоч і не першої молодості, і тілом природа не зобидила, руки в боки, щоки пашіють, з очей аж іскри сіються яскравіш од сонця, а вже з язика таке сіється і стільки, що тільки записуй за нею! Але в нашому писменстві вже зафіксовано для вічності безліч найколеритніших прокльонів, отже, я не обридатиму читачеві стенограмою Мартиноного виступу на городі. Нарешті вона притомлюється, стихає і вже спокійніше мовить у відповідь на чергову репліку сусідки:

— Я не за межу, я — за правду!

— Марто, сама подумай: земельна комісія двічі обміряла.

— А ви із земельною комісією в один глек дивитесь! Будь я проклята, якщо поступаюся!

Сусідка, на чий город вперто впродовж років наступає Марта Півторак, демонстративно хреститься і знову, вже вкотре, поступається:

— Господи, та я на фермі тридцять доярок перекаричу, а з тобою одною не справлюся!..

Безплатне кіно, та й годі. Стань і дивися. Тут тобі і конфлікт, і характер, і діалоги. Але краще відійдемо вбік. Бо в такі хвилини не підступись до моєї негативної героїні. Якось дзвонить мені голова сільської Ради:

— Не хочете разом із земельною комісією одну скаргу розібрати? Довготривала війна за межу, як не дивно для нашого часу. Треба ж вам життя вивчати...

Треба, згоджуюся, і приєднуюсь до земельної комісії. Ідемо на Мартин город і стаємо свідками щойно описаної мною сцени. Я не витримую:

— Та невже вам, Марто, землі мало, щоб сваритися? Скільки городів по селу гуляє, берить та й саджайте, коли сила є.

По військовому це називається — викликати вогонь на себе. Марта повернулася до мене червоним від гніву обличчям. Не боячись літературних штампів, напишу: з очей іскри сіялися, бо це правда. Снопи іскор, наче в кожному оці по електричному точилу працювало.

— Мені чужого не треба, мені — моє віддай! І ви — мовчіть, бо й вам скажу!

— Скажіть!

— І скажу!

— Що ж ви таке скажете?! — наче й поганого нічого за мною не водилося, а страшно стало, і голос мій змінився.

— А те скажу...

Тут голова сільради власним тілом кинувся на амбразуру:

— Марто, прикуси язика, бо на п'ятнадцять діб оформлю! Товариш письменник знаходяться тут при виконанні службових обов'язків — вони життя вивчають!...

— А ти мене не залякуй, не залякуй! — миттю переключилася Марта. — Я і в район поїду, я і до столиці дорогу знайду, а своїм мозолям не поступлюся...

Досі Марта за межу воює, скільки комісій перебувало на її городі, але я вже з тими комісіями не ходжу...

*

Тим часом познайомимося ще з одним негативним героєм моєї розповіді — майстром цегельного заводу Ігорем Писаренком. Ось він мчить сільською вулицею на заводському мотоциклі — тікайте, хто куди бачить. Одне, що в заводському мотоциклі несправні гальма, про це всі знають, окрім дільничного автоінспектора. Друге, що Ігор, коли мчить мотоциклом, нікого й нічого не бачить, окрім самого себе. Така в нього, чи не найголовніша, риса характеру — скрізь і завжди милуватися самим собою. Він дивиться перед себе, а бачить вродливого молодика в темно-синіх джинсах (американських, куплених матір'ю в Одесі за 160 карбованців), у архімордній (з писаними красунями й чужомовним текстом, якого Писаренкові ніколи не судилося прочитати, бо навіть своєї мови він гаразд не знає) сорочці, підперезаній широким, з мідною бляхою паском. Стрічний вітер свище у голові, наче в порожній пляшці, зате навколо голови в'ється довге волосся, і рідкувата, але дбайливо доглянута борідка приховує ще такий дитячий овал інфантильного обличчя. І від мотоцикла сахаються у всі боки — діти, кури, гуси, горобці, що безтурботно купалися в гарячій пилюці. Баби тиснуться до тинів і відхрещуються від Писаренка на мотоциклі, як від нечистої сили.

Тут знову мушу зізнатися, що мій негативний герой має і позитивні краплини. Можливо, через те, що я, на відміну від літературних критиків, не дуже вірю у чіткий поділ на негативних та позитивних. Усі ми, окрім, звичайно, самих літературних критиків, виключно позитивних, у тій чи іншій пропорції позитивно-негативні або негативно-позитивні. Так ось, мій новий герой — негативно-позитивний. Не стверджував би цього, якби не бачив, як Ігор працював на толоді в мого сусіди. В самих трусах, він місив глину в балії, а по тому носив глину відрами в цегляну коробку нового будинку, яку жінки, заохочуючи себе і всю толоку піснями, тинькували. Грав кожен м'яз дужого молодого тіла. Обличчя сяяло, й інфантильність сповзала з нього, як стара шкіра, щоб істинний Писаренко постав перед очі людські в своїй справжній подобі. Робітники цегельні розповідали, як не любить новий майстер рахувати гама сирцю і який він безпомічний, коли треба визначити, чи вже час вивантажувати цеглу з печі. Зате не вийде якась робітниця на роботу, стане Ігор замість неї до люльок — вочевидь міняється хлопець. Наче сторукий стає. Ніхто за ним не встигає. Наче

самі ростуть гами на сушільних майданчиках. І кожную цеглину бере, як лялечку,— обережненько, ніжно. А ручиська ж у нього — як стріли кранів. І м'язи на руках — наче веретена.

Уже пізніше я дізнався, про що розповім зараз. Ігор на відміну від усіх тих, хто на п'ятірки пише шкільні твори на вільні теми, ніколи не мріяв бути ні капітаном далекого плавання, ні видатним ученим, ні космонавтом. Мріяв він пошвидше одержати свій атестат зрілості з такими милими йому трійками (лише з фізкультури — п'ятірка, бо ріс дужим і енергійним) і поступити рядовим матросом на рибальський сейнер (Ігор народився в портовому містечку). Мати ж його Агнеса Охрімівна, з якою ми ще здибаємося на сторінках цієї повісті, хоч і не писала ніколи творів на вільну тему, уявляла свого сина в далекосяжних мріях і капітаном далекого плавання, і космонавтом, і вченим, і вже бачила його на екрані телевізора, і в уяві її сусіди дзвонили, стукали в двері: «Агнесо Охрімівно, ви дивитесь? Вашого Ігорка показують у телевізорі, уся країна милується! Весь світ!..» Серед наших загалом позитивних мам ще трапляються зрідка такі шанобливі мами. Два роки Агнеса Охрімівна відкладала половину своєї платні «Ігорку на інститут», мріючи про директора вищого навчального закладу, який візьме в неї капшук грошей і скаже: «Приймаємо вашого сина без екзаменів». Але ні безпринципний директор, ні секретар приймальної комісії, ні навіть двірник інституту не стрілися Агнесі Охрімівні. Трапляється і таке. Довелося Ігореві на загальних засадах складати екзамени. У творі на вільну тему Ігор Писаренко чесно написав, що хоче працювати матросом на рибальському сейнері, але при цьому на шести сторінках зумів зробити тридцять сім граматичних і синтаксичних помилок, побивши усі подібні рекорди. Довелося спішно забирати документи і під почесною охороною матері нести в технікум, що готував майстрів цегельного виробництва. Не могла ж Агнеса Охрімівна допустити, щоб її син не став студентом. Що вона скаже сусідам і знайомим? У технікумі був недобір і приймали без іспитів. Через два роки молодий спеціаліст Ігор Писаренко ошчасливив своїм приїздом наші Микуличі...

І ось він мчить на заводському мотоциклі, гальма якого несправні, з гори, від крайніх хат, по крутому узвозу. Внизу синьою стрічкою стелеться Дніпро, дорога звертає праворуч, на міст через ріку Баламутівку. Але по мосту від заводу їде автомашина з цеглою. Ігор гарячково переключає (швидкості, пробує гальмувати, проте мотоцикл котить, як ошпарений. а майстрові цегельного заводу не лишається нічого іншого, як шубовснути в Дніпро. Він ще спромігся на задерикуватий посміх, щоб удати, що купається добровільно, з власної ініціативи, з відчайдушності, але крик той заглушують плескіт хвиля, клекіт води біля розігрітого мотора. Стовп бризок і пари виростає в березі, куди шугонув мотоцикл, нарешті з того стовпа з'являється блідий і мокрий Ігор Писаренко. Білі губи Ігоря свавільно тіпаються, але він з усіх сил намагається стулити їх у подобу усмішки:

— Дед, закурити є?

Це до сусіди мого Семена Трав'янка, який сидить з вудками на кормі припнутого до берега човна. Хвиля од мотоцикла розіграла рибу, що вже клювала, поплавки танцюють модерний танок, але він не дозволяє собі гніватися, бо це в Трав'янка на толоці місив глину Ігор Писаренко, і добре місив, а Семен Григорович багато вибачав людям, у яких руки ростуть з плечей, а не з того місця, на якому вони сидять. Він мовчки подав молодика сигарети і сірники. Але сірники ламалися в Ігоревих руках і ніяк не спалахували: пальці танцювали, як поплавки на хвилях.

— Бачив, дед, як я сигонув у річку?! Я можу і з кручі!..

— Можеш,— кивнув Трав'янку. У його віці він уже мав за плечима рік війни і відступав з-під Ростова, Сальськими степами, по пшениці, а німецькі літаки полювали за ним, наче шуліки.

— Хочеш, дед, послухати пісню про Луку Мудищева, у мене на плівці записана, во — пісня!

Ігор мусив сипати словами, щоб приховати переляк. Трав'янку це розумів і тому кивав головою та думав про своє.

А до Сальських степів було сирітське дитинство, мати померла, ледве сповнилося Семену сім років, їх у батька лишилося восьмеро, семирічним хлопчиком Семен місив діжу. Плакав і місив. Якщо поставити їх, Семена Трав'янка й цього молодика, дев'ятнадцятирічних, поруч, Ігор Писаренко ще буде в пелюшках — так мало йому доводилось переживати. Семен Трав'янку напереживався за них обох. І Трав'янку жалів це дев'ятнадцятирічне немовля. Але коли Ігор почав мити в Дніпрі мотоцикл і фіолетова пляма поповзла по воді, вихлюпуючись на білий пісок пляжу, Трав'янку строго мовив:

— Не брудни ріку, хлопче.

— Хіба ріка твоя, дед?— скинувся хлопець, наче молодий кінь, на якого примірили вузду.

— Моя. Усі ріки, від Сталінграда до Берліна, мої. Немає жодної, щоб я через неї переправи під бомбами не будував.

— А, коли те було!

Але мотоцикл вкотив з Дніпра. І покотив по мосту на цегельню, бо мотор не заводився.

— Різного люду земля плодить,— мовив сам до себе Семен Трав'янку. Він звик розмовляти з собою, бо вже літ двадцять п'ять від зими до зими працював у самотині — на кручі, біля механічного скребка.— Так і в природі: якась культурна рослина росте, а її бур'ян глушить. Тільки серед людей важче розпізнати, де бур'ян, а де культурна рослина...

*

Котить Ігор Писаренко мотоцикла по двору цегельні, мокрий, в одязі скупався, і на вікно контори глипає, не дуже хочеться в такому вигляді та ще в робочий час на очі директорові потрапляти. Не те щоб страшно, що з Ігоря візьмеш, догани для нього, як бризки циганського дощу в сонячний день,— лоскотно, та й годі. З роботи не виженеш, бо молодий майстер цегельного виробництва лише про це і мріє: наяву і в снах привиджується йому палуба риболовецького сейнера в обіймах солоного морського вітру, але ббов'язкові три роки після технікуму, які мусить згідно з законом одробити в Микуличах,— незрушним якорем, гирями на ногах. Не страшний йому гнів директора, але не любить Ігор, коли його виховують, а директор цегельні Олексій Мусійович Пасічний, навпаки, виховувати молодь полюбляє.

Але побоювання молодого майстра сьогодні даремні. У міцній тканині дружного заводського колективу є, окрім Ігоря, ще одна тонка нитка, що час від часу рветься і через те потребує пильної директорової уваги. Що ж, і на сонці є плями, як засвідчують астрономи. Знову прогуляв зміну бульдозерист цегельні Роман Півторак, а сьогодні прийшов на роботу — ніби з молотарки його витягли: весь пом'ятий, підпухлий, руки тремтять після учорашнього перепою. Від гніву закипає душа Олексія Мусійовича, а мусить стримуватися, бо Півторак такий бульдозерист, що — тверезому — йому ціни немає, розсердиться, піде з заводу — колгосп із обіймами прийме і на будівництво в сусіднє містечко червінцями дорогу стелитимуть. А Андрій Дробот у своє господарство Романа підсватує. Виховуй та гляди, щоб не перевиховати. Немає в селі зайвих робочих рук, і не пошлеш будького з бульдозером на п'ятдесятиметрову кручу — тут треба доброго спеціаліста і не страхополоха. Дивишся знизу, як Роман над самісіньким кар'єром прасує глину своїм С-100,— серце завмирає. Та і як Романа виховувати, коли він з усім зарані згоджується, підтакує, глибоко розуміючи свою провину. З перепою він м'який і лагідний, хоч до рани прикладай. Ось і зараз Півторак на льоту ловить кожне директорове слово, ще й сам те слово розцяцьковує, розцвічує і беззастережно приймає на свою адресу.

— Да, складно на світі жити: роботу підженеш — п'янку запустиш, п'янку підженеш — робота страждає. А план нам дають не по випитій горілці, а по виробленій цеглі, хіба я не розумію, Олексію Мусійовичу. Розумію, думаю, і серце моє кров'ю обливається від розуміння своїх недоліків...

Підохочений тим зізнанням, Пасічний радісно забиває останнього гвіздка:
— Ти, Півторак, у нас на заводі — передова фігура. Але п'янство — явний фактор, який заважає тобі жити, Романе.

— Обов'язково докладу зусиль до цього питання, товаришу директор, — Роман — наче шпак, ніколи не знаєш, чи він щиро свою пісню співає, чи передражнює. Власні слова вертаються до директора, ніби відлунилися від стіни. Але Пасічний сповнений оптимізму:

— Ну ось, і домовилися по-дружньому: учорашнє чепе вважатимемо останнім...

Півторак задумливо киває, очі його випогоджуються в передчутті нового, безгрішного життя. Причинивши двері директорового кабінету, він ніжно стукає у віконце касирки:

— Марічко, товариш директор дозволили десятку під аванс узяти.

— Правду кажеш?

— Іди спитай. Тільки він щось не в душі, комісія їде.

— Розпишись. Але якщо збрехав...

— А хіба я коли тобі правду казав?..

*

У долині над річечкою Баламутівкою, що впадає біля цегельні в Дніпро, пасе баба Зінька козу. Коза желібає травичку біля гінкої коноплі, по Дніпру віддаля, наче по обр'ю, беззвучно снують крилаті «метеори» й «ракети», осучаснюючи намальовану мною біблійську картину, а баба Зінька сидить під кущем калини, бубки якої вже ледь-ледь рожевіють, і співає:

Летіла зозуля
Та й сіла на сосну.
Та й сіла на сосну,
На гілку розкошну.
Та й стала кувати —
Кого я любила,
Не чуть, не видати.

Замислилася, погладила себе по клубках і мовить до свого єдиного слухача — онука Сашка:

— Колись була і твоя баба дівкою. Гарною була дівкою...

Тільки ж її Сашко цієї хвилини нічого не бачить і не чує, окрім одного. Попід коноплями до Зіньчиної кози скрадається майстер цегельного заводу Ігор Писаренко. Підкрався, погладив козу, піддобрився жменею трави, а поки довірлива коза жувала, ножиком чик — і одчкрижив козі бороду.

Тут я мушу зізнатися читачеві у плагіаті. Хоч давно вже, ще від Гомера, письменниками сказано все, що можна сказати, і відтоді ми з покоління в покоління лише переживаємо один одного, плагіат досі карається кримінально. Як і будь-яка інша крадіжка. Уперше в плагіаті мене звинувачено було в класі четвертому, коли я наважився випробувати свої сили в красному письменстві і навіршував вірша. Його вмістили в класну стіннівку, вмістив, власне, я сам, бо редагував ту стіннівку. Мої однокласники були вражені і довго дебатували, як мені вдалося стати поетом... Зійшлися на думці: «А він з одного вірша слово узяв, з іншого — друге, скільки тих віршів друкується по газетах, та й склав до купи...» Так воно, мабуть, і було, хоч мені здавалося, що я сам вірша придумав. Тепер я переспівую свідомо, але вже самого себе. Бо в одному з раніших творів я повідомив широкому читачькому загалові цей колоритний факт з біографії Ігоря Писаренка, що, безперечно, увійшов би до всіх підручників з історії наших Микуличів, якби такі підручники існували. Я зважився на самопереспів з єдиної причини: без цього факту образ незабутнього майстра цегельного виробництва помітно втратив би на життєвості й художній силі. Та й земляки не дали б мені проходу: а чому ви не описали, як Писаренко одрізав бороду Зіньчиній козі?.. Не будеш же пояснювати кожному, що таке плагіат та як він карається законом.

І ось Сашко у відповідь на ліричний Зіньчин спогад про її молоду вроду вигукнув переполошеним голосом:

— Бабо, а вже ваша коза без бороди!

Як грім з ясного неба для зворушеної спогадами Зіньки! Що тут зчинилося! Як підхопиться Зінька, як кинеться навздогін за Писаренком. Справді, ніби сімнадцятка. Писаренко шасть у коноплі, з конопель — у кукурудзу, попід кручею — і на подвір'я цегельні, бо куди ще йому тікати. Баба слідом і причитає на весь білий світ:

— Чи я ж бо ще жива, чи не жива? Чи я Зінька, чи вже не Зінька, що моїй козі серед білого дня, на очах у всіх чесних людей бороду одрізають?! Пізнайте мене, добрі люди, пізнайте і скажіть у вічі: це ти, ота Зінька, у якої коза без бороди! Хто ж це чує, хто ж це бачить! А чому ж ти, чортова твоя кров, свого віника не одрізав, він же у тебе до пупа і косми до п'ят, чого ж ти до Зіньчиної кози пригойдався?!

Мертвого такий відчайдушний лемент розбудить, у залізне серце заронить іскру співчуття. А що вже казати про директора заводу, який ментом облишив державної ваги справи і виглянув у вікно:

— Хто вас, бабо Зінько, зобидив?

— Та я козиної бороди одщикнув на спінінг, — визирає з-за кущів бузку майстер цегельного виробництва. — З борідкою тепер клює добре. А баба крик на все село. Я заплачу, скільки та борода козлима коштує...

— А де ж ти, чортова душа, був, як я з козенятка її випоювала, руки оберемками трави обривала, стернею ніженьки колола, а тепер вас багато на мою козу! Бач, скільки та борода коштує... Уже ж дорожче коштує, ніж твій поганій віник. Та за таку бороду золотом не розплатишся!.. — знову зайнялася, уздрівши Писаренка, баба Зінька.

— Ми проведемо стосовно вашої кози, Зінько Йосипівно, роз'яснювальну роботу в колективі і персонально з товаришем Писаренком, — авторитетно пообіцяв директор цегельні.

— Що мені ваша роз'яснювальна, як моя коза уже без бороди, а бороди не пришиєш. Я ось піду в сільську Раду та дільничному міліціонерові пожаліюся — він вашого заводського попа овечими ножицями обстриже... — І, голосючи над гіркою козиною долею, похилитала баба Зінька берегом Баламутівки під свій калиновий куш.

*

Ось коли я пошкодував, що пишу не для кіно. Який кадр — так і проситься на кіноплівку. Не згірше того, яким намірювався починати свій фільм про Микуличі найкращий режисер: вертоліт несе над стріхами микулицьких хат потужного бульдозера, баба Зінька в дворі хреститься... Скільки я не переконував, що бабу Зіньку вже не здивуєш ні вертольотом, ні бульдозером і до бога вона давно не хреститься, не те що до бульдозера, навіть у небі, та й стріх у Микуличах лишилося дуже мало, як не повертай камеру, цегляні котеджі під шиферними та бляшаними дахами «псуватимуть» картину, — режисер уперто тримався власної концепції сучасного села: ефектну картинку придумав... Ось і я ефектну картинку малюю, але правдиву. Правдивість її засвідчать усі наші механізатори, яких треба нагороджувати золотими медалями: «За мужність на косогорах». Цілком заслужили. Часом у жнива приїздять із степових колгоспів району комбайнери — у поміч микуличанам. Подивляться на наші пагорби, позітхають і збираються додому: «Золотом нам платіть — не збиратимемо на таких схилах». А микуличани і орють, і сіють, і збирають.

Так ось, про картинку, яка проситься на кіноплівку. Обережно, ніби навпамацьки, повзе по терасі, що оторочує шпиль пагорба, комбайн. Рухи Миколи Джерела ювелірно точні, ніби він не машину веде, а шліфує грані коштовного каменя. Попереду комбайна Оксана підгортає валки пшениці. Раптом шпиль пагорба здригається в Миколиних очах, піднімає золотисті крила, наче птах, що пробує злетіти, і вже небо падає на хлопця. В останню мить Джерело встигає вистрибнути з кабіни. Комбайн повільно, ніби в сні,

лягає на бік. На гуркіт заліза обертається Оксана, скрикує, потім бачить свого Миколку на стерні неушкодженого і з плачем та щасливим сміхом кидається до нього...

— Живий, Миколочку, живий!..

І вже біжать від вагончиків тракторного стану люди.

*

Тепер, зацікавивши читача гострим сюжетом (у якій сучасній книзі обходиться без аварій і ЧП — живемо ж у технічній вік!), я опишу, як з'явилася у Микуличах головна героїня моєї оповіді. Бо що б то була за книга без любовного трикутника? Таку книгу навіть баба Зінька не читатиме, вона обов'язково запитає бібліотекарку: «А про любов тут написано?» Кожну любовну історію, вичитану в книгах, вона детально, додаючи плодів власної небуденної фантазії, переповідає на посиденьках бабам. Не буде ж вона про самі агрокомплекси подругам розповідати, хоч це, звичайно, й актуальніше, ніж любов. А в Микуличах нині не так багато закоханих; старим любощі уже не в голові, а молоді — більше по містах, лише по сидори до батьків приїздять та коли за кооперативну квартиру треба платити...

Якби я знімав фільм, я обов'язково б тут записав на звукову доріжку туристичну пісню. Хай молоді голоси бадьоро й життєрадісно співають про скорені вершини і швидкі ріки, про материки й континенти нашої планети. Бо пісня звучала в серці моєї героїні Василини Волошки, коли вона вибралася з переповненого автобуса на центральний майдан Микуличів. Дзвенить туристична пісня, а ми бачимо залиту сонцем сільську вулицю, де курява по кісточці, а на воротах сидять коти, сонні від спеки, а через тини перевищують гірлянди жоржин, а в городах — сільські баби, яким страх як цікава з'ява кожної нової людини. І чеберяє вулицею Василина. У руках — валіза і програвач, сумка з платівками, за спиною — рюкзак. Спечно, ноша руки обриває, але звучить у серці пісня, і Василині здається, що все ще триває їхній останній туристський похід у гори. Її однокурник Владислав першим вибрався на вершину, малюється перед дівчатами, граючи на гітарі. Василина оптимістично й життєрадісно вітається до бабів у городах. Баби радо відгукуються:

— А чия ж ти, дитино?

— Мамина.

— Так се, мб, на дачі?

— На роботу, бабусю.

— Хай тобі доля помагає — у домі, і в дорозі, і в далеких краях, дитинко.

Тремтить моє перо, і серце крається. Бо настає мить, коли герой і героїня цієї повісті зустрінуться і проклянуть між ними те, що люди споконвіку називають коханням, не завжди гаразд усвідомлюючи, що означає це містке слово. Не могу не признатися, що мені теж не байдужа Василина, і довго ще після її гостин над моїм обійстям сяє весняне сонечко, хоч би й пора була осіння і похмуре небо висіло на вершинах дерев. Страх як кортить написати, що і Василина до мене не байдужа, папір, кажуть, усе витримає. Але мушу писати правду, бо мої читачі — мої ревізори, одразу уздрять на сторінках книги надумане й неправдиве. Мій сусіда Семен Трав'яно теж часом розговориться, хоч кожне слово за ним записуй, до книжки вставляй, але тільки побачить, що дружина наближається, одразу німіє: «Ой, моя ревізія іде...» Отак і микулицькі читачі для мене.

Як не відтягую я мультку для мене хвилину, але ж час не зупиниш, і, на решті, газик, за кермом якого Андрій Дробот, наздоганяє на сільській піщаній вулиці мою Василину. Андрій пригальмовує, відчиняє дверцята. Я вже писав, що Дробот, хоч і не першої, як кажуть, молодості, але гарний із себе. Зараз я дивлюся на нього очима дівчини і думаю: звичайно, чому в такого не закохатися, навіть із першого погляду. А вже з другого, третього — тут і сумнівів не лишається. Будь-хто закохається, не лише така захоплена, зачарована світом Василина.

— На дачі з музикою? — іронічно запитує Андрій, відчинивши дверцята. Його біла сорочка сліпить очі, накинута на плечі шкіряна куртка додає строгості й імпазантності благодушному засмаглому обличчю з добрим очима вродженого хлібороба.

— На роботу з музикою, — задерикувато відповідає Василина, відчувши іронію.

— Тоді підвезу, сідайте. Дачників не люблю, дачники нам заважають. Новий інженер?

— Звідки ви знаєте? — дивується Василина, ледве вмошуючись на передне сидіння машини з усім своїм багажем — валізою, сумкою, рюкзаком і програвачем.

— У селі усе всі знають, дівчино. Як каже Трав'янок: одному здається, а сто зна... Директор цегельні буде щасливий. У нього вже є одна кадра з музикою... Консерваторія, а не завод...

— Я трішки на травах розбираюся, бабуся навчила. Вам треба пити натщесерце звіробій із безсмертником, обов'язково pomoжесться.

— Од чого pomoжесться? — кидає здивований погляд на дівчину Дробот.

— Од печінки. Це ви злий, бо вас печінка тривожить.

Сказала — і не усміхнулася. Зирить на дорогу широкими очима, наче не вона щойно вжалила. Пізніше Андрій признавався мені, що довго вагався, як вчинити: розсердитися і висадити зухвалу пасажирку на залиту сонцем вулицю, хай далі місить пісок, чи вдати, ніби нічого не сталося. Натомість він широким, правдиво засміявся. Сміх той народився поза його волею.

— Ні, це од роботи, не од печінки. Жнива...

Газик вибрався повз крайні сільські хати на Городище (у часи Київської Русі тут височіла фортеця Микуличі), і захопленим очам Василини відкрилася... Трохи не написав: безкінечна синь моря. За звичкою. Але тоді ще не було біля Микуличів штучного моря, отороченого бетонною дамбою, а була древня ріка, і були луги за Дніпром з вікнами лугових озерець, табором для колгоспної череди, і зеленіли опасисті верби над дніпровською сагою, і сріблились осоки під горою, за цегельнею. І колгоспний катер волік через Дніпро такий затишний, такий старосвітський пором. Сяяли на сонці бідони, веселково мерехтіли на вітрі хустки доярок. А в березі на пором чекав молоковоз, і хилиталися на хвилях барки з пахучим луговим сіном.

— Ой, гарно! Як добре, що я сюди приїхала!

Андрієві намальована мною картина була така звична, така буденна, що він подивувався з емоційного вигуку дівчини, перевів погляд на Василину і по хвилі мовив задумливо:

— Очі у вас дивні — зачаровані.

Він запам'ятав цю мить на все життя. Бо відтоді, хай пробачать мені читачі красивість, життя Дробота освітілося світлом, що його випромінювали Василинині очі.

Від споглядання очей героїні повісті Андрія нагло відірвав телефонний дзвінок — машина заступника голови колгоспу по впровадженню досягнень науки у виробництво звичайно ж радіофікована. Він неохоче взяв трубку.

— Дробот слухає.

Дзвонили з колгоспної контори.

— Комбайн Миколи Джерела перекинувся!

— Що з Миколою?

— Порядок, устиг вистрибнути.

— Іду в поле!

Дробот опустив трубку, передихнув.

— Ось вам і печінка...

Уже йому було не до дівочих очей, уже обличчя його холоднішало і весь він віддалявся від Василини у свої клопоти, у свою роботу, ніби відпливав, а вона залишалася на березі.

Він розігнав з гори газика, круто розвернувся біля мосту, за яким — цегельний завод:

— Пробачте, я дуже поспішаю.

Влітаючи на шаленій швидкості в село, подумав, що навіть не познайомився гаразд із дівчиною. Але того дня це була остання думка про неї.

Назавтра він прокинеться з незвичним відчуттям щастя, подивується із себе і раптом згадає, звідки ця сонячність у душі: від зустрічі з новою інженершею.

*

Тепер багато пишуть і говорять: проблема вільного часу. Великі голови думають про те, чим людині зайнятися після роботи і в два вихідні. Кожна людина, радять, мусить чимось ще, окрім роботи, захоплюватися. По науковому це зветься — мати хобі. Одні — марки збирають, інші — листівки, ще комусь подобається у вільні від роботи години пити пиво й дивитися телевізор. Микуличани і в цьому питанні не відстають від загалу. Переважна більшість із них має давнє і постійне хобі — грядку біля хати, корівку чи свиненя в хліві, на крайній випадок — хоч козу, як баба Зінька, чи десяток курей. А коли маєш таке сільськогосподарське хобі, нудьгувати не доводиться: поки скопаєш, поки нагодуєш, а корову ще й повести на пашу треба на налігачі, бо пастухів тепер і з вогнем не знайдеш, хоч і ставки їхні наближаються до професорських. Одне слово, нудьгувати не доводиться. У господарстві директора цегельного заводу Олексія Мусійовича Пасічного господарством займається дорога теща, і скопає, і посадить, і викопає, й свиненяті дасть — ще при здоров'ї, тож його хобі — єдине на все село, а може, й на весь район: Олексій Мусійович захоплюється шаховою композицією.

Своїм хобі Пасічний прославляє і себе, і завод, і наше село. Бо час від часу на четвертих сторінках районної, обласної, а часом і республіканських газет з'являються шахові композиції, придумані Олексієм Мусійовичем, і обов'язково під його прізвищем помічено виразним шрифтом: с. Микуличі. І управління, якому належить завод, пишається Пасічним: він забезпечує своїм хобі високий показник спортивно-масової роботи. А ще Олексій Мусійович славиться виступами на святкових і виробничих нарадах, де захоплено, пишномовно розповідає про завтрашній день свого заводу. Про завтрашній день приємно слухати усім — і начальству, і підлеглим, бо це нікого не зачіпає, ні до чого не зобов'язує і покращує загальний настрій, сприяючи доброму травленню. Правда, планів цегельня хронічно не виконує, майже третина сирцю іде в брак, але це вже, порівняно з вище викладеними позитивними якостями директора, несуттєві деталі...

Ось і сьогодні уже добру годину Олексій Мусійович затято переконує мене в геніальності своєї нової композиції. Руки його шугають над шаховою дошкою, наче крила чайки над дніпровською сагою. Тут я згадую, що людям мого фаху платять не за просиджені в кабінеті години, а за кількість засіяного словами паперу і поспіхом згоджуюся, що композиція справді неповторна і буде високо поцінована читачами районної газети «Голос колгоспника». Пасічний підхоплюється, голосно ляскає вказівним пальцем правиці об ліву долоню (цей жест свідчить про його велику радість), але як слід насолодитися моїм визнанням не встигає — дзвонить телефон. І не той телефон, по якому може подзвонити будь-хто, навіть шофери з колгоспної вагової (чекаючи, поки навантажать зерном машини, вони розважаються: «Альо, це зоопарк?..» — «Ні». — «А чому ж я чую голос бегемота?..»), а телефон, по якому дзвонить лише начальство з управління. Блискавичним рухом Пасічний ховає шахову дошку в стіл, засовує шухляду, ще блискавичніше хапає із спинки сидіння піджак і одягає його поверх синьої, із замочком теніски. Відкидається на спинку стільця, поважніше, зображує на обличчі глибоку задуму, аж тоді бере трубку. Голос його стомлений, заклопотаний і лагідний.

— Слухаю вас, Петре Петровичу. Пробачте, що не одразу взяв трубку, ми тут проводимо невеличку нараду. Про перспективи заводу думаємо. Вимальовуються високі злети. Новий інженер? Ще зранку поїхала? Культурно зустрінемо, як належить, і приділимо увагу найсправжнішим чином. Можете не сумніватися, Петре Петровичу... Ми набрали високих темпів і дивимося в майбутнє упевнено...

Я боюся розсміятись і, користуючись з того, що погляд Пасічного у ці хвилини витає десь далеко, на рівні верхніх шибок вікна, непомітно висковую за двері директорового кабінету.

*

Знову і знову мушу доводити недовірливому микулицькому читачеві: усе, що я на цих сторінках навігадував, — суцзя правда. Критики (учені люди, як каже моя сусідка) одразу сполошаються і нагадають про типове в літературі, про роль документа, факту в процесі творчості і таке інше. А я, не критик (отже, до «учених людей» не належний), так собі міркую: якщо розкажу всю правду про своє село, то буде це життєво і для усіх сусідніх сіл. Окрім, можливо, степовиків, яким наше типове коле очі. Зішлюся на авторитетне слово ще одного сусіди: «У нас, степовики кажуть, голеча: ні риби, ні грелю... А в степах городи як ляльки і по дванадцять кабанів на рік викохують...» Історична довідка: у давню давнину наддніпрянці глеєм у степу торгували, степовики білили ним хати і в скрутну годину використовували замість мила.

Але повернемося до проблеми правдивого в літературі. Ну добре, скаже микуличанин, кабінет Пасічного ви правдиво описали, бо були там, коли товариш Сокіл з управління дзвонив, і Марійка-плановичка підтверджує, що приходили ви на завод у день появи інженерші. Але Марійка присягається, що письменник, вийшовши від директора, коли той саме розмовляв з управлінням по телефону (стіни в конторі тонкі, а вуха плановички ой і далеко чують!..), купив у заводській лавці кілограм рису, пакетик чаю і триста грамів м'ятних цукерок та й пішов левадами додому. Аж десь за півгодини вигулькинула з села Дроботова машина, з якої вийшла Василина Волошко (це теж було одразу примічено).

Усе так і було, як розповідає спостережлива Марійка. Лише цукерки я купив не м'ятні, — м'ятні уже розібрали, — а карамельки. Втім, чи м'ятні, чи карамельки — деталь несуттєва, тут Марійка може й помилитися. Головне: вертаючи з лавки, я ішов через заводський сад, отже, побував на сцені за якийсь десяток хвилин до початку вистави. Декорації уже були виставлені, і які природні та казково гарні декорації!.. Дніпровська сага уже описана мною. По синьому фарватеру саме летів сріблястий красень на підводних крилах, розморено шелестіли могутні верби в березі, а п'ятачок завмерлого саду, здавалося, звільна ширяв над тихою полудневою водою. Під яблунями простелився долілиць старий, з вищербленим днищем човен, на тім днищі спав голий до пояса майстер цегельні Ігор Писаренко. На обличчі лежала розгорнута, невеличкого формату книга. Я зупинився, прочитав на обкладинці назву. Трудовий кодекс!.. Сонячні плями, що сіялися крізь яблуневе гілля, золотими іволгами лежали на Ігорових грудях, що могутньо, наче хвилі в березі, дихали. Я позаздрив безтурботному сну свого героя і поспішив із саду, наче передчуваючи, що ось-ось під яблунями з'явиться головна героїня і присутність автора цього опису перешкодить здійснитися одній з найколеритніших сцен повісті, — тоді доведеться подібну сцену вигадувати, а вигадувати я ох як не люблю! Я вчасно зник і тепер ось тримаю в руках документ — лист Василини Волошко, в якому вона повідомляє подругу про свій приїзд у Микуличі.

Першу половину Василининого листа я пропускаю, бо глибоко ображений за героя цієї розповіді Андрія Дробота — багато гострих словесних стріл метнула дівчина у його бік. Є досить дотепні, у дотепності їй не відмовиш. Можливо, я ще повернуся до них, коли наведу більше глянцю на свого позитивного героя, щоб уже не страшні були світлому образу Дробота жодні Василинині поглуми. А поки що пропоную вашій увазі другу половину листа:

«...І ось твоя Василинка, навантажена сумками та валізами, вповзає в сад біля заводської контори. Сонце пече, а тут — о диво! — рятівна тінь. І раптом бачу на днищі човна бронзотілого молодчика, наче його намалювали для реклами: їжте «Геркулес» — поживно, смачно! Обличчя накрите розгорнутим Трудовим кодексом. Боже, думаю, куди я потрапила, може, тут

потрібні юристи, а не технологи? Передихнула, підвела очі і побачила над собою яблука. Тут я згадала, що від ранку нічого не їла і аж шок втягує, так пити хочеться. І нічого кращенького твоя несерйозна Василинка не вигадала, як полізти на яблуню. Бачив би мій батько! На яблуню головний інженер микулицького заводу (!) легко вибралась, але схитнула гілку, на дніще човна упали яблука, і «сплячий царевич» прокинувся. Уявляєш, як отетерів він, побачивши на яблуні майже над своєю головою відьму у джинсах! Почав було верзти якусь пошлість про щасливий сон і тому подібне, мені стало нудненько, і я запитала:

— На юридичний готуєтесь?

— Шукаю в кодексі статтю, яка дозволила б мені раніше трьох обов'язкових років звільнитися з цієї тюрми... — і показав рукою у бік Дніпра.

Я трохи з яблуні не впала. Бо що він називав тюрмою! Дніпро — аж очі сліпить, і сіном пахне, бо його на човнах з лугів переправляють, весь берег сіном встелений, верби і мої рідні чаєчки... Та що тобі розказувати, прийдеш до мене — сама побачиш. Чудо!

І туточки у сад зайшла дуже серйозна людина, та ще в піджаку, хоч спека страшнюща, я відразу відчула — начальник, і почала спускатися з яблуні. Новоприбулий витер долоню об полу піджака і простяг мені:

— Дозвольте відповідно відрекомендуватися: директор Микулицького цегельного заводу...»

*

О, ці епідемії стресів на високих нервових хвилях неспокійного двадцятого віку!

Наступного дня Пасічний розповідав мені, раз у раз тулячи долоню до грудей і в такий промовистий спосіб нагадуючи, що йому тепер неблагополучно із серцем:

— Які кадри присилають із управління! Інфаркт у джинсах, ось що таке, а не кадри! Так би й писали: посилаємо тобі, товаришу директор, смерть із вищою освітою. Бо який це головний інженер, начальник виробництва — розбишакувату дитину прислали! З нею в пісок гратися, а не цеглу робити! Ви хоч би статейку куди-небудь написали, про наш завод не згадуйте, бо в управлінні неправильно зрозуміють, критики низу у нас не люблять, а так, щоб наче про всіх і ні про кого конкретно, а кому треба — відчув і зреагував відповідно. Я розповім, а ви напишіть, лише прізвища мого писати не треба. Уявляєте, поговорив я ото з управлінням, виходжу в сад, бачу — сумка, рюкзак, програвач під яблунею, запитую в Писаренка: «Чи не головний інженер приїхали?» «Головний інженер», — відповідає Писаренко і так недобре либиться. «А де ж вони, товариш головний інженер?» — знову запитую. «Вони над вами сидять», — відповідає той бевзь. Я підводжу очі, а з яблуні звисають дві ноги в штанинах. Ну, я тут трохи не впав, і отой модний стрес, про який у всіх газетах пишуть, у мене почався. Було сонечко в очах, а то раптом темно-темно стало, наче повне сонячне затемнення серед білого дня розпочалося. І серце — тьох, тьох. Але, кажу собі, тримайся, Мусійовичу, бо ти ще потрібен колективу, сім'ї і любителям шахових композицій. Заплющив очі, передихнув, оговтався, аж сковзує по стовбуру мій начальник виробництва, уся у вапні, яблуні ми щовесни акуратно білимо, а очі — біс його знає, що в тих очах: і ніби сміються, і ніби серйозні... Тільки вам признаюся: очі — ніби в моєї дружини, коли була молодою. Боюся в них дивитися, а дивлюся, одвернутися не маю сили. Памороч на мене, старого дурня, така найшла: знайшов на кого задивитися, та ще в робочий час і, вважай, на робочому місці, хоч, звісно, і не в кабінеті, в саду, а все ж на території ввіреного мені підприємства.

І ми пішли, відповідно, по заводу...

Не думалось, не гадалось Олексію Мусійовичу, що період стресових ситуацій для нього тільки починається...

Ніколи потім Пасічний не згадував про Василинині очі і довго обминав мене: соромився свого раптового, хоч і короткого в часі, захоплення. А може,

побоявся, що я, жартуючи, його дружині переповім нашу розмову. Бо наш микулицький геній шахових композицій носив у собі непереборний страх не тільки перед начальством, а й перед власною дружиною, ревнивою та меткою на слово й дію, як усі микуличанки. Отже, захоплення очима ново-прибулого головного інженера носило винятково епізодичний характер. Але, захмелівши від погляду тих очей, Пасічний відчув себе на хвилю молодим, енергійним і йому захотілося негайно показати дівчині завод.

Василина не здогадувалася про гіпнотичну дію своїх очей на підстаркуватого директора і подумала було, що Олексій Мусійович в обід перехилив чарчину. Насправді ж Пасічний давно й принципово не вживає спиртного, зберігаючи свої мозкові клітини для дальшого розвою в Микуличах мистецтва шахових композицій. Треба сказати, що отією своєю непитушістю директор заводу прославився більше, ніж шаховими композиціями. У всіх навколишніх селах, у всьому районі, а може, і в області, коли заходить мова про Пасічного, кажуть: «Це той, що не п'є». І всі одразу знають, про кого йдеться...

Тут проситься до книги виробничий пейзаж. Але мушу попередити читача, що моему скромному малюночку буде далеко до знаменитих пейзажів, в яких дими до неба, і палаючі ріки металу, і дзвінки могутніх кранів, і автоматичні лінії від обрію до обрію. Бо наша цегельня ще не те підприємство, на якому людина відчувається зайвою, за неї, мовляв, працюють розумні й дужі машини. Такий завод — у майбутньому. Він повільно, але вперто росте над Дніпром, як молодий грибок з-під гриба трухлявого. А я пишу про позаминуле літо, коли навіть Пасічний, безперестанку твердячи про перспективи, анітрішечки у ці перспективи не вірив. Тоді виробничий пейзаж був, скажемо відверто, хоч і мальовничий, але не показовий, не характерний для епохи науково-технічної революції. Ну, пливуть майже над самісіньким Дніпром люльки із сирцем. Жінки беруть його з люлек і складають на відкритих майданчиках у гами, щоб сохнув, поки дощ не піде. А як наврочать метеорологи затяжні дощі, тоді на місці гам виростуть купи розмоклої глини, яку Роман Півторак зсуне бульдозером у ріку, а бухгалтерія звично спише втрати. Поки що ж підсохлий сирець тачками підвозять до печі. Випаленій цеглі більше щастить на механізацію — меткі автонавантажувачі біжать по торохких листах заліза до берега, де піддони з цеглою легко й граційно піднімає кран і переносить на палубу баржі. Ось вам майже і весь пейзаж. Бо наша цегельня стара як світ. І ніколи серйозно не реконструювалася. Ще в тридцятих роках її передали управлінню, і відтоді цегельня була весь цей час підсобним господарством і тільки. Скільки не зліплять цегли в Микуличах — управлінню вистачить, відомчі інтереси деяких товаришів не піднімалися до державних.

— Дозвольте загострити вашу, Василю Іванівно, увагу на перспективах...

О, як натхненно загострював Пасічний увагу Василю! З мильних пухирів його слів виростали над Дніпром не корпуси нового заводу, а найсправжнісінькі палаці, барвисто мінілися в кольорі і невідомо де зникали, танули в сонці, звільняючи місце для нових фантазій.

— Та у нас, Василю Іванівно, глина — як масло, хоч на хліб маж і за обидві щоки... Я переконаний, що настав час створювати цех по виробництву найкращої у світі порцеляни! Уявляєте, микулицька порцеляна!..

Але Василина не довіряла красивим словам. Можна сказати без перебільшення, що вона ненавиділа красиві слова.

Такою вже вродилась, а може, й до такого, недовірливого, покоління належала. Характерна психологічна деталь. У дитинстві, коли її запитували: «Маму й тата любиш?», Василина, щоб зайвий раз не демонструвати й не розмінювати на слова своїх безсумнівно глибоких і ширих почуттів до батька та матері, уїдливо відповідала: «І маму люблю, і тата люблю, і муху люблю...» Тож і зараз її зідливість проявилася на повну силу. Замість того, щоб захоплюватись перспективами, вона дивилася навколо, як писала поетеса, «критично примруженим оком» і раптом, у хвилину найвищого злету директорових мрій, прозаїчно, у стилі найвидатніших виробничих романів, сказала:

— Микулицької порцеляни поки що не уявляю, мене сюди прислали микулицьку цеглу робити. До речі, як із планом?

Отак відро води вихлюпують на вогнище — і все, нема вогнища. Згас і Пасічний, ніби й не горів.

— Що план? Не планом одним живемо, про завтрашній день мусимо думати. — Але душа його уже не палала, навіть не тліла. І лише тепер, опустившись на землю із захмарних висот, помітив він, що в кар'єрі немає бульдозера. — Герасимовичу, — гукнув до кранівника, — а де наш бульдозер?

— Роман у село відлучився...

— На бульдозері?

— А він пішки не ходить, та й ноша важка... Ондечки вже вертає.

І справді, на міст обережно виповзав С-100. Пасічний пішов напереріз, Васирина ледве встигала за розгніваним директором.

— Товаришу Півтораку, хто дозволив залишати робоче місце? Ми сьогодні вже говорили з вами про це.

— Та я ж, Олексю Мусійовичу, разом із робочим місцем...

Наказавши Півтораку вийти з машини, директор заліз у кабінку і переможно дістав з-під сидіння дві пляшки горілки:

— Як це розуміти, товаришу Півтораку?

— А я думав — не знайдете, — посміхнувся Роман. — Аж і знайшли. Ви, товаришу директор, зовсім, як моя Марта. Марточка моя теж така: куди пляшку не сховаю — знайде. Ех, Олексю Мусійовичу, зав'язую, на ваших очах, — остаточно і безповоротно, під впливом вашого антиалкогольного виховання...

Півтораку взяв пляшки з директорових рук, поцілував кожну і кинув з берега у затоку:

— Пропади і згинь, чортове зілля!

Булькнуло, кола побігли по воді, хитнули осоку.

— Загострю твою увагу, Романо, що це не перший випадок твоїх щирих обіцянок. Колектив чекає од тебе не слів, а відповідного морального переродження...

Пасічний значуще замовк і мовчав до самої контори, а в кабінеті, щільно причинивши двері, мовив своєму заступнику, головному інженеру і начальникові виробництва в одній особі — Васирині Волошко:

— Звичайно, поодинокі недоліки у нас ще є, але ми з ними успішно боремося...

*

Сьогодні дорога легко стелеться під колеса Андрієвої машини. Бо підтримали його в райкомі. Хіба багато людині треба: одне добре слово — і вже ти на крилах. Підтримали в райкомі їхній комплексний план заходів проти ерозії ґрунтів. Підтримали й обіцяли всіляку допомогу. Тепер можна подумати й про менш суттєві для загального блага речі. Наприклад, про те, що він, Дробот, уже давненько не бував на цегельні. Одриваєшся, Андрію, од микулицького робітничого класу, скаже Олексю Мусійович. І правильно скаже. Хоч, звісно, об'єктивні причини були. Випадок з комбайном, який перекинувся на терасі, викликав бурхливу реакцію людей, яким бракує єдиного — глибини мислення, вміння зазирнути в завтрашній день. «Ось до чого доводять ваші експерименти! — гнівно вигукував начальник сільгоспуправління. — Я попереджав. Тепер чепа на весь район, на всю область!» — «Це не експерименти, — гарячкував Дробот, — ми впроваджуємо протирозійні заходи, рекомендовані наукою!» — «Якби ці кошти власти у гектар поля на рівнині, ви в колгоспі подвоїли б врожай, казав це і казати му». — «Сьогодні — можливо, а завтра?!» — «Про завтра — завтра і думатимемо, товаришу Дробот». — «Завтра може бути пізно...» Довелось їхню суперечку перенести в кабінет першого секретаря райкому партії.

А чому ось зараз не поїхати на цегельню? Тим більше, що після розмови в райкомі має добрий настрій. Аж кортить поділитися радістю. Ну, звісно, завтра на господарстві розповість колективу. Але, на ніч глядячи, який

колектив? Увесь колектив нині по своїх домівках. От Пасічному він і розповідь. Пасічний хоч і легкувата на слово людина, а все ж допомагає Дроботові технікою, — тракторів С-100 поки що немає в дослідному господарстві, а колгоспний найчастіше зайнятий, доводиться позичати на заводі. Розповідь Пасічному про підтримку з боку партійного керівництва, ще рішучіше допомагатиме — директор цегельні начальство дуже поважає...

Але обірвемо цей внутрішній монолог Андрія Дробота. І без того все зрозуміло — машина його прямує центральною сільською вулицею у бік цегельні. Поговоримо краще про самооману. «Невже герой, винятково позитивний, здатен на самого себе таку ману напускати? — засумнівається допитливий читач. — Де ж така обов'язкова для кожного позитивного героя риса характеру — вміння дивитися в очі правді? Адже кожному зрозуміло: вабить його на завод не те, що він давно не бував там, і не те, що хочеться розповісти Пасічному про розмову з першим секретарем райкому партії. Його вабить Василина Волошко!..»

Можливо, допитливий читач ніколи не закохувався з першого погляду. Можливо, допитливий читач не знає, що на першій хвилі раптового почуття ми підсвідомо боремося з ним, як дитина бореться зі сном: і хоче спати, і очі злипаються, а не спить. Одне слово, ми з тобою, читачу, ступаємо нині у царину складюючих психологічних проблем, заходимо в ліс теорій, де обов'язково заблукаємо, через те ліпше простежимо спостережливим оком за машиною Андрія Дробота, бо теорія суха, але вічно живе древо життя, як зауважив насмішкуватий чорт у безсмертній поемі безсмертного Гете.

Ось машина уповільнила біг побіля крайньої сільської хати, наче розмірковувала, чи спустатися з гори, таки покотила по згірю до Дніпра, виїхала на плацок між дніпровським берегом і містком через затоку, зупинилася. Андрій вийшов з газика, але все ще намагається не дивитися у бік цегельні, і тепер кожному, у кого є очі й серце, зрозуміло, як кортить йому дивитися саме у бік цегельні. Ось він підійшов до берега, освіжив обличчя дніпровською водою. Запитав про щось у шофера молоковоза, що чекає порома, і раптом засміявся — безпричинно, як на стороннє око. Але ж ми з вами знаємо причину — із самого себе він сміявся! Озираючись навколо, дивуючись, яка мана його суди привела, і ніби прокинувся, швидкою ходою пішов до машини. Газик мчав у бік села, наче за ним гналася череда рогатих, і безрогих, і найрізноманітніших чортів.

Навіть у тридцять з гаком років, навіть з першою сивиною у волоссі ми усе ще наївно надіємося, що від того, від чого тікав Андрій Дробот, можна втекти...

*

Тим часом героїня моя, не здогадуючись, що спричинилася до таких складних зрушень у житті героя, додзвонилася з директорового телефону додому і розмовляє з матір'ю. Відомо, що, попри весь технічний прогрес і наукову революцію, у Владивосток, приміром, з Києва легше зателефонувати, аніж з Микулів у сусідні Вересочі. А що вже казати, якщо домівка твоя кілометрів за триста від Микулів. Через те голос Василини, випурхуючи з відчиненого вікна директорового кабінету, відлунує у всьому дворі цегельні, у всій околиці, над рожевим, у призахідному сонці, Дніпром, під синіми, м'яких, привечірніх тонів, небесами:

— ...Мамулечко, рідненька, ну не плач! Мені тут добре! Добре, кажу, добре. Завод перспективний, скажи батькові, він одразу про завод питає. Порцеляну з часом випускатимемо, порцеляну, чуєш, пор-це-ля-ну! У гуртожитку живу, у мене окрема кімната. Окрема! Працюю головним інженером! Головним інженером, скажи батькові. Владислав дзвонить, скучає? Хай скучає, а я, скажи, не скучаю. Мамо, ти знову про це — нудненько... Нічого не хочу чути про Владислава. Я зробила так, як ти хотіла, а ти знову плачеш! Село дуже гарне, і «ракета» звідси до нас ходить. Приїду на свята, на свята! Молоко купуватиму, добре! Тут є коні. Коні, кажу, на заводі! Не кози, а коні, коні!.. І кози є... Мамо, я подзвоню завтра, може,

краще чутимеш. Ти не бійся, не впаду з коня, хіба твоя доця маленька! Алло, алло!..

Гудки в трубці. Голос мами наче наснився. Аж заплакати хочеться. Але що буде із заводом, якщо головний інженер у перший же день роботи плакатиме за мамою?..

*

Пишу ці рядки, а над моїм терновим гаєм літає ворона. Після голосистого, але крихітного, сіренького, непримітного соловейка, після стрілоподібних ластівок, після золотистих іволг ворона для ока велика й чорна. Щось хижє є в її виді, і в голосі, і в манері триматися серед пташиної громади гаю. Ось вона падає з гілля, зависає горілиць, роздивляється і знову повільно, погрозливо, чорно, як тінь, пливе над деревами:

— Кар-р-р-р!..

Жодних порівнянь я не дозволю собі, жодних емоцій, і все ж за звучанням її каркання близьке до слова критик. Років два тому, згадую, мали приїхати до мене два літературні критики — готувати для часопису діалог про сільську прозу. Припаси мої закінчувалися, і пішов я до колгоспної контори виписати м'яса. «Не турбував би вас, — кажу в бухгалтерії, — але критики ідуть». І на слові «критики» наголошую. Бачу, міняються обличчя моїх односельчан — незатишне, мульке слово. «То, може, вам, — запитують раптом, — і медку виписати?..» Розуміють люди, що критик — це гіркувато, але жевріє надія — медом підсолодити. Пішов я по кутку — у тої бабки молоко беру, у тої — яйця, у тої — картоплю, і усім розповідаю: «Кри-ти-ки ідуть...» Такого страху нагнав на куток! «А які ж вони?..» «Т а к і,—кажу,— з великими портфелями і в чорних костюмах». А спека — і уявилися мені дві темні постаті на залитій сонцем піщаній вулиці, аж самому страшно стало. Бачу, сам себе перелякав. і вже сміюся, а не сміється. Ранком, як прийшов автобус, позависали мої сусіди на тинах — критиків виглядають. Аж ідуть двоє хлопців з портфелями, правда, але в джинсах та білих тенісках. Відлягло мені од серця. Зачинилися ми з ними в кабінеті, ввімкнули магнітофон, стали діалог наговорювати, аж чую — хтось ходить по веранді. Одчинив двері — баба Зінька. Кинулася до мене, наче уже й не мріяла живого побачити: «Ну, як ви там?!» Я засміявся: «Та це ж хороші люди, бабусю». «Люди вони, може, й хороші,— опасливо стрельнула оком на нещільно причинені двері баба Зінька, — а все одно — критики...»

Так ось, надіюся, що навіть придумані мною критики (з великими портфелями, в чорних костюмах) дозволять моїй позитивній героїні хвилинку смутку. Бо ж згодьтєся: такі обставини. Уперше без матері-батька опинилася серед незнайомих людей, та й не на день, не на місяць, принаймні — на роки, та ще телефон так раптово обірвав нитку розмови з матір'ю. І хвилююче, тривожне відчуття: як не чіпляйся за свій учорашній день, а життя твоє починається з нового рядка, а точніше — з нової сторінки. І ось іде Василина заводським подвір'ям, повз верби над затокою, повз куш шипшини край саду, з яким вона потоваришує, через міст до човнів у березі — і сама собі в своїх сльозах не признається. Але сльози утверджують свою реальність — усе перед очима Василини хилитається і міниться, наче знову вона у сьомому класі на уроці фізики і з дозволу вчителя дивиться на світ крізь скляну призму. І не вистачає світові світла. Якісь позаурочні присмерки. Як у годину сонячного затемнення. Сіла Василина в припнутий до берега човен, хвиля гойдає дівчину разом із човном, а вона нічого не бачить і не відчуває. Скільки мріяла про самостійну роботу, чого тільки не намаювала у своїй уяві, а тут першого ж дня розкисла, рознюнялася.

Відчуваю, що час уже виручати героїню. Бо вийде картина нетипова для нашої оптимістичної молоді, яка звикла в літературних творах мужньо, без сліз долати тимчасові труднощі, і ті ж критики справедливо дорікнуть мені. За традиційними законами жанру Василина мусить зараз подумати про щось велике, значуще, і настрій її різко зміниться. Тут моя героїня збунтувалася (і не в останнє!). Замість того, щоб думати про велике і значуще,

вона раптом згадала, як з групою однокурсників ходила по Карпатах. Постановили вони колективно — подолати одну з карпатських вершин, у підніжжі якої зупинилися на ночівлю. Увесь день ішли, важко йшли, вже й пісні не допомагали, хоч Владислав через силу співав і рвав струни гітари. Та все ближче вершина, і почувалися вони переможцями, неабиякими альпіністами, покорителями гірських пасм — приємні, пишні думки туманили голови. Ще одне зусилля, ще крок — і вже вершина, і тут раптом відкрилось їхнім очам: навколо вершини з полуденного боку зовсім не героїчно, а мирно й затишно паслася отара овець і пастух під смерекою крутив транзистора... Тоді вони трохи не плакали з розчарування (думалося — чи не саму Говерлу покорили), а тепер Васирина згадала і — розсміялась. А розсміялась — і повеселішала. Бо в душі розвидніло.

І побачила вона, як пурпуровими барвами найрізноманітніших відтінків палає вода в Дніпрі, віддзеркалюючи призахідне сонце. Як побіля кручі над водою гамірно кружляють, мов заведені, шурики і здаються теж червоними в сонці. Червонокрило ширяють над річкою чаєчки, її любов. Чайок вона любила з дитинства. Хтось гукнув її, Васирина озирнулась: Оксана, дочка заводського конюха, вела через міст двох білих, у пурпурових відсвітах, коней. Коні через міст ішли дуже граційно, а відтак Оксана їх відпустила, і, дзеленькаючи вуздечками, вони побігли по рожевому піску до води.

Оксана ступила в човен обережно, наче заходила до господи, де важкохворий. Сіла поруч, зітхнула.

— З мамою говрила? Ой, як я тебе розумію, Васириночко! Я, мабуть, померла б, якби надовго із свого села виїхала. Отак і ти за своїм містом.

Мовчала Васирина, бо що тут скажеш? Але співчутливі слова Оксани були приємні — наче дотик холодного подорожника до рани.

— А хочеш, удосвіта підемо у степ по коней? Я покажу тобі наші ділянки. І де комбайн перекинувся.

Васирина вдячно кивнула.

— Я тебе розбуджу, добре? Ой, знову Півторак блазнює!

Роман, підгорнувши штанини, бродить по мілководдю затоки — шукає пляшки з горілкою, які удень кинув у воду. Наче й примічав, куди кидав, а геть столочив затоку — і нічого, лише ковзка грязюка холодить ноги. Ногам холодно, а голова паленіє: скільки присягався не пити, а знову випив, коли ж вип'є хоч чарку — стриму нема. Чим більше п'є, тим більше пити хочеться. І перед людьми виставляється, щоб не лише йому було весело, а й людям. Ех, гине актор у ньому, може, великий актор!.. Ходив до клубу в драмгурток, поки з Мартою не закрутилося. Стецька з п'єси «Сватання на Гончарівці» грав, ой і Стецько був — люди животи надривали. На кожне слово з п'єси Роман своїх десятків додавав. А Марта загнуздала: який там клуб, який драмгурток, випити — і то нема коли, але на випивку він якось часину таки відриває...

Робітники ідуть із зміни, зупиняються на мосту, під'юджують Півторака:

— Найми землечерпалку, Романи!

— Прив'яжи до вудки троячку, може, й клієне!

— На трояка не клієне, а на чотири дванадцять — гарантія. Поки лавка не зачинилася...

— Е, тепер у лавці до семи, а після семи і не нюхни.

— То до семи — через прилавок. А з-під прилавка — хоч до ранку.

«На зло усім їм ніч бродитиму, а знайду!» — вирішує Роман, і раптом нога намацує блаженське скло.

— А, сміялися! Є, є!

Геть забрюхавшись, він дістає нарешті з дна затоки пляшку, але пляшка чомусь із темного скла і ще не відмокла наклейка з написом: «Зовнішнє».

Берег хитнуло од реготу:

— То весною коней од корости мазали!

— Роман і від корости питиме, аби спиртом пахло!

— Ітимете мимо — гукніть Марті... та його напоїть...

— Напоїть його уже лиха година. Він Марті й так впікся гірше гіркої редьки — мозолі на язиці.

— Бачили очі, кого на що міняли.

— Коли ж воно, стерво, таке наче не було.

— Бо Марта теж добра: наймита їй треба, а не чоловіка. Хай тепер і тішитися.

Василина слухала голоси нового для себе життя і думала: вона нині — наче молоде деревце, яке пересаджують. З одного місця викопали, а в другому ще не посадили. Корінці оголені, підсихають, ось і боляче, і страшно-вато. Тепер усе залежатиме від неї — як швидко приживеться вона у новому людському саду.

— Ой, ти не встигла цього року, а у нас таке було Івана Купала, аж із Києва приїздили поглянути, дивилися, слухали й дивувалися. На торік ми розучимо з тобою купальських пісень, добре?! — всіляко розраджувала Василину чутлива до чужого суму Оксана.

На торік? Ну, звичайно, вона ж приїхала сюди не на тиждень, не на місячну практику, три роки, троє Іванів Купал у неї попереду, а може, їх без ліку, допоки й життя, — хто знає.

— Спершу плетемо «Івана», такий величезний вінок, кожен приносить з дому квіти і клечання. Тоді засіваємо його вишнями, порічками, ранніми яблуками, бубликами. Можна — цукерки. По краях вінка — сім свічок. Чому сім — ніхто не знає, навіть старі баби, але так треба. Мабуть, тому, що число сім — щасливе. Приносять вінок у берег, бо плетуть звичайно у когось у дворі. Несуть по селу з піснями і в березі довго танцюють. А коли сонце торкнеться обрію, запалюють свічки, кладуть «Івана» в човен і випливають на середину Дніпра. Вінок опускають на воду, і він пливе, пливе по Дніпру, і свічки горять, дуже гарно, навіть крилаті теплоходи пригальмовують і обминають вінки, дорогу дають. Бо так треба, щоб на Івана Купала вінки по Дніпру пливли. Уявляєш, і тисячу літ тому вони пливли, бо тут було місто Київської Русі, досі пагорб Городищем називається, і зараз пливуть. І пісні люди співають. І вогнища молодь палить, і стрибає через вогнища. Аж страшно, як подумаєш, скільки літ нашим Микуличам, а вогнища на Івана Купалу горять і горять. Уже тих людей давно нема, а вогнища на берегах Дніпра горять. Ой, нарозказую тобі на сон такого — ще наснитися. Правду мій Микольця каже, що мене хлібом не годуй, тільки дай наговоритися досхочу. Уже батько гукає, щоб коней вела, він їх у поле пожене. І Микола досі чекає, але я його треную, щоб слухняний був.. Ну, то я удо-світа тебе будитиму!..

*

ІПерше ніж малювати наступну сцену, звернуся ще раз до вже згаданих вище добрим словом літературних критиків. Не те що я запобігаю, але прагну взаєморозуміння. Краще порозумітися тепер, аніж потім, коли книга буде видрукувана і критик може писати все, що йому заманеться, а автор — тільки читатиме написане критиком. Усі ми любимо у наш технічний вік точність. Особливо ж чекаєш точності від критиків. Один критик нараховував у збірці поетеси двадцять вісім згадок про дощ і попросив скоротити кількість «дощів» до п'ятнадцяти, що поетеса і зробила, значно посиливши в такий спосіб оптимістичну тональність книги. Бо критик переконаний, що дощ — це майже синонім суму. З критиками не сперечаються, але дощ у жнива — справді сумно, а дощ у травні, коли городи посаджено і ярину посіяно?! Втім, це так, до слова. Я не наполягаю.

Я згадав про точність, маючи на думці і собі вдатися до арифметичних підрахунків. Для самовиправдання, для страховки. На п'ятьох винятково позитивних головних героїв моєї повісті — лише один негативний. Менше двадцяти відсотків негативності. Один критик якось дорікнув, що в моїй попередній книзі — тільки тридцять п'ять процентів сучасності. Я врахував зауваження, і ця повість сучасна уже процентів на дев'яносто дев'ять. Якщо і трапляються згадки про минуле, то дуже незначні. Отже, в період між двома книгами я виріс на шістдесят чотири відсотки. І процент негативного, порівняно з позитивним, у моїй оповіді невисокий. А що у нас трапляються

поодинокі випадки пияцтва, а звідси — і порушення трудової дисципліни, то з цим згоджується навіть наш микулицький голова сільради, великий патріот села. І справді, якби не було хоч одного п'янички на село, для кого б тоді передавали по телевізору «Бесіди лікаря»? Знову ж, у лавці—план, а хіба ми можемо допустити, щоб Микуличі хоч у чомусь відставали від інших сіл району?

Отже, отаких романів півтораків ще від часу подибуємо в нашій сучасності. Але вони активно перевиховуються, про що я матиму нагоду розповісти нижче. А поки що — сумна картина, задля якої я й снував таку довгу передмову. Ледь-ледь дніє. Час, коли, як кажуть у народі, ще й чорти навкучачки не билися. Вулиці села ще порожні, тільки де-не-де доярки поспішають на ферму. Ось-ось затукають у молочному блоці компресори електродоїлки, але поки що і на фермі тихо. У таку пору везе Марта свого п'яного чоловіка додому. На ручному возику, яким звичайно возять заряджати газові балони. Чекала весь вечір, прислухалася цілу ніч, чи не грюкне хвіртка, чи пес не загавкає, бо як приходить хазяїн п'яний, пес гавкає, наче на чужого. Як почало світати, побігла в берег, мо', де втопилося, хоч і ніщо воно, а серце болить. Та й од людей соромно. Коли — спить біля будки, де мотори човнів замикають. Як грязь, ні рукою, ні ногою не ворухне. Повернулася з возиком, викотила, наче куль соломи, — поганяй, Марто. Половина Романа на возику, половина за возиком волочиться. Слідом пес біжить хнюрий, — тварина, а відчуває. Добре, хоч люди ще сплять, — не сти-ду Марта боялася, а співчуття.

Уже біля школи були, коли вигулькнув з вулички газик і Марта впізнала Андрія Дробота. Упізнала — і до землі прикипіла. Краще б усеньке село збіглося, хай би пальцем показували, в обличчя сміялися — тільки не Андрій.

Давно, ще в перші агрономічні роки, стало для Дробота звичкою — рано прокидатися. Студентом теж не було коли в постелі розкошувати: багато з того, що учив у школі й технікумі, призабулося, мусив надолужувати. Тепер і міг би довше поніжитися в ліжку, а вже звичка, наче будильник в тобі. Аж не вірилося, що в дитинстві, коли мати будила гнати корову в череду, спати так хотілося, що очі злипались і буцався об одвірок. Сьогодні ж, після вчорашньої розмови в райкомі партії, особливо кортіло поїхати спозаранку на поля, оглянутися на зроблене і спокійно поміркувати. Секретар райкому запропонував невдовзі після жнив провести на базі їхнього господарства районний семінар. З'їдуться голови колгоспів, агрономи — чи має він що показати, чим переконає досвідчених і авторитетних людей: ось так робить!

І тут, виїхавши з вулички на головну, він побачив колишню дружину свою Марту. Вона везла на возику п'яного Півторака. І побачив старого (ще колись він, Андрій, за пазухою щеня з колгоспного двору приніс) пса, що винувато, ніби через нього господар отак опослідився, брив слідом. Побачене так не гармоніювало з усім, про що думав цього ранку, — ніби з якогось антисвіту виплило. Він зупинив погляд на зчорнілому обличчі Марти і відчув себе без вини винуватим. Що не винен він у їхній з Мартою родинній драмі, це Андрій давно збагнув і вирішив для себе. Не зійшлися вони не те що характерами, а способом життя. Бо і в одному суспільстві у різних людей різні, часом протилежні способи життя можуть бути. І тут нічого не вдієш, бо — повне нерозуміння одне одного. Марта з матір'ю — і то як два полюси. Баба Зінька в очі їй казала: «Хіба ти моя дочка, Марто? Ти своєї баби Федори дочка. Та усе людям межі підкопувала. Уже на часник дихала, на чотирьох по грядці повзала, а ще леваду, де стежка понад Баламутівкою, колючим дротом обсновує: і це моє... Удома — в ганчірках, а як іде було до церкви — сама на себе озирається, щоб усе на ній було гарніше та багатше, ніж у людей, не тішилася світом, а про людське око жила...» А може, воно і справді — гени... Через покоління. І на фотографії баба Федора нагадує Марту: таке ж вродливе, вольове обличчя, риси правильні, але різкі, і з роками в Марти стають усе різкіші: брови — наче крила, ніс хижуватий, чітко викреслений шнуручок уст. Правду кажуть: не родись, а вдайся.

А все ж, як не виправдовував себе, серце боліло. І за сина, розп'ятого тепер між матір'ю, вітчимом і батьком. І за Марту — може, рано відступив. І за те боліло серце, що один раз у людини буває і що було в них з Мартою і вже ніколи не повториться. Побралися тоді обоє молодими, як оцей день, і усе було уперше: захоплення, зустрічі, несміливі поцілунки. За мить промайнуло перед внутрішнім зором Дробота, наче хто швидко гортав родинний фотоальбом: ось він у темному прорезиновому плащиду і в кирзових чоботях (колгоспний агроном!) біля бурякозбирального комбайна, і Марта з кошиком у руках, і дивиться він не на комбайн, а на Марту, і жінки кепкують з нього: ось вона зіскакує з кузова машини, наповненого золотистими кукурудзяними качанами, і Андрій ловить її в обійми; ось вони в день весілля — на ганкові сільської Ради, Марта — в довгій білій сукні, Андрій — у темній, уперше шитій на нього в районному ательє, парі.

Дробот різко натис на гальма:

— Марто, давай його в машину, а за возиком вернешся.

По обличчю жінки ніби хто пилою провів, так пересмикнулося:

— Горю моєму радієш?!

— Ех, Марто... — Дробот обліг грудьми на кермо: у самого губи танцювали. Щоб не сказати зайвого, увімкнув швидкість. Машина не рушила, а стрибнула. І ніби наснилася Марта з п'яним Півтораком на возику: за склом машини мерехтіли крайні сільські хати і починалися поля.

А в полях він відпочивав душею. Поля його відживляли.

*

Аж просить на папір: того ранку героїні мого твору теж не спалося, і вона прокинулася, ледь у вікнах почало сіріти. Але хоч критики й приписують мені «гіперболічне мислення», то була б уже занадта гіпербола. Сама героїня запротестує супроти такої неправди і скаже: «Нудненко...» Бо того ранку у Василининій кімнаті будильник дзвонив, поки в ньому й сила була. І таки розбудив мою героїню. Зиркнула у вікно, а по Дніпру наче хто червоні полотнища простелив, і сонце з лугів проростає буряково-червоне. Василина одягла купальник і біжить через сад до ріки. Я міг би довго і нудно описувати, як героїня моя, граційна і т. д., заходить у воду, як виходить з дніпрових хвиль уся в малиновій поливі, якби на кілька століть не випередив мене Ботічеллі із своєю Венерою, котра за переказами нібито народилася з морської піни, що й відобразив геніальний італійський художник у своєму безсмертному творі. Я довго стояв перед цим полотном, коли трапилося бути в Італії, думав про схожу сцену у своїй повісті і скромно підсумовував: «Ні, краще я не напишу...» Тому без зайвих слів відсилаю свого читача до першоджерела. Тим більше, що для цього необов'язково їхати у Флоренцію, коли це з якихось причин читачеві не з руки, навіть не обов'язково мати альбом репродукцій з картин Ботічеллі, досить заглянути у відповідний том енциклопедії, де й автор ще юнаком побачив ботічеллівську Венеру і назавжди закохався в героїню свого майбутнього гумористично-ліричного епосу...

Отже, вийшла Василина з води аж біля будки бакенщиків — течія її однесла, і побачила, що під будкою, на лавочці, сидять, ніжненько пригорнувшись одне до одного, Оксана і Микола. Сплять. Сиділи, милувалися, та й незчулись, як задрімали. Молоді любовці, звичайно, сил вимагають, а головне — жнива. Як казав мій герой в іншому творі: «Так за день намузицишся, що подушка пахне, а на побачення бігти треба. Ніби ніхто силоміць не жене, а хочеться». Ось так і трапилася халепа, про яку довго в Микулача балакали, бо не лише Василина цією, вартою пензля Ботічеллі, картиною милувалася — і бакенщики та безсонні рибалки молодят бачили. Добра, лагідна заздрість ворухнулася в серці Василини Волошко — так гарно, висвічені ранковим сонцем, спали Оксана з Миколою. Але треба було розбуркувати — день починався.

І Василина торкнулася Оксаниної руки:

— Хтось мене удосвіта будити збирався...

Дівчата зловили заводських коней у долині біля ставу і вертали назад полями. Оксана вибирала не коротшу дорогу, а щоб похвалитися перед інженершею красою рідного краю.

Дивно гарна наша земля цього літнього сонячного ранку.

Обриси схилів — наче застигли музичні акорди.

Шоломи казкових велетнів виростають із туману — це шпилі пагорбів.

Левада, наче коштовні намистинки, нанизані на русла річечок.

Стара вересоцька дорога, вгрузла в глинище.

Одне слово, який простір для пейзажної лірики! Звичні, випробувані класиками, і не тільки класиками, слова самі проступають на папері. А епітети, як з мішка, від «духмяного» до пізніших словотворень кучерявого красного письменства, що таки добре вміє спекулювати на милозвучності української мови. Свого часу, описуючи микулицькі красоти, віддав і я данину словесній кучерявості. Протверезив мене односельчанин, тракторист Дмитро Джерело, батько Миколи: «Що ви ото за молитов про наші Микуличі понаписували? Я і не вчитаю». Звісно, він не бував у письменницьким середовищі і не навчився в очі хвалити, а позаочі, як дехто, піддавати нищівній критиці. Казав, що думав. Я спробував щось белькотіти про закони літературного письма, про наші традиції, але тракторист Дмитро Джерело усе те відгріб, як ряску, щоб у чисте дзеркало ріки заирнути: «Отож-бо я часом читаю: на п'яти сторінках хлопець до дівчини йде, кожну хмарку письменник опише, кожну гілочку, поки дійде бідний герой до дівчини, уже й забув, чого йшов...»

За перо я взявся, але пейзажних «молитов» став уникати. Отже, доведеться читачеві на слово повірити, яка то була прекрасна мандрівка Василю з Оксаною по ранкових полях і як вразила вона Василю.

— Мені давали призначення у Вірменію. Я подзвонила додому, а мати розплакалася: далеко, це я тебе роками не бачитиму. Я підписала в Микуличі і сьогодні така щасливенька!..

— Земля наша справді гарна, як на мене — то гарнішої ніде немає! Але поля наші хворі. Дробот, коли брав мене в своє господарство на роботу, так і сказав: «Будемо лікувати землю, Оксано».

Василина поглянула навколо Оксаниними очима і вже бачила не лише «ражаючі краєвиди, не лише розкішне буйство природи, життя, а й рани землі.

Яруги, яким, здається, немає дна, розтинають поля.

Оголене коріння дерев на крутих схилах ярів — наче скорчені руки, що волають про допомогу.

Оповзи вздовж старої вересоцької дороги.

Так зморшки на обличчі людини свідчать про хвороби і старість.

— Земля наша, Василю, хвора на ерозію, але Дробот упевнений, що вилікує її. А він такий: як уже вірить, то й усі навколо вірять. Віра — вона передається.

Дівчата виїздять на шпилі пагорба і несподівано бачать трохи нижче, на схилі, Андрія. У ньому зараз справді є щось від турботливого, уважного лікаря, що зайшов ранком до палати для тих, хто видужує. Ось він зупинився в долині, де посіви рідші, нахилився до землі — слухає її пульс.

— Легкий на помині Андрій Панасович, — сказала Оксана. — Я по коней ранками ходжу — часто його в полях стрічаю. Зате потім говорить з нами — наче кожну рослину в обличчя знає. Під'їдемо? Ти ж із ним уже знайома.

Але Василю охоплює раптовий, незрозумілий страх.

— Ні, ні!

Побоюючись, що Оксана таки заговорить з Дроботом і їй доведеться прилучитися до розмови, Василина сіпає за вуздечку і безоглядно мчить з пагорба в яр. Але Андрій уже побачив її — на шпилі пагорба, у вищій сонячною заповочню ранковим тумані, на білому коні. Те щемливе видиво тривало коротку мить. (Якби не тупіт коней на косогорі, подумав би — ма-

рево). Але й короткої миті було досить, щоб наповнити Дробота бентежним щастям.

Сонце видибувало на гребінь гори, і Андрій дитинно всміхнувся до нього.

— А світ наш зелений таки гарний, товаришу сонце. Недаремно ти кожного ранку знову і знову з'являєшся...

Потім довго дивувався із себе: смішно стає людина, якій сподобалася дівчина. Та ще в його віці. І наказав собі не брати зайвого в голову, а глянути на себе тверезо і заспокоїтися.

Боявся здатися Василіні смішним. Ні, він візьме себе в шори.

Дівчата їхали яром, що полого збігав до села. Раптом Оксана зупинилася:

— Послухай!

Василина вслухалась, але не чула нічого, окрім дуже далекого, наче в сусідньому селі, за горами, калатання дзвоників. Щось схоже вона чула в Карпатах — ти стоїш на схилі гори, а в долині пасеться череда і ледь чутно теленькають тронки.

— Це джерело жибонить...

Вони зійшли з коней, піднялися по стежці, і Василина побачила під кручею в білому піску крихітне, оторочене очеретом озерце. Вода сочилася з кручі, дзвоник тут калатали гучніше, звук був напрочуд живий, наче гори стиха розмовляли.

— Нап'ємося? Тут вода цілюща.

Слідом за Оксаною Василина нахилилась до джерела, уздірла в тьмянуватім дзеркалі своє обличчя і довго з подивом розглядала його, наче бачила вперше. Звідки той дивний, на шпилі пагорба острах і бентежність? Тоді засміялася і збурила долонею воду, щоб не бачити себе.

*

Ех, де вони, «кінщики», що їх так не злюбила баба Зінька, де кінокамера, щоб зафіксувати, зберегти для історії села Микуличі сцену, про яку досі із втіхою згадують на цегельні? Уявіть: їде звичайний виробничий процес, уже описаний мною, — завод працює у дві зміни, і перша зміна починає роботу о шостій ранку. Пливуть люльки з цеглою, в кар'єрі гуркоче екскаватор, груддя глини на стрічці транспортера і т. д. Крізь відчинене вікно директорського кабінету видно за столом Пасічного — з усієї контори він єдиний приходить на роботу разом із першою зміною, тут йому слід віддати належне. А по мосту їде верхи на білому заводському коні новий головний інженер заводу Василина Волошко. Сама ця картинка здатна викликати передінфарктовий стан у серйозного, розважливого Олексія Мусійовича. Але намальоване мною — лише початок. Бо коли кінь під Василюю ступив з мосту на берег затоки, під зварену з металу арку заводських воріт, з-за контори назустріч вихопився на мотоциклі Ігор Писаренко. На заводі подейкували, що він зробив так «нарошно», з ревнощів. Ігор виправдовувався, мовляв, це сталося випадково. І йому можна вірити, бо любовний сюжет у нашій оповідці, а отже і в житті, ще тільки почав розкручуватися і підстав до ревнощів того ранку Писаренко не мав. Не міг же він передбачити, що я, автор книги, і його закохаю у Василюю. Втім, баба Зінька, наприклад, ледве почне читати книгу про кохання, уже розповідає бабам на посиденьках під двором, що далі буде з героями любовної драми, і майже завжди вгадує. У літературі, як і в житті, не така уже й велика різноманітність сюжетів.

Так чи інакше, а мотоцикл, яким керував Ігор Писаренко, з гуркотом і тріском вихопився з-за рогу контори під ноги коню, кінь підстрибнув, наче брав бар'єр, Василина упала на землю. Правда, приземлилася вона щасливо, за мить була на ногах, але, як твердив пізніше Пасічний, факт падіння відбувся, та ще й на очах колективу. І не лише колективу та директора, а й на очах баби Зіньки, яка прибігла ранком на цегельню, бо прочула, що нібито у заводську лавку привезли гречану крупу, а гречану крупу у Микуличі не щодня привозять. Саме баба Зінька, перехрестившись (не тому, що

віруюча, а для колориту), і сказала знамениту фразу, яку потім повторюватиме усе село:

— Господи, та чи це завод, чи вже — цирк?..

В усій цій історії, мабуть, безвідповідальне порівняння Микулицького цегельного заводу із цирком чи не найбільше дошкулило директору. Він з'явився у вікні кабінету, як бог у хмарах, як судія, і дуже значимо мовив до Василяни, що, трошки накульгуючи, вела коня до стайні:

— Товаришко Волошко, прошу негайно до мене в кабінет!

І те, що головний інженер не зайшла до кабінету поважно, як і належало головному інженеру заводу, а вбігла, впурхнула і, коли він запросив, сіла на самий краєчок стільця так, ніби зараз затріпоче крильми і знову полетить собі у відчинене вікно, не смакувало директору. Він одяг піджак, отже, розмова намічалася офіційна.

— Василю Іванівно, я звертаю серйозну увагу на питання авторитету керівника. А поки що, як ми бачимо із сьогоднішнього випадку, це питання не стоїть у нас на відповідно піднятому рівні. Та уявіть собі, що я, директор, вибрався серед білого дня на коня і упав на очах колективу, яким керую? Я вас запитую: де був би мій авторитет?!

Потім Василяна розповіла, що з усіх сил робила серйозне обличчя, навіть згідливо кивала головою, але таки не витримала, приснула сміхом і вибігла з кабінету. За хвилину відчула, що робить негаряд, і, пересміявшись у коридорі, з'явилася біля відчиненого вікна:

— Не сердьтеся на мене, Олексію Мусійовичу. Я — не зі зла, я — хороша... І про авторитет керівника обіцяю дбати, і з коня не падати. А коней я люблю. Я на літо до баби і діда в село їздила, а дід конюхом у колгоспі працював...

Вона примовкла, бо директор якось дивно дивився з глибини кабінету — ніби на неї і водночас повз неї. Такий відсторонений, далекий від буденщини погляд, Василяні аж лячкувато стало, вона ще не знала усіх достоїнств свого начальника. Раптом Пасічний прошелестів самими вустами:

— Кінь а вісім на бе шість...

І гукнув на повен голос:

— Звичайно, кінь а вісім на бе шість!

І шарпнув шухляду столу, де на шаховій дошці завжди визрівала чергова геніальна композиція.

Микуличани що хоч можуть вигадати, і, я, пишучи цю оповідку, поспитав Олексія Мусійовича, чи справді так було. Мовляв, перед нами близька перспектива переростання Микуличів у центр шахової думки, і для історії кожен епізод із життя знаменитого творця шахових композицій Олексія Пасічного має неперехідне значення. Пасічний скромно заперечив близькість такої перспективи:

— Е, до центру світової шахової думки ще далеко — робочий день короткий... А вдома яка творчість — то жінка в господарство запряже, і свиненя ж держимо, теща, звісно, є, але допомагати треба, то діткам шкільну задачу вирішиш. Але випадок такий дійсно мав місце. — Тут директор пожвавішав і навіть заговорив без звичних канцеляризмів: — Розумієте, розсердився я, коли Василяна Іванівна вибігла з кабінету. Ну, думаю, добре ж ти починаєш свій трудовий шлях. Коли з'являється у вікні — таке щире, таке безпосереднє, хоче видаватися серйозною, а очі ще сміються. А сонце якраз у вікно, і волосся навколо її голови світиться. Лірика, одне слово. Тут мене й осяянуло — кілька днів ламав голову над тим ходом. Душа стрепенулась, і в голову віддало. Думаю, що тут спостерігався момент позитивного стресу... Ну, я й кричу не своїм голосом: кінь а вісім на бе шість!.. І що вона вже подумала, я й не знаю...

*

Андрій бачив сина часто, з роками — все частіше. Син підростав і потребував батька. Тут Марта не перечила — розуміла. Він давно обіцяв Сашкові узяти його у поле, коли з допомогою вибухівки засипатимуть Глибокий бакай. І сьогодні згадав про обіцянку.

Двір Півтораків нагадував середньовічну фортецю: залізнi ворота, зварені із суцільних глибоких листів, така ж непроглядна хвіртка, двометровий паркан на бетонних стовпах. Будинок починав будувати ще Андрій— дві кімнати й кухня. Потім Марта все добудовувала, будинок розпросторився, але форму втратив, нагадував тепер паляницю, що розповзлася в печі. У Марті жила ненаситна жадоба мати більше, незалежно від того, треба воно їй чи ні. Можливо, тому, що виросла в маленькій мазанці, хата їхня згоріла у війну, поранений батько скоро по війні помер, залишивши у приполі в Зіньки двох дітей. Як вигнали німців, Зінька натягала з бліндажів понад Дніпром колод та дощок, сяку-таку хижку зліпила, виростила сина та дочку і досі в ній живе, лише перекрила шифером. Марта ніби надолужувала втрачене у дитячі роки. Поруч з котеджем височіла так звана літня кухня — цегельний будиночок, удвічі більший от матеріної хати. Але на садибі гаразд не було: почали копати криницю і занехаяли, кільця і гравій валялися по двору, двері хліва повисли на однім завісі, жолобки й ринви навколо будинку геть роз'їла іржа, Марта надривалась, але одних рук на таке господарство було мало. Роман впрягався на рівних не хотів, більше зазиравав у чарку, аніж у домашню роботу, хоч перший рік, як зійшовся з Мартою, тяг плуга на повну силу. Ніби надірвався. Він сидів за столом під навісом із кольорових пластикових листків. Марта носилася між літньою кухнею і столом, як завжди, беручка й енергійна. Півтораки ладнались обідати. Сашко першим побачив Андрія і побіг по стежці назустріч батькові. Він біг, ніби летів, розпростерши рученята, і Андрієві зайнялося в грудях: «Хіба це не щастя — мати отаку синульку!»

— Ура, прийхав татко, сьогодні яр підриватимуть, правда?!

Дробот кинув швидкий погляд на Романа. Раніше, коли Сашко ластився до батька, Романове обличчя холоднішало: ревнував. Не мед, звичайно, і Романові, Сашко так і не став йому сином. Якби Дробот після академії не повернувся в Микуличі, хлопець більше б горнувся до вітчима. Але Андрій інакше не міг — вабила його ця земля, вабив і син.

— Сідай, Андрію, з нами обідати, — клопоталася Марта.

— Дякую, у колгоспній їдальні обідав.

— У їдальні — не дома. Сідай.

Поставила тарілку і для Андрія, мусив сідати. Роман і Андрій сиділи по різні боки столу. Сашко — на вужчій краю, але майже не їв, снував оченятами то на батька, то на вітчима.

— Мо', ковтнемо для настрою, Андрію? — Півторак зукоса зиркнув на дружину. — Задля гостя — дозволиш?

— У робочий час не п'ється, — відмовився Дробот.

— То перші п'ять, а потім, як пташки, летять...

— А щоб ти вже гарячої смоли напився! — зойкнула Марта. — Як ти вже мені з тою горілкою! Попросив би краще, щоб Андрій нам ковров дістав, бо для мене він не хоче й пальцем ворухнути.

Не встиг Андрій повторити, що він килимами не торгує (балачка про килими була давня), як Роман завівся:

— Та щоб я не діждав ще й Андрію голову килимами для твоєї виставки забивати! Самі і літо й зиму в кухні тіснимосся, а про людське око — апартаменти обцяцьковує. Де це бачено, де це чувано, щоб виставку з домівки влаштовувати!

— Скажи хоч ти, Андрію, цьому мужику, що тепер люди культурно хочуть жити і начальство нас до цього закликає, — Марта відчинила двері будинку і майже силоміць потягла Дробота до світлиці: — Подивись, як у мене в хаті!..

Просторезна кімната справді нагадувала виставочну залу в магазині «Меблі». Усе видискувало — лакована шафа, трільяж, стіл, крісла, розкішна люстра, шовк і тюль на вікнах, вбирали око килими на стінах та підлозі, і водночас ніщо тут не гріло душу, бо сама кімната не мала душі — в ній не жили. Дроботу стало шкода Романа і Сашка, сина свого. Якби він, Андрій, мав дружину, можливо б, Марта віддала Сашка в його нову сім'ю. Дробот зітхнув і опустил очі.

— У мене в спальні лише один килим, на стіні, а на підлозі нема...— почала було Марта, але глянула на Андрія і розчаровано обірвала себе.— А, ти ніколи не вмів жити!

— Уже й не навчуся...— радо погодився Дробот, беручи Сашка за руку і поспіхом простуючи з двору.

*

Андрій вів машину по крутих, звивистих микулицьких дорогах і думав про сина. Син сидів поруч і думав про батька. Вони звичайно розмовляли мало, їм подобалося удвох мовчати. Назустріч газику по скосогору повз трактор з плугами.

Дробот різко зупинив машину, пішов по стерні напереріз.

— Ми не запізнимося, татку? — про всяк випадок поцікавився Сашко, ідучи слідом.

— Ні.

Відповів коротко, бо був сердитий. А коли був сердитий, зненацька навалювалася задавлена втома. І тоді сам собі здавався Дон-Кіхотом, який безнадійно воює з вітряками. У кабіні трактора сидів Петро Хмара. Він ще здаля побачив Дробота, але дивився повз Андрія, у далечінь. Дробот став на дорозі трактора, ніби вріс у землю, здавалось — так глибоко вріс, що й бульдозером не викорчуєш. Хмара неохоче зупинив машину і все ще дивився над головою Андрія.

— Петре, ти що оце робиш?

— Не бачиш, Андрію,— орю.

— Ти не ореш, а ярам дорогу стелеш! Під контурну оранку це поле підготовлене, я сам тобі показував!

— Контурно оратиму — що я зароблю? І машина зношується.

— Копійки шкода, а отаку землю ярам віддавати — не шкода!

— А, на мій вік вистачить...

Андрій темніє з обличчя. Лютою ненавистю ненавидить він прислів'я: на мій вік вистачить, моя хата скраю, проти вітру не попреш, хай начальство думає, йому за це гроші платять... І не тому ненавидить, що він позитивний герой моєї оповідки, Дробот і в житті такий. З погляду Марти — це справді невміння жити. Критики, вчені люди — знову цитую свою сусідку, назвали б це, можливо, ідеалізмом. Я думаю, що це справді ідеалізм, від слова ідеал. Усі ми в старших класах писали твори на вільні теми, але не всі, вийшовши з аудиторії, пам'ятають, про що вони писали тоді, навіть якщо їхні твори оцінено на «відмінно». Є і такі, що твори на вільну тему завчають напам'ять, з чужого кліше, щоб на екзамені механічно переписати високі патріотичні слова на аркуші із штампом школи. Андрій Дробот писав сам твори на вільну тему, із власного серця, а не з чужого голосу, і досі пам'ятає, про що писав. Тільки й усього.

— Сигарета є?

— Так ти ж, Андрію, не куриш.

— З тобою не закуриш...

Хмара приглушив мотор, вибрався з кабіни. Сіли на стерні, закурили.

— Як твої хлопці, Петре?

— Ростуть!

— Троє їх у тебе?

— Трійко короїдів... Є для кого заробляти.

Андрій кинув недопалок у ріллю.

Злість довго збиралася в ньому і нарешті прорвала загату. Не говорив, а ніби стріляв кожним словом:

— Так ти їм копійки збираєш, а замість поля бакаї та глинища у спадщину залишиш? Мовляв, на мій вік вистачило, а ви, сини, онуки й правнуки, глину, глейок жуйте? А ти знаєш, що тільки в нашому районі уже більше чотирьох тисяч гектарів схилових земель, порізаних ярами! Яри наступають, як саранча. Гордість наша і слава, український чорнозем, спли-

ває в Чорне море.— Андрій узяв сина за руку, поставив перед Хмарою.— Подивися в оці очі і подумай, що ти дітям нашим готуєш...

Хмара поспіхом одвернувся, ніби пекли його Сашкові очі, затягся сигаретою, нарешті хрипко мовив:

— Воно як подумати, так і той...

*

У Глибокому уже все було готове до вибуху. Начальник бригади підривників зрадів приїздові Дробота. Співробітники лабораторії Інституту землеробства востаннє перевіряли свої розрахунки. Лабораторія формально не підлягала Дроботу, але так склалося, що практичним втіленням задумів учених агрономів,— а задля такого втілення й створювалося в Микуличах наукове господарство,— займався Дробот, і тепер Андрія обступили. Експеримент із вибухівкою провадився вперше, виникало безліч проблем. Сашко стояв збоку та дивувався, що батько, виявляється, потрібен не лише йому, а багатьом поважним, знайомим сільським і зовсім незнайомим, що приїхали аж із столиці, людям. У господарстві Дробота, як воно неофіційно звалося, штатний розпис справді був розмаїтий — від кандидатів наук до водовоза.

— Людей у полі попередили?

— Так точно,— чітко potwierдив начальник підривників.

— Що ж, давайте сигнал — усі в укриття.

Оксані до останньої хвилини не вірилося, що Глибокого, у якому після злив, вируючи, страшно гула вода, в якому, мати розповідала, в лихі дні війни ховалися від окупантів жінки з дітьми, за хвилину не стане. Коли засигналили дозорні, розставлені на пагорках навколо бакая, вони з Миколою залишили комбайн і прилягли за шпиль гори. Шпиль затуляв їх, а якщо зіп'ястися на руках, яр виднівся далеко внизу, мов намальований на карті.

— Ой, мені страшно! — зойкнула Оксана.

— Одразу видно, що у війську не служила, — поважно мовив Микола.— Треба і дівчат брати в армію.

— Хто ж би тоді чекав тебе з війська і писав листи?

— І це правда.

— Скоро вибух?!

— А ти вуха затули і очі заплющ.

То була провокаційна порада з боку Миколи Джерела, передового комбайнера і одного з найпозитивніших героїв мого твору. Можливо, ця порада дещо потьмарює його світлий образ і трохи знижує процент позитивності. Бо щойно Оксана заплющилася, Микола її поцілував. І ніби увімкнув струм. Тої ж хвилини сколихнулася земля, громи покотилися по небу — вибухнуло. Коли нарешті Оксана розплющила захмелілі (позитивний герой — у всьому позитивний: і цілується добре) очі, бакая внизу вже не було...

*

Гості з міста приїздять до мене, як правило, у погожі дні. Милуються світом, вигріваються на сонечку, купуються в Зеленому озері, захоплюються Микуличами і — мріють жити в селі.

— Лише отут і розумієш, скільки людина на асфальті втрачає. Ой, як гарно! Ой, як тихо! Ой, яке повітря!..

І так далі.

Але щойно задощить, гості тікають у місто, на асфальт, у сучасні, з усіма вигодами, квартири.

Справді, гарно в селі, коли сонячно, коли благо. А як задощить, та один день, і другий, і тиждень. Навіть мені, що народився в селі і звик до самотності, і має завжди термінову роботу, для якої зовсім не обов'язкова сонячна година, навіть мені у дощ і негідь стає, як пише один знайомий літератор, тоскняво. А що вже казати про мою героїню, міську дівчину, та ще й нову людину в селі?

Ось і сьогодні сіється дощ. Нудненько так сіється. Коли злива, коли гроза — усе інакше. А нудний дощ породжує нудний настрій. Зупинився конвейер на цегельні — неділя. Сіра пелена застеляє Дніпро, протилежного берега не видно, і здається, що у світі уже нічого не лишилося, окрім води. Ну, просто біблійний потоп. По розбитій машинами, у глибоких баюрах дорожодорозди одиноко бредє в село рибалка. І він не витримав негоди. По склу веранди, біля вікна якої стоїть Василина, течуть краплі дощу, як сльози.

Хай пробачать мені читачі і критики такий песимістичний пейзаж. Якби небо над нами завжди синіло та сонячило, не було б життя на землі, не було б і нас із вами, не було б кому писати, не було б кому читати. Хвилина смутку навіть найпозитивнішому героєві потрібна, як землі дощ. Тим більше, що ця хвилина в даному випадку (думаю, що і найсуворіший критик погодиться) психологічно вмотивована: негода, а ще й одержала Василина першого у Микуличах листа. Від подруги по інституту. Тепер читає і перечитує:

«Моя мила, дорога, рідненька Василю! Пишу, а сльози льються. Як мені сумно, скучно, так мені шкода себе і усіх нас, Василючко, ну як це: були стільки років усі разом і раптом порозліталися по країні. Починаю згадувати усе наше — серце розривається на шматочки. Я думала — не переживу. Але твій лист повернув мене до життя. Я читала твої листочки, сміялась і сварила себе. Твій лист навіть апетит мені повернув. Приїзди, Василючко, до мене. Разом бігатимемо у білих халатиках по заводу. Завод наш збудований за останнім словом техніки. Пиши, пиши, пиши...»

Я не переконаний, що якби великий Лев Толстой не шив власноручно чобіт, він не написав би «Войны и мира», «Анны Карениной» і всіх інших геніальних творів. Тим більше не обов'язково його в цьому наслідувати, що усі ми, сучасні письменники, вийшли з народу і графських комплексів не маємо. І все ж я люблю працювати в жнива на току. Удень, як і належить, я пишу свої повісті, а ввечері йду на тік. Уночі на току працює згідно з графіком сільська інтелігенція і колгоспний актив. Сьогодні цегельню представляє Василина. Ми вантажимо на машини зерно — гребемо щосили під залізні долони навантажувача, стомлюємося, але не признаємось у втомі. Смачно пахне зерно, навіть пилюга на току пахне особливо, можливо, сонцем, бо серед зими раптом згадаєш той запах — і порадиєш.

З поля везуть і везуть ще неперевіяну, щойно вимолочену (у неї запах свіжого хліба) пшеницю — комбайни теж працюють уночі, поки не впаде роса. Тік засипано зерном, і ходиш по зерну, як по золоті. Десь за північ з поля приїздить Андрій Дробот — роса, комбайни зупинилися. Він привозить яблук — заїхав по дорозі у колгоспний сад. Ми їмо яблука і сміємося одне з одного — усі в пилюці, чорні, як негри.

Останні машини уже наповнені зерном і вирушають на елеватор, я і Василина сідаємо до Дробота в машину та їдемо змити в Дніпрі пилюгу. Ночі темні, серединочі ріки пропливає баржа у вогнях, що відбиваються у воді різноколірними змійками, і хвиля довго штурмує берег. Вода освіжає, і вже не хочеться спати. Сидимо на паромі стомлені, стиснені і щасливі тишею у собі. Отак би вік, здається, сидів і мовчав, дивлячись на далеке блимання бакенів.

— Над чим зараз працюєте? — запитує Андрій.

Я не люблю говорити про незакінчену роботу і віджартовуюсь:

— Борюся за врожай!

— У кожного свій урожай, я про ваш запитую.

Згадую недописану сцену — дощ, лист від подруги. Прочитував листа, якого мені показала Василина, — і зупинився, й слова не могу родити. Кажу — ніби жартую і ніби всерйоз:

— Та ось пишу про нашу Василину поему в прозі... Написав, як вона першого листа від однокурсниці читає в дощ, і не знаю, що далі. Лист трішки плаксивий, і я думаю: може, хай і Василина порюмсає? Хоч яка мужня моя героїня, а все ж хай один раз заплаче. Бо редактори скажуть: підлакував дійсність...

— Лише один раз я в Микуличах і плакала — на кар'єрі...

— Ну, на кар'єрі — це у мене в блокноті давно занотовано, — сказав я не без гордощів. — Бережу для одної з наступних сторінок.

— А коли листа читала — я не плакала. Хоч і хотілося заплакати, погода така сумна була. І настрої — наче на краю землі, одірвана од усіх. Це треба розуміти: ще якісь два-три тижні тому — голосні аудиторії, студентське товариство, наші дівчата й хлопці. І раптом — нічого того, звичного, нема. Та ще й на такий завод потрапила — сучасним не назвеш. Прочитала в листі подруги про білі халатки — так задрісно стало. А собі — без гумових чобіт за поріг не ступи. Провела очима по шибках веранди, а вони курявою заросли, не видно, щоб коли-небудь і милися. Тоді я собі сказала: якщо ти, Василю, зараз їх не помиєш, такими вони й лишаться, а ти нидітимеш і шукатимеш статтю в кодексі, як той Писаренко, щоб швидше звідси накивати п'ятами. Взула я гумові чоботи, зачерпнула води в Дніпрі, знайшла ганчірку. Тоді ввімкнула програвач і під музику почала мити шибки. Що шибку вимію, то ніби світлішає в душі. І не присіла, поки усю веранду, до останньої шибочки, не виміла. Потім розвісила по стінах репродукції з Ван-Гога, я з дому привезла, тополі його дуже люблю. Потім сіла до столу — листи подругам писати. Хто їх, думаю, підтримає, звеселить, як не я? Не те що я якась там особлива, просто я вмію сміятися, коли мені хочеться плакати. Отак я того дня від самої себе порятувалася...

Все ж і сучасному письменникові, незважаючи на успіхи вітчизняної промисловості, час від часу «шити чоботи» корисно...

*

Як було уже зазначено вище, навіть моя життєрадісна героїня одного разу заплакала.

Сталося це ось як.

Але спершу мушу намалювати декорації. Бо декорації у цій сцені — розкішні. Про саму цегельню на березі Дніпра я уже писав і ще писатиму: пів із старої цегли, такого ж кольору, як і глинистий берег, вона, здається, не збудована людськими руками, а виросла з глини, дощатий абажур над піччю, де повнісінько голубів, дощаті сушарні із гамами сирцю і т. д. Усе це — на п'ятачкові під Холодною горою. Половину Холодної гори цегельня за чимало десятиліть свого існування уже з'їла, згризла. А половина грізно висне над цегельню, схожа на велетенську звірюку, якого-небудь казкового змія, що розкрив пащеку і підступає до жертви, а жертві не залишається нічого, окрім як кинутися в ріку. Але це відчуття оманливе, бо поки що все навпаки — завод розростається, а гора меншає. Від печі круто вгору, ніби справді замірилася на небо, півколом звивається дорога. Після дощів вона розмокає, тоді й не ступиш, глина, а в погожі дні — рівенька, ясно-жовта, наче кольоровим асфальтом вистелена. І підіймається та дорога аж на шпиль Холодної гори. Підійти до краю і глянути вниз — лачно: стіни кар'єру стрімкі, екскаватор і стрічковий конвейєр на дні кар'єру — як іграшкові. А робоче місце Семена Трав'янка на самім краю глинища, над кар'єром; уже двадцять з гаком ліг він вгризається в тіло Холодної гори механічним скребком, ось скребок із гуркотом падає вниз, майже на дно кар'єру. Трав'янку вмикає струм, линва накручується на барабан, скребок пливе вгору, басаманить залізними іклами кручу — екскаватор ледве встигає вантажити глину на стрічковий конвейєр. Роман Півторак із своїм могутнім бульдозером забирається ще вище: він, так би мовити, прасує шпиль гори, знімаючи верхні пласти, добираючись до повноцінної глини. Така у нього робота.

Ось вам і виробничий пейзаж.

Так ось, одного літнього дня крутою дорогою понад кар'єром бігла на Холодну гору Василина Волошко. Тут мушу підкреслити оте — бігла, бо героїня моя справді не ходила, а бігала по заводу, чеберяла, як казала баба Зінька. «І куди ж моя дитиночка чеберяє...» Втім, була й причина для поспіху: бульдозер Романа Півторака зупинився. Спершу думали в конторі (бо від контори добре чути, як гуркоче машина в піднебесі), що якась

маленька несправність, але скоро захвилювалися: у кар'єрі кінчався наглинок, запасу нема. Зупиниться Романів бульдозер — зупиниться виробництво. І Василина бігла. Бігла і думала: хоч би чого серйозного не сталося, без бульдозера С-100 завод — як людина без рук. Але нічого серйозного не сталося: Роман напередодні перепив і тепер спав, прихилившись до гусениці. Але спав із нашорошеними вухами, бо зачув ходу Васиlines (скам'янілі черепашки котилися з-під її ніг), протер очі і лірично заспівав назустріч головному інженерові, ніби з книги читав:

— Якась краса у нас, Іванівно! Яка природа! Отак зупинишся на хвилину, глянеш на сине Дніпро, на луки задніпровські з блакитними озерами, глянеш — і вже себе не пам'ятаєш...

Зупинилася Василина та й собі глянула на Дніпро, куди у всі очі дивився Півторак. Не так краєвидові порадила, як тому, що не лише вона красу відчуває. Так би мовити, душу рідну зустріла... І забула на хвилю, що збиралася висварити бульдозериста за простій у таку гарячу годину: підуть дощі, а запасу наглинку не буде — що тоді.

— Поетична душа у вас, Романе! — мовила захоплено.

— Справді, сльози з очей душать наші пейзажі! — погодився Півторак.

На отаких почуттєвих тонах, як у кращих ліричних епосах, і скінчилася б, мабуть, ця розмова головного інженера заводу і бульдозериста, якби, зачувши голоси, не одірвався од свого скребка «прозаїчний» Семен Трав'янка:

— Ти, Романе, комедію там не грай, бо завтра на зборах таку природу тобі пропишемо!..

І що ви думаєте, Василина стала захищати Півторака:

— Та хіба ж так можна, Семене Григоровичу! Якщо людина глибоко і тонко відчуває природу — радіти треба...

— Це Роман відчуває? — здивувався Трав'янка. — Та він тут так хропів, аж гора хиталася. Вчора знову перебрав, сьогодні ледве виповз на роботу. Ось і влаштовує для себе профілакторій у робочий час, під сонечком...

Півторак не любив заводитися з Трав'янком — Трав'янка казав у вічі правду, а правди Роман боявся. Тож поспіхом підвівся і поліз у кабінку:

— Ну, барахлять кільця на похмілля. Уже й передихнути не можна. Я ж не машина...

Потьмарів світ в очах Васиlines від такої підступності. Ось тобі і рідна душа. Зійшла вона на терасу, і ноги не несуть далі. Присіла біля Трав'янка, мовила зобиджено, дитинно:

— Хімію я в школі і в інституті любила. А з людьми працювати — цьому ніхто не навчав...

У кожної людини трапляється хвилинка, коли хочеться, щоб тебе пожаліли. І старий робітник це відчув:

— Для тебе, дочко, світ ще — як затягнене морозом вікно. Ти ще маленьку вікнинку для ока прохукала. Але з кожним прожитим днем мороз на вікні твоїм танутиме. І світ тобі повніше відкриватиметься, і люди, і сама собі...

Задивилася Василина на Дніпро. Далеко видко з Холодної гори: сусіднє містечко — як на долоні. Від причалу відчалала «ракета», збурила воду і попливла на фарватер до червоних бакенів. З берега услід їй махали руками проводжаючі. І саме в цю мить очі своєї героїні наповнилися сльозми. І покотилися по щоках сльозини.

— Ти що це, дочко?

— «Ракета» у нашому місті зупиняється. До мами так захотілося...

Забув Семен Трав'янка, що біля нього — головний інженер заводу, начальник виробництва, і погладив Васиlines, як маленьку, по голові:

— Це перші тижні тобі, дочко, важко. Знаєш сама, що цегли не випалиш із одної глини, а треба додати ще наглинок. Він у печі плавиться, робить цеглу міцною. Так і в людині: наглинок мусить розплавитися. Тоді людина міцною, дужою стає. Пора саме в тебе така, коли наглинок плавиться...

Зітхнув Семен Григорович і додав по хвилі:

— Молодістю ця пора зветься...

Ви, звичайно, можете звинуватити героїню мою в сентиментальності, але Василина взяла руку, яка погладила її, і поцілувала. Засоромилася свого почуття, спалахнула вся, підхопилася і почеберяла понад кар'єром по ясно-жовтій дорозі.

Віддаля здавалося: не йде, а летить. Справді, хоч у кіно знімай...

*

Не раз уже помічав: сотвориш якийсь опус, маючи на думці, коли пишеш, живих людей, прототипів, по-вченому, а потім долі тих прототипів складаються точнісінько так, як героїв літературного твору. Ніби наврочив ти. Ніби не ти у життя списуєш, а життя у тебе. Мабуть, через те, що і літературний сюжет, і реальне життя розвиваються за одними і тими ж законами логіки. А може, щось загадковіше: інтуїція, передчуття і т. д.

Ось і з Василюю та Сашком: і за літературними законами, і за законами життя вони повинні були зазнайомитися. Так і сталося. Я вже писав, яку дивну звичку мала баба Зінька: пасе козу свою на леваді і співає. І Сашко біля баби. Василина ж уподобала бабині пісні. Тільки вільна хвилина — біжить понад Баламутівкою, прислухається, чи не чути Зіньчиного голосу. Тихенько підходить, сідає біля баби і слухає. А Зіньці, коли, окрім онука, ще є один зичливий слухач, дужче співати хочеться. А знала вона тих пісень без ліку, та все давніх, таких не знайдеш у жодній книжці.

Ось тут, біля баби Зіньки, Сашко з Василюю і подружилися.

Але по-справжньому здружила їх перша спільна мандрівка навколо світу.

— Як це — навколо світу? — засміявся Сашко, коли Василина запитала хлопця у цю подорож.

— А так — з країни в країну.

І ось вони рушили у кругосвітню мандрівку — навколо Вовчої гори. Відчавивши від білих берегів бабиної хати, перебрели грядку і вже — у країні золотистих іволг. Іволги зустріли і провели порушників кордону високими пронизливими криками. Не знаю напевно, що в ці хвилини відчували Василина й Сашко, вигадувати не хочу, але я теж мандрував у такий спосіб, досі люблю мандрувати, тому у своєму подорожньому щоденнику надібую такі слова: «На іволг за їхні сполошні крики я не ображався. Уже давно дарують мені ці птахи воістину щасливі хвилини. Здається, і в останню мить свою, коли картини земного життя усе стрімкіше помчать перед моїм внутрішнім зором (людина, кажуть, перед смертю усе своє життя згадує), я зупиню кінопроектор згасаючої пам'яті на ясно-зеленому, іскристому після дощу, пронизаному сонцем садові під горою, що по ньому пурхають, наче пустотливі сонячні зайчики, молоді, тільки-но з гнізда, іволжата... А може, тієї прощальної миті я більше цінуватиму мудрий спокій і зупиню в пам'яті, як останній поклик життя, галявину, бузкову від розквітлої материнки, сутенючий сад і я на галявині, наодинці з томиком поезій Басьо, а просто моїх очей — високу та пишну грушчу, на темно-зеленому, уже у вечірньому туманці, верхів'ї якої — прощальний зблиск літнього дня, мудре нагадування про скору ніч — золота, з темними пасмугами, непорушна, застигла, замислена іволга...»

Ось до якого ліричного пасажу вдався я після своїх мандрів!

А тим часом мої подорожні — уже у країні чорної дзьобатої ворони. Схожа на мудру Бабу-ягу, вона лихими очима стежить за ними із сухого береста на згір'ї. Василина із Сашком поспіхом проминули негостинче вороняче царство, і їх привітали на кордоні своєї країни говірки сороки. Тут господарює моя Гуля, і я, навідвучись у країну сорок, завжди вітаюся до неї: «Доброго дня, Гулю!» Втім, вона запишалася й не признається, що ми знайомі. І тут я дозволю собі ще один, присягаюся, останній ліричний відступ — півсторіночки із свого щоденника: «Гуля невдячна: хіба не я знайшов її, напівживе пташеня, біля озера, де, у сосняку, сорочина колонія, хіба не я перші дні годував її силоміць, пальцями розкриваючи дзьоба і кладучи на довгий, гострий язичок розмочений у молоці хліб, а хіба не я, наражаючись на посміх сусідів, лазив по неї, коли Гуля навчилася махати

крилами, але не навчилася добувати собі харч, по берестках, вербах, стріхах і телефонних стовпах, обвитих хмелем? Діставши виголднілу сороку, я годував її, і читав батьківські нотації, і запрягався перед усім білим світом залишити її напризволяще, якщо сороці заманеться ще раз випробувати свої крила. Попоївши, Гуля повертала собі смак до мандрівок, і невдовзі я знову, забувши про обіцянки, ліз по неї на грушу чи клена. Потім у наш сад занадився такий же горластий непосидючий «сорок», зманив мою вихованку. Тепер у країні сорок я почуваюся дідусем і відповідаю на тривожне пашекування птахів поблажливим усміхом...»

Тим часом наші мандрівники уже заходять до акаційного гаю, де країна гедзів. Гедзі — природжені войовники: вони налітають хмарою і змушують Василю з Сашком якнайшвидше перебраться у країну козуль. Спершу козуль не видно, та ось пагорок за шалиною спалахує рожево. Спалахнуло і розтало, лише погода в очах подорожніх проявилася: різко підняті голівки з гострячками ріжок і наполоханими дитинними очима, граційні ніжки і політ козуль над зеленим аеродромом землі; ось-ось, здається, злетять у повітря, а може, і злетіли, і зникли за непроглядним верховіттям акацій, за медовими глинищами круч?

А потім буде країна лисиць. Стежка у лісосмузі вигинається коромислом: лисиця діловито збігає по стежці назустріч подорожнім. Сашко злякано озирається на Василю, а за спиною Василю, на протилежному вигині стежки, — точнісінько такий, наче віддзеркалення, золотисто-рудий звірок.

І країна сиворакші в зарослій дикими оливками долині. Схожа на казкову жар-птицю, сиворакша райдужно зблискує крильми і летить понад озером у основий лісок.

І, нарешті, притомлені мандрівники виходять на берег Дніпра, у країну чайок, легких у польоті, як сон.

Але для Сашка ця мандрівка уже ніколи не скінчиться, вона — на все життя.

*

Гортаю блокнота, намагаюсь із фрагментарних записів про Василю Волошко сотворити внутрішній портрет своєї героїні. Так викладають фрескові картини із шматочків скла і смальти. У мене замість скла та смальти — записи, нотації. Серед інших надібую отакий: «Школа, у якій навчалася Василина, збудована на місці колишнього склозаводу. На подвір'ї — багато кольорових скелець. Дуже любила дивитися на світ крізь кольорові скельця». І поруч, так би мовити, моє резюме: «У Василю — щаслива властивість характеру: бачити лише сонячний бік життя, заплющуючи очі на його тіньовий бік». Це — після перших днів нашого знайомства. Тепер, коли минув час, категорично з цим не згоджуюся. Ну, полюбляла вона в дитинстві дивитися на світ крізь кольорові скельця. Хто з нас не любив? Тепер і Василина подорослішала, не шукає, як і ніхто з нас, кольорових скелець, щоб тулити до ока. Але вона зберегла в собі здатність і без кольорових скелець дивуватися світові. І це не правда, що вона не бачить тіньових сторін життя. Бачить, ще й як! Око напрочуд гостре. У мене занотована слово в слово одна з її пізніших розповідей: «Прислали якось із району на мою голову начальника. Ой, я його і відрядила! Вказівку привіз, щоб робітники у перерві гімнастикою займалися. У нас на заводі механізація примітивненька, людина біля транспортера за зміну по сорок тонн глини перекидає. Зупинимо транспортер: люди, де стояли, там і сідають. То невже їх примушувати ще руками махати? А він: «Я — з питання виробничої гімнастики. Зарядку щоб робили...» Я йому: ви допоможіть нам хоч формовку механізувати, щоб робітник з місця на місце сиру глину не перекладав. А він: «Це — по іншій лінії, я — по лінії гімнастики...» Та якби я його до людей допустила, люди б таким слівцем його зустріли, у нас це вмють... То й сказала: хай їде на автобус швиденько і нікому в селі не розкажує, навіщо приїжджав. Директор йому довідку видав, що у нас на заводі виробнича гімнастика проводиться регулярно, згідно із затвердженими програмами. Він зник і більше на заводі не з'являється...»

Мій колега, який рецензував перший варіант повісті, написав на полях рукопису біля цих рядків: «Схоже на анекдот, та ще й давній...» Я подзвонив Пасічному. Директор цегельні підійшов до конфлікту між мною і рецензентом цілком офіційно: «Можу засвідчити письмовою довідкою, що згаданий випадок — не вигадка ваша, а спостерігався дійсно». Я відмовився від довідки, а потім і пожалкував: це був би єдиний у своєму роді літературний документ.

Одне слово, Василина усе помічає в житті — і добре, і погане. Але тіні на житті для неї — не головне, вони — тимчасовість, скороминущість, плями на сонці, адже плями не заважають сонцю плекати життя на планеті нашій, а можливо, і не лише на нашій. Часом мені здається, що у душі Василяни — магніт, який приваблює все світле і відштовхує темне. Мабуть, багато в нашому погляді на реальне життя залежить од внутрішньої настроєності на добро чи зло. Василина настроєна на добро.

Без такої передмови не зрозуміти того, що я назвав поемою про щасливого шофера. У моєму блокноті записано: «Василина, Андрій Дробот і я — на випускному вечорі. Поема про щасливого шофера. Василина: «І я хочу так жити! Я не хочу себе берегти!» А сталося ось що. Нас трьох запросили в сусіднє село Звеничів, де середня школа, на випускний вечір. Розповіли ми випускникам про свої професії, роботу, побажали знайти своє місце в житті. Я ще раз переконався, як не полюбляє Василина голосних слів. Признаємося хоч самі собі, що багато з нас так навчилися жонглювати загальниками, аж дивуєшся часом: ніби на арені цирку людина. Василина відмовилася від узвичаєних правил. Головне, сказала дівчина, не ким бути, а — яким бути. Вона, звичайно, вдячна викладачам інституту, що дали їй професійні знання. Але не менш вдячна лаборантові на кафедрі, літній, хворій людині. Лаборант без будь-якої винагороди організував музичні вечори для студентів і терпляче навчав їх розуміти й любити класичну музику. Ця людина вже померла, але Василина досі вдячна їй за найкращі хвилини життя, що їй дарує музика. У закоханого в музику лаборанта була душа (Василина наголосила на цьому слові), і він щедро ділився духовними скарбами з іншими людьми.

Але я обіцяв про інше — про щасливого шофера. Із Звеничева ми вертали пішки — три кілометри. Удень прокотилися грози, а ніч після зливи була погожа, запашна, зорі висіли зовсім низько і ніби усміхалися до нас. І тут Василина розповіла, як вона добиралася сьогодні з райцентру. Автобус поламався, на зупинці зібралось багато микуличан. Насувалась гроза. Раптом зупинилась крита брезентом автомашина, і шофер гукнув: «Кому в Микуличі — прошу!» Василяну він запросив у кабінку. Шофер їхав крізь дощ і співав. Біля сільради він зупинився, зачекав, поки люди злізуть із кузова, не узяв з них ні копійки і знову повернувся у райцентр, бо всі микуличани в машину не помістилися, а дощ періщив. Василяна поїхала з ним, і вони привезли людей, які лишалися на зупинці. Ну, ось така простенька історія. Вона багато втрачає, коли переповідаєш. А з уст Василяни лилася захоплена пісня про шофера, який цю щасливу для себе годину, у грозу, в дощ, жив для людей. Недаремно ж я назвав її розповідь поемою. Своїми зачарованими — Андрій знайшов точне слово — очима Василяна побачила в шоферові те, що, можливо, не кожен би помітив. Кажуть, бджола бачить навколишній світ незрівнянно барвистішим, аніж ми, люди. Отак і Василяна. Проте вона не лише бачить світ по-своєму, а прагне жити в гармонії з побаченим, звільни її моральний максималізм.

— І я хочу так жити! Я не хочу себе берегти!

Ми вийшли на Батієву гору. У долині лежали Микуличі, вже сонні. Електричні вогні значили цегельню, колгоспне подвір'я з фермами і центральною вулицю — все інше тонуло в ночі. Але під Холодною горою, де хати вибиралися по скосогору трохи не до гребеня, світилася чиясь веранда. Віддала здавалося, що світло струменить з глибини гори — раптом відкрився нам щасливим випадком такий загадковий прозір.

— Коли помру, — тихо мовила Василяна, беручи мене і Андрія під руки, — я хотіла б там жити...

Мене вразило тоді це безпосереднє поєднання таких протилежних понять — померти і жити. Повернувшись додому, я записав ці слова до блокнота. Навіть смерть уявлялася Василюні продовженням життя. Це легко пояснити молодістю, але, думаю, тут — глибше: світовідчуття.

*

(За ліричним та глибокодумним ми забули про смішне. А будь-яка книга без сміху — все одно, що страва без солі. Звичайно, на авторство цього афоризму я не дуже претендую: усе розумне уже давно до нас кимось та сказане, нам залишилося тільки повторювати. Так ось: трохи смішного. Не знаю, чи сміятиметься читач цієї оповідки, але усе село наше сміялося, розказуючи і слухаючи, — сільські бездротові телефони, — як Писаренко проводжав з клубу на цегельню нову інженершу.

Він зупинив Василю на ганку Будинку культури, владно узяв під руку: — Привет, буфет!

На Писаренковій мові це, мабуть, значило: добрий вечір.

Ну, ідуть вони Микуличами. Лірика різна навколо пейзажна — круті береги вулиці, що розчає у гору, розповнілий місяць назирці скрадається за Василюю та Ігорем, кружеляють угорі сови; ріка — наче засипана пелюстками яблуневого квіту, і тому подібне. Бачите, як завертає мене на проторену літературну дорогу, кортить писати лірично. Але без лірики цієї місячної ночі справді не обійтись. Бо ж автор намагається дивитися на світ очима Василюни, а не очима Писаренка, що сліпий і глухий до краси нашої чарівної природи.

— Лише ви, Василюно, примирюєте мене з цією ямою...

Василюна не відгукнулася і не поспівувала «в'язню» Микуличів. Бо душа її співала.

— Яка чарівна ніч, — тихо мовила Василюна. — Коніки сюрчать... А ріка — ніби «Місячна соната» Бетховена! Пам'ятаєте: та-та, та-та...

— По склянці шампусіку — для повного кайфу, іде?! У мене запас є, — так прореагував на той ліричний спалах мій негативний герой (як і належить негативному герою). Вони вже підходили до заводу.

— Ой, нуденько... — зітхнула позитивна героїня. — Ходімо на пором. Я люблю там стояти. Дивишся на воду — наче пливеш.

У розпаленому мозкові Писаренка зблиснула надія — сама, мовляв, запрошує погуляти. Вони зійшли по хитких сходнях. Дніпро був тихий, лагідний, і здавалося, що небо стелеться по землі, а ріка пливе по небу, полощучись об зірки, наче об каміння. Знову лірика. Але що можу вдіяти, коли моя героїня дуже лірично відчуває.

— У такі ночі — віриш у безсмертя, — мовила.

І тут Писаренко перейшов у рішучий, я сказав би — відчайдушний наступ. Він обійняв дівчину і притиснув до себе.

А вже як обхопив ручищами тендітну дівочу постать, сказав діловито:

— Ти, Василюно, мозги мені не тумань, я цього не люблю, я — практик, а не теоретик...

— Тільки не тут, — озирнулася навколо Василюна, — рибалки побачать. Ходімо в будку.

— Отож би давно, — схвалив Писаренко, — ми з тобою — люди сучасні, а то — Бетховен, Бетховен...

Вони підійшли до будки на кормі — в неї доярки ховалися від дощу та вітру. Василюна відчинила двері, пропустила вперед Писаренка і прошепотіла:

— Сіно є?

— Є сіно... — як не вдавав із себе Ігор бувалого в бувальцях хлопця, а голос його зрадливо затремтів.

— То й спи, поки доярки не розбудять! — хряснула Василюна дверима і миттю гак накинула.

Ніби казкового джина у пляшку загнала. Що в будці зчинилося! Підхопився Ігор із сіна — і плечем у двері. Аж пором згойднувся. Але колгоспні

теслі не жаліли дощок, коли будку майстрували, щоб не тільки від дощу та вітру була, а й від перших осінніх холодів. Торохкотіли дошки, та не піддавалися Ігоревій силі.

— Тихіше, будь ласка, я ніч слухаю...— сказала моя героїня і схилилася на поруччя.

Зорі підморгували їй з темної води білими іскристими очима.

— Василичко, серденько, пожартувала — і досить, одчини, виявляється, знав Писаренко й ніжні, лагідні слова.

— Піду вже спать, завтра рано вставати, треба в управління їхать,— Василина пішла до сходів.— А ти — спи спокійно, тобі на другу зміну...— І додала Писаренковим голосом: — Привіт, буфет!

Знушалася. Навіть позитивні героїні в такі критичні хвилини бувають злі.

— Ну, пожди, бетховенська подруго!— гукнув Ігор і забився в будці, наче риба в ятері.

Але Василина вже перебігла міст і сховалася в заводському гуртожитку, а на берег вийшов дід Павло, якому колгосп доручив стерегти пором. Доварок до пенсії дідові не заважав, та і давався він легко, і дід спокійно спав у своїй хатці над Дніпром, але опівночі регулярно з'являвся на березі і нагадував про існування сторожа покашлюванням. Опівнічним кашканням уже чимало літ його сторожування й обмежувалося. І раптом тої пам'ятної ночі дід Павло вчув, що хтось вовтузиться на поромі. Дід, ховаючись про всяк випадок за металеві скриньки з підвісними моторами під кручою, підійшов ближче, аж тут будка на поромі ходором заходила. Другого дня дід Павло так розповідав про нічну пригоду:

— Слухаю, а воно вовтузиться. Або злодій, або нечиста сила, думаю, та й сам злякався. Задки, задки од порому, а тоді соромно стало — таки ж дві війни пройшов. «Стій!— гукаю страшним голосом.— Стріляти буду!» А в самого руки тремтять, не те що рушниці, палиці не втримають. Воно стихло, а тоді відзивається Писаренковим голосом: «Діду, одчиніть, це я, Ігор, майстер цегельні». «Е,— думаю,— якби воно було Писаренко, майстер цегельні, то й сиділо б на цегельні, а не на колгоспному поромі». А вголос кажу: «Ліхтар візьму і одчиню, бо я потемки по сходах не виберуся. Сиди спокійно й нікуди не одлучайся...» А сам тим часом підбігцем у заводську контору, де телефон. Дзвоню голові колгоспу, дзвоню завідувачу фермою, по всіх верхніх інстанціях, хай знають, що колгоспного хліба даремно не їм: «Піймав злодюку, сидить у будці, приїжджайте скоренько...» Поки вернувся на берег, уже й газик розвертається біля порома. Я на березі палицю підняв, узяв на руки, як рушницю, кричу: «Руки вгору, сучий сину!», а завідувач фермою гак відкрив. Коли виходить воно з будки, руки задерті, волосся розпатлане, аж до плечей, як у відьми. «Добровільно пострижешся, — гукаю,— чи на п'ятнадцять дів оформлять за хуліганство на колгоспній власності?». «Добровільно...» — одказує. Наступного дня їде мотоциклом з перукарні — підстрижений...

✱

Відчуваю, що час уже нашим закоханим зустрітися. Бо навіть у найвірнішої моєї читачки баби Зінки терпець увірветься: усе пересмішки та виробничі питання, скаже, а коли ж про любов? Відкладе книгу, вийде на посиденьки до подруг своєї молодості та й довігадуватиме про кохання моїх героїв, і такого навігадує, що опісля книги ніхто вже не читатиме: нудною і присною здаватиметься.

Через те поспішатиму — хай здибаються мої позитивні герої (у літературі, як і в житті, позитивне з позитивним парується) на нейтральній території, у центрі села. Втім, так було і насправді, я нічого не дофантазую, запитайте в пенсіонерок, які не розлучаються з лавою під вербою, біля крамниці: це беззаперечний факт, скажуть вони, ми на власні очі бачили, як Андрій з Василиною розмовляли отуточки на розстаньках, а потім пішли вулицею в бік заводу, а потім... І усе в деталях розкажуть, ще й пока-

жуть, як хто стояв — наче учора все те відбувалося. Але спершу — опис центру Микуличів очима Дробота до зустрічі з Василюю. Центр як центр, асфальтова дорога районного значення перехрещується з центральною вулицею села, припорошений курявою скверик, довга, приземкувата, обкладена з парадного боку плиткою крамниця, нова сільська Рада з високим ганком, стара, ще земська, школа (нова будується трохи віддалік), автобусна зупинка, криниця, уже згадувана, під вербою, і лава, ще — фанерний квадрат на двох стовпчиках із вилинялим написом: «У нашому селі санітарний день — субота».

Яскравий серпневий день. Андрій Дробот приладнює до телефонного стовпа фанерну стрілку: «Семинар по боротьбі з ерозією ґрунтів». Обернувшись, бачить Василю, що поспішає від пошти з бандероллю в руці. І несподівано весь навколишній світ для Андрія Дробота кардинально змінюється. Крамниця вже видається дивом архітектури, а парадна стіна її, облицьована плиткою, сяє в сонці, як дзеркало, стара школа під розкішними юсокорами — затишною, приємною своїми старосвітськими формами для ока, і нової не треба; бабусь на лаві, яких сам несхвально називав сільськими телефонами, ладен був обнімати, такі рідні стали, і навіть з написом на синім фанернім квадраті, що досі дратував його своєю безглуздістю і недоречністю саме тут, на трасі (що їм, хто їде через Микуличі, до того, коли у них санітарний день?), навіть з цим написом він примирився.

Андрій лякається цих перемін і поспіхом будує греблю між собою та дівчиною, якому, звичайно, нема діла до нього, підстаркуватого розведенця, сільського агронома...

— Доброго дня, Василю Іванівно, — каже Андрій нарочито сухо й підкреслено офіційно.

Але ось Василю підняла на нього свої зачаровані, свої жадібні до світу очі, він бачить її високе чоло, її повні виразні губи — і Дробота поза його волею проймає єретична, об'єктивно неможлива, заборонена і все ж існуюча в наявності, — ось вона, — думка: «Та яке ж воно мені любе, це дівчино...» І він ніяковіє, як хлопчак, і мовить зовсім інше, несуттєве, нікому, ні йому, ні їй, зараз не потрібне:

— А у нас завтра семінар по боротьбі з ерозією ґрунтів...

Цікаві до усього, тим більше до такої зустрічі, погляди бабусь уже зловили їх і тепер невідривно проводжають через сільський майдан — так пливають, спіймані променями прожекторів, літаки. Бабусям не чути, про що вони розмовляють, але й Василю та Андрій не чують своєї мови. Ніби хтось інший за них говорить, про щось дрібне, випадкове, а вони обоє далеко звідси. Потім Василю розкриває бандероль і показує Дроботові фотографії свого останнього з однокурсниками туристичного походу в гори. Юні, веселі обличчя — окремішній світ Василю, якому Андрій із господарськими клопатами, сином, немолодими вже літами такий чужий, такий далекий! І йому стає соромно своєї недавньої думки, своєї надії, свого душевного трепету — він почувається старим, не так старим, як давнім, подумки повторює чийсь слова. Поволі опановує себе, з нарочитою заклопотаністю зиркає на годинника:

! — Пробачте, Василю Іванівно, запізнююсь на правління, мушу впроваджувати науку у виробництво...

Андрій сміється, віддає Василю фотографії і йде до машини. Весело їде, парадно: він усе ще в чіпких променях прожекторів-поглядів. І щоб Василю нічого не подумала, не глузувала потайки.

Машини зараз для нього — як рятівна мушля. У машині можна не сміятись, коли сміятись не хочеться. І, заводячи мотора, він радіє заклопотаності сільських буднів.

*

Але уже давно доведено, жодні клопоти й робочі будні, навіть у селі, не рятують од кохання, не погамовують любовного шалу літературних героїв.

Наголошую — літературних героїв, щоб підобритися до тих своїх микулицьких жіночок, які глибоко переконані, що справжня любов буває лише в

книгах та в кіно. Правда, інша частина читачок, хоч і менш вагома у процентному відношенні, заперечує їм у такий спосіб: «Сюжети книги звідки беруться — із життя, отож, справжнє кохання трапляється і в житті, лише рідко кому воно випадає». Ця літературна дискусія, жодною установою не зареєстрована, відбулася у згадану вище ніч на колгоспному току. Василина в цій дискусії виконувала пасивну роль слухачки, і я розумів її: не могла ж моя героїня доводити, що кохання існує не лише в книгах та на екранах, бо ось вона, мовляв, любить і її люблять. А ще ж якби вона здогадувалася, про що я нині пишу! Нова з'ява Андрія Дробота на цегельні, нічим іншим, окрім сердечного потягу, не вмотивована, могла б послужити беззаперечним доказом реального кохання.

Але спершу, в ім'я розвитку сюжету, — про іншу з'яву.

За любовними та виробничими історіями наших головних героїв ми геть забули про Ігоря Писаренка, а саме навколо нього в цю пору відбуваються події, варті пера літописця Микуличів.

Родичі Ігоря Писаренка штурмували цегельню.

Штурм розпочався, як і годиться, за усіма правилами військової стратегії й тактики, з артилерійської підготовки. Добру тисячу кілометрів, через міста і села, через ріки і штучні моря летіли в Микуличі телеграми з проханнями, порадами і вимогами негайно відпустити на всі чотири вітри молодого майстра цегельного виробництва Ігоря Писаренка. Він потрібен був і в установах, і в порту, і на рибальських сейнерах — у невеликому портовому місті на березі Чорного моря. Олекса Мусійович Пасічний (мусимо віддати належне його твердості і спокою) незворушно підшивав ці послання до особистої справи молодого спеціаліста і ховав справу у сейф. Справа і без того непропорційно до куцою трудового стажу Писаренка розбухла від «останніх» попереджень і доган. А завдяки телеграмам і офіційним посланням на бланках з грубого паперу вона так розрослася, що займала майже весь сейф, витіснивши в шухляди письмового столу навіть замітки з проблем шахової композиційної творчості, які Пасічний писав потайки від усіх нас (але, повторюю, у селі все про всіх знають, і ці замітки давно ні для кого не були таємницею, навпаки, село пишалось, що на території Микуличів гартується, росте не тільки практик, а й теоретик шахових композицій, і єдине, за що ми потерпали, щоб у найближчі роки не скоротили робочого дня, оскільки лише за рахунок робочого дня — сільська специфіка! — міг існувати й рости наш шаховий геній).

Потім стали надходити дивовижні телеграми, здатні зворушити навіть безсердечного чиновника, а Пасічний, як усім нам у Микуличах відомо, ніколи не був ним. Після кожної такої телеграми Пасічний викликав Ігоря до кабінету, уголос читав з телеграфного бланка чергове довжелезне послання про нові несподівані хвороби Ігоревої матінки, хвороби, що вимагають термінового повернення дорогого сина до рідної оселі в невеликому портовому місті на березі Чорного моря.

— Ридаю й плачу, — казав Пасічний, старанно підшиваючи ще одну телеграму до розповнілої, наче Дніпро навесні, Ігоревої справи. — Ридаю і плачу, але не маю законного права відпустити, бо жодна телеграма не підтверджена працівниками медичного фронту...

Так сталося (ніби саме життя працювало на мою повість), що у Микуличах три дні не працював телефон. І остання телеграма про невиліковані хвороби Агнеси Охрімівни (Ігоревої матері) прилізнула. Це був шедевр сентименталізму. На цей раз пройняло навіть Олексу Мусійовича Пасічного з його раціональним розумом шахіста. Він зачинив кабінет і з телеграмою в руках, ледве тамуючи сльози, пішов через двір до Ігоря Писаренка, що, засмаглий, як африканський бог, ловив спінінгом рибу з мосту.

— Товаришу Писаренко, хочете тижневу відпустку на власний кошт? Переконайте матір збирати вам на кооператив, а не витрачатися на телеграми. Вона уже протелеграфувала однокімнатну квартиру...

І коли директор сказав ці слова і коли вони нарешті дійшли до Писаренка (несподівана радість! — він бачив цієї хвилини лише дорогу додому, а зворотної дороги не бачив...), на мосту зупинилося таксі і з машини

вистрибнула, наче підкинута пружиною, молода, бадьора, енергійна Агнеса Охрімівна та, поспіхом розкриваючи парасольку, метнулась до Ігоря:

— Моє синулечко, що ж ти з собою робиш? Хіба тобі можна отак — на сонці?

І затулила парасолькою від сонця свого сина (зіп'явшись навшпиньки, бо синок був на дві голови вищий од матері). Пасічний розгубився і не знав, чому вірити: телеграмі чи власним очам. Зате Агнеса Охрімівна не розгубилася. Вона наступально усміхнулася, забираючи з покірних директорових рук телеграфній бланк.

— Хто-хто, а ви зрозумієте серце матері... Я сказала у себе на роботі: у мене одна дитина і я не дам їй пропасти. І мені надали тримісячну відпустку на власний кошт. За три місяці я його виходжу, а потім щось разом придумаємо. Ви мені допоможете, правда? Ви не дивіться, що мій синула ніби такий дорослий, він у мене жертва акселерації...

Відтоді Писаренка ніхто в Микуличах не називав інакше, як жертва акселерації...

Я нагодився на завод, коли Агнеса Охрімівна вивантажувала з таксі свій багаж: дефіцитні консерви, коробки цукерок, банки соку і безліч малих згортків, які пахли смачно і калорійно. Ігор слухняно тримав над головою японську парасольку і косував очима у бік печі: ось-ось мала кінчатися зміна і повз гуртожиток ітимуть робітники...

*

Я уже признався, що заздрю героям своєї оповідки — Андрію і Василю. Заздрю молодості їхнього почуття. Для любові, як і для людини, є час народжуватися, час жити і час помирати. З них, мабуть, найсвятіший і найприємніший — час народжуватися. Є кохання, лінії яких не перехрещуються із лінією смерті, вони не підвладні часові. Старіють і вмирають людські тіла, але не почуття. Не шукайте, товариші критики, учені люди, у моїх словах ідеалізму чи якихось інших змін. Я — переконаний матеріаліст і, на жаль, вірю в кінецьність усього живого. Але часом мені здається, що почуття, якщо вони пронесені через усе життя, живуть і після фізичної смерті людей, як живе і звучить для живих музика, написана композиторами далеких віків.

І це квітування зворушує, викликає добру, зичливу заздрість навіть у мене, автора книги. З хвилюванням стежу я за своїм героєм. Ось він виходить з районного культмагу — в руках платівки. Андрій довго їх вибирав і геть обрид продавщиці, яка, звичайно, не здогадувалася, що діється у серці дивного покупця. Не будемо робити нашого героя ідеальнішим, інтелектуальнішим, ніж він є насправді, хоч це зараз і модно, і додавати до його багатьох позитивних якостей ще й знання класичної музики. Я не лише пишу книги, а й часом читаю книги і бачу, що сучасний літературний герой вільно оперує найскладнішими філософськими поняттями на рівні кандидата філософських наук або філософського словника, розуміється на живопису, музиці, володіє всіма духовними надбаннями людства. Але ж навіть найпозитивнішому героєві сучасна критика дозволяє один-два недоліки, для життєвої достовірності. Ось і мій герой має недолік, один-єдиний: він не знає і не любить класичної музики. Чому не знає, зрозуміло: виріс у роки, коли треба було думати, як хлібом наїстися, а не про класичну музику. А не любить, бо не було кому навчити любити. Можливо, під впливом Василю Андрій Дробот у подальшому насолоджуватиметься творами Баха і Глінки, Лисенка й Бетховена. Але це вже буде за часовими межами нашої розповіді. Поки що ж він геть упрів, вибираючи платівки для подарунка, і, врешті-решт, довірився очам, а не вухам, купив платівки в яскраво розмальованих конвертах.

Він приїздить на цегельню у присмерках. Машину ставить у березі, неподалік порома: хай робітники думають, що Дробот поплив катером на луги, де колгоспна череда. Він усе ще плекає марну надію приховати від сільської громадськості свої почуття, хоч сільська громадськість раніше од нього

знала про любов заступника голови колгоспу до головного інженера цегельні. Веранда гуртожитку освітлена зсередини, наче промінчик сонця заблукав у микулицьких ярах, відстав від небесного світила, відкомандированого на протилежний бік планети, та й знайшов притулок біля Василини — хіба ще таке здається закоханому, серце якого, поки іде двором цегельні, б'ється, наче він сходить на Ельбрус. Дерев'яніючими пальцями стукає в двері веранди.

— Ось... платівки вам заніс...

Потім він сидить на порозі, курить спеціально куплені, бо досі майже не курив, сигарети і дивиться, як невміло Василина струже капусту. Звичайна впевненість поволі вертається до Андрія, він усміхається, бере з рук дівчини ніж і качан, розчаує качан навпіл, вправно січе. Мати рано померла, вони з батьком самі господарювали, а біда усьому навчить. А дитинство і юність Василини — затишні, без жодного протягу, хіба що дрібні шкільні й інститутські неприємності, які зараз здаються смішними. І оцею ось ривок у самостійне життя — перше випробування. Доводиться усьому вчитися, чому не навчилася за батьком і матір'ю. Інше покоління, вони — з різних поколінь.

А через сад від заводської печі ідуть робітники і дивляться на освітлені вікна веранди, завтра покотиться по селу, як перекотиполе по ріллі:

— Дробот до нової інженерші приїжджав, борщ разом варили.

— А чого приїздив?

— Може, сватався...

Агнеса Охрімівна заглянула на веранду, довго обмацувала Андрія чіпкими очима, але Василина продемонструвала характер і не стала знайомити й виправдовуватись. Агнеса Охрімівна защебнула верхній гудзик домашнього халата й незадоволено повернулася, розплескавши кефір, склянку якого несла перед себе на блюдецьці:

— Пробачте, я думала, що Ігорьок у вас...

І ще довго ходила по саду попід вікнами веранди, прохально погукуючи:

— Ігорьочку, дитино моя, де ти?! Ходи, випий кефірчику на ніч!

Тим часом Василина накрила на стіл. Андрій ріже хліб. Їм добре удвох. Вони їдять без поспіху, смакуючи, бо цей борщ — найсмачніший у їхньому житті. Тут читач подумає, що письменник знову заздрить своїм героям. Можливо б, і позаздирив, якби не був автором книги. Автор же, на жаль, знає, як закінчиться ця щаслива вечерея. Чого не знає — додумає. І я вже чую тутукання телефону в коридорі. Трубку бере Агнеса Охрімівна і за хвилину радісно з'являється на порозі веранди:

— Василю Іванівно, це — вас. Міжміська. Молодий чоловічий голос...

А очима пасе Андрія, бо здогадується, що тому цей дзвінок — як вштрик. Трапляються, на жаль, і в нашому суспільстві люди, для яких чужий біль прийнятний. Андрій, щоб схватися від чіпких очей Агнеси Охрімівни, виходить на ганок, закурює. З коридора чути голос Василини:

— Вітаю тебе з аспірантурою. Я не одписувала, бо роботи багато. Добренько, завтра напишу. Скучила страшенно за всіма. Звичайно, і за тобою. Як за всіма. Ну, що ти од мене хочеш, Владиславе? Дай мені передихнути. Я стомилася. Ні, од себе. За фотографії спасибі. Ой, я так раділа! Наче знову зустріла усіх наших. Звичайно, ти — найгарніший... Ні, я не жартую, хіба я коли-небудь жартую, я така серйозна, аж нудненько...

Андрій пішов від голосу Василини. А він що думав — що вона досі не мала друзів? Він думав — вона тільки-но народилася? Звичайно, її люблять. І вона любить. Отого кінокрасена з гітарою. Він — на кожному знімку. Вродливий молодик. Дуже жіночний... Він не любить вродливих, жіночних мужчин. Покоління ожіночених мужчин. Приступ ревности. Смішно. Випав вільний вечір, то краще було б узяти Сашка і піти купатися. За літо лише двічі й купався, усе ніколи. Він ішов до машини, наче до рятівного берега. Уже від машини, ненавидячи себе за безвільність, почала пав назад: не може ж він поїхати не попрощавшись. Василина бігла назустріч:

— Підемо через гору на озеро?

Це було безумством — дертися серед ночі на гору, але Андрій легко погодився. Вони дерлися по схилу гори, зарослої молодими акаціями,— усе ближче до зір. А може, зорі наближалися до них.

— Ви вірите у безсмертя?— запитала Василина, коли вони, притомлені, зупинилися на шпилі, під зоряним небом. Тут, під зорями, тільки про таке і можна було розмовляти. Але він ніколи не думав, чи вірить у безсмертя. Він жив своїми земними справами, вірив, що саме так мусить жити людина. І він промовчав, дивлячись на небо, дивуючись відчуттю, що отак близько бачить небо уперше в житті.

— Я не вірю в реальність смерті.

І Андрій подумав, яка це справді дурість — вірити в реальність смерті. Смерті нема і бути не може. Є зоряне небо, є Василина і паромочливий запах дозрілих, напоєних за день сонцем трав. Неподалік озера Василина залишила його і побігла по білій, наче вистеленій полотном, стежці. Він бачив, як на тлі озера вона знімає плаття, наче підіймає крила, потім вона стрибнула у воду і попливла. Зорі гойдалися в темно-зеленому озері, ніби новорічні прикраси на ялинці в шкільнім залі. Він знову був молодий-молодий, і життя попереду.

І Андрію відкрилася краса світу, який він не помічав у клопітних буднях своїх. З улоговини по схилу гори повільно й легко пливли білі гривасті коні — туман з озера. Оболоко билосся грудьми об молодий сосновий ліс. Над водою туман молочів, і долина нагадувала полив'яну, повну місячного та зоряного сьєва, чашу з синім, у блищиках, дном і темно-зеленими вінцями пагорбів. Очерет проростав з ясно-білої ополонки. Андрій підійшов до води. Дві зорі лежали на дні озера. Третя, розбившись на блискучі друзки, наздогнала саму себе. Світло молодого місяця сльозилося по листю аїру, скрапувало з оливок, цідилося з неба, і душа Андрія Дробота повнилася таким небесним і таким земним водночас світлом!..

Потім Василина розчісувала волосся на березі і гукала у бік білої кручі по той бік озера:

— Хто ти?!

— Хто ти?!— відлунила круча.

— Василина!— задержувато, по-хлопчачи, скидаючи тягар років і клопотів, гукнув Дробот. Круча слухняно відлунила:

— Василина!..

*

За усіма літературними та кінематографічними канонами закохані герої мусять почуватися так, наче в них за плечима вирости крила. Перебувати повсякчас на новому піднесенні, як пишуть у газетах. І наша Василина тут не виняток. Але добре мати крила за плечима тим героям, які пурхають по екрану, наче пташки, з одного кутка зйомочного майданчика в інший і дбають про єдине: аби не випурхнути з поля зору кінокамери. А якщо ти закохана, але перед тобою не зйомочний майданчик і не сторінка розважальної книги, а письмовий стіл, завалений дуже серйозними і трохи нуднувуватими (місячний звіт підприємства у вищестоящі органи — не збірка віршів!) паперами і ти не знімаєшся в кіно, а — живеш. Тоді з вуст закоханих героїв злітають отакі прозаїчні фрази:

— Знову фонд заробітної плати перевитратили..

Плановичка заводу, що сидить навпроти Василини, одриває од паперів очі:

— Ти напиши: об'єктивні причини — недостатня механізація трудомістких процесів.

Але Василина не чує старшої колеги. Кохання — це як хвороба, рано чи пізно, а в чомусь проявиться. Декілька павутинок зачепилося за дерево під вікном кабінету. Павутинки — як сонячні промені, вони золоті, вони світяться, їхні відсвіти падають на обличчя Василини. Але наших микуличан, а плановичка — з Микуличів, такою золотословесною лірикою не обманеш. Які там павутинки, які там відсвіти, вони читають з обличчя, як з аркуша паперу:

— Може, ти, Василю, закохалася?..

Василина не завважує цікавості своєї колеги.

— Добре було б знайти скарб,— замріяно мовить Василина.— І хай би тоді в управлінні заводу різали фонд зарплати. А ми б з того скарбу по-троху додавали. І організували б на заводі третю зміну.

Плановичка потім присягалася, що в неї очі полізли на лоба від такої наївності Василини.

— Тю, дурнецька!— з великим емоційним запалом, наче скарб уже знайшли і він висвічує усіма кольорами веселки на столі, вигукнула жінка.— Краще собі забери, як знайдеш!

Уважний читач уже відчув, що автор, маюючи деяких своїх героїв ви-нятковно світлими фарбами, ніяковіє і сам себе застерігає від іконного німба над їхніми головами. Ніяковію і застерігаю, бо чую за спиною шепіт недовірливого редактора: о, ще один ідеальний герой... Що ж, я нічого не вигадую, пишу про людей, яких добре знаю, трохи не щодня бачу, і достовірність кожного випадку легко перевірити.

Але досить виправдань, бо до кабінету, який ділить із плановичкою головний інженер Микулицького цегельного заводу, несподівано заходить Андрій. Він підкреслено стриманий і діловитий:

— Позичте сільському господарству бульдозера, Василю Іванівно. Як не-як, ви — шефи колгоспу.

— Бульдозера позичимо, але без бульдозериста. Півторак одробив зміну.

— Умовити Романа беру на себе.

Так розмовляють на сцені, коли грають п'єсу, яка акторам не подобається. Бо Андрій і Василина— зараз справді на сцені, а залу, переповнену глядачами, уособлює плановичка, яка стежить за кожним їхнім рухом, за кожним словом, за інтонаціями голосів. І стежить уважно, бо, коли Дробот виходить із кімнати, вона зітхає і зичливо каже Василині:

— Ти не соромся, побіжи за ним, бо помреш зараз, хіба я не бачу...

— Ой, я справді забула сказати про оплату...

Василина вибігає з кабінету, летить через двір навздогін за Дроботом і вже на мосту наздоганяє його. Відчуваю, як затамували подих мої читачки: оце зараз вихопиться в неї слово, яке прояснить стосунки моїх героїв, підведе, так би мовити, ризику. Андрій теж схвилюваний і чекає. Признатися, що й авторові було б легше, якби герої його нарешті освідчилися і сюжет покотив би собі по гладеньких рейках вияснених взаємин, а не торохкотів по недомовках та психологічних складностях, як віз по груддю. Але автор не вигадуює, а описує те, що насправді відбувалося, з документальною точністю, а документи засвідчують, що розпашіла від бігу Василина гукнула Дроботові:

— Але рахунок за бульдозер ми виставимо!

— Не сумнівайтесь, Василю Іванівно,— відповів розчаровано Андрій Дробот, сідаючи у свій газик.— Ми рахунок обов'язково оплатимо.

Ось поки що і все.

*

Андрій поїхав до Півтораків. Був певен, що умовить Романа попрацювати на будівництві ставу. І не один день, а хоча б із тиждень, звичайно, після ранкових змін на цегельні. Двадцятип'ятигектарний став у колгоспних полях на місці ярів — це була давня мрія Дробота. Споруджували греблю. Мусили поспішати, поки не полили осінні дощі. Робота вимагала від бульдозериста філігранної точності, на таке в селі був здатен лише Півторак. Романа він умовить, якщо Марта не втрутиться. Якби Марти не було удома!

Але Марта була вдома. Півтораки добудовували комірку до літньої кухні. Марта розмішувала в балії цементний розчин легко і вправно, наче гра-лася лопатою.

— Марто, то, може, — перекур? — запросився Роман.

- Своя серм'яжка не важка.
- Ой, наймичкою у тебе роблю...
- А я що — на пучки сіла?
- Та навіщо нам стільки — у футбол грати?
- Добро за плечима не носить!

У ці напружені хвилини і нагодився Дробот. Марта навідріз відмовилася відпустити чоловіка.

— Колгоспної роботи ніколи не переробиш, а своя — стоятиме?

Мусив Андрій іти на підкуп — пообіцяв дістати килим. Правда, ще не знав, як це зробити. Що ж, поїде в райспоживспілку, випросить для преміювання бульдозериста Романа Півторака. Марта одразу відтанула:

— Як ти до нас по-доброму, то й ми — хіба не люди! Допоможи, Ромanel

Роман, наче школяр, якого довго тримали без обіду після уроків, радісно побіг у кухню переодягатися.

— А я думала — на весілля з інженершею прийшов запрошувати...— раптом мовила Марта.

— Ревнуєш?

— Що було — то одцвіло, пізно ревнувати, — але ревність у її голосі бриніла.

— Любиш ти, Марто, щоб усе, на що око не покладеш, тобі належало. Навіть колишній чоловік для тебе — як річ. І раптом річ од тебе забрали...

— Та я пожартувала, а ти одразу казна-що подумав...

Переодягнутий Півторак гукнув з порога:

— Роман — як піонер, завжди готовий! Аби могорич... Ну, спасибі, Андрію, що вирвав мене з домашньої панщини.

— А щоб ти, чортова кров, уже й не вертав, як тобі удома — панщина!

*

...Це найзворушливіше їхнє побачення. Андрій чекає Василю у долині біля озера. Мимо ідуть микуличани з відрами, повними рожевої шипшини, з кошиками грибів, і Дробот з усіх сил вдає, що він прийшов сюди з єдиною метою — оглянути молоденькі посадки на схилі гори.

— І в неділю нема спокою, Панасовичу?

— Служба...

Нарешті на греблі гори з'являється Василина — вітер грається її золотистим волоссям, дитинно захоплені очі сяють. Вона збігає по крутому схилу, наче ширяє в небі, і все ближче до землі.

У руці — кошик. Вони домовилися піти сьогодні по гриби.

Навидовижу тихі, спокійні, безвітряні дні початку вересня. Небо ледь заволочене хмарками. На галявинах рясно срібнокрилих бабок, вони сідають на руки Андрію і Василю. На траві червоно світять люстерки — сонечка. Синій метелик на пурпуровій гвоздичці. Кущі шипшини з гронами достиглих ягід на дніпровських схилах. Унизу, по синьому шовку ріки, пливають білі теплоходи. Лише куріпки порушують меланхолійну тишу осені, випурхують з-під ніг. Зелене озеро кружеляє в очах, відкриваючись по-різному з довколишніх пагорбів, наче грається з Андрієм і Василюю в піжмурки.

Притомлені блуканням по зарослих сосняком пагорбах, вони сходять у видолок, де в траві сльозиться джерело. В обтинькованій дощечками криниці — джерельна вода. Василина зачерпнула воду в складені човником долоні, п'є. Андрій бере долоні дівчини в свої, п'є з них (ніколи ще вода так не смакувала йому) і — цілує...

*

Передчуваю, як розгнівається на мене баба Зінька і ще дехто з микуличських читачок пенсійного чи й трохи молодшого віку. На схилі літ жінки страх як люблять читати про кохання, а ще більше про кохання тих, кого знають, кого щодня бачать.

— На найцікавішому обірвав!— голосно обурюватиметься на лавочці біля мого двору баба Зінька.

Але бувають у людей хвилини, коли чуже око й вухо, навіть письменницьке, зайве. Залишимо наших героїв наодинці біля джерела, що сльозиться з гори над Зеленим озером. Тим більше, що ні Андрій, ні Василина ніколи не розповідали, як закінчилася їхня мандрівка того чарівного вересневого дня. А вигадувати не хочу.

Баба Зінька, подумуючи мою оповідку, і сама вигідає все, що їй треба.

*

О, скільки високих слів написано про материнську любов! Кортить і мені прилучитися до загальнолюдського хору та проспівати величальний гімн любові Агнеси Охрімівни до свого єдиного сина Ігоря. Ось вона іде по заводському двору між голубуватих гам сирцю, між куп браку, між мурів, викладених на піддонах з червоної випаленої цегли, іде обережно, можна сказати — граційно, бо несе у випростаній руці на блюдечку склянку морквяного соку. Щойно, зазирнувши до гуртожитку, бачив, як вона терла молодку моркву, куплену в баби Зіньки. Біля заводської печі над Дніпром — виробничий процес: бігають автотранспортувачі з цеглою, зміна робітників завантажує у звільнену від ще гарячої цегли камеру сирець, над усім пливе в голубому небі стріла підйомного крана, що складає піддони з цеглою на баржу.

Ігор Писаренко, до пояса голий, сидить у тіні і креслить крейдою на дощці риски — кожна риска означає тисячу сирцю. Засмагле на микулицьких пляжах, налите м'язами тіло проситься на полотно з життя атлетів.

— Синочку, тобі час випити морквяного соку,— з'являється з-за рогу печі Агнеса Охрімівна.— Ти обіцяв прийти о дванадцятій, а вже пів на першу.

— Мамо, я на роботі! — з жалібним протестом у голосі (цей протест уже пророкує скору карколомну перемену Ігоревої долі) виголошує молодий майстер цегельного виробництва.

— Ви йому — смоктулечку!

— Жованичок, Агнесо Охрімівно!

Це — голоси народу від печі і від крана, голоси, на які Агнеса Охрімівна не зважає.

Ігор щидить морквяний сік під сміх і жарти робітників з таким виглядом, наче його примусили пити гас... Агнеса Охрімівна переможно бере з рук сина порожню склянку і накидає йому на плечі куртку:

— Холодний вітер з Дніпра, синочку.

Шкода розлучатися з героями, навіть негативними, а доводиться, бо який герой, — хай він і безнадійно негативний, а мій Писаренко не з таких, — витримає такої сили материнську любов? Мені не поталанило бути свідком цієї історичної події, але Василина розповіла, як одного серпневого ранку до її кімнати увірвався Ігор Писаренко з рюкзаком на плечі. Василина ще лежала в ліжку. На Дніпрі в тумані ячали теплоходи.

— Пардон, товаришу головний інженер! Скажеш моїй дорогій мамочці, хай не шукає свого синочка на дніпровському дні і не оголошує всесоюзний розшук. Я — матросом на баржу, умовив капітана, їм во люди як потрібні. Скажеш, що мене вже пізно годувати з ложечки! Баржа — нашого управління, отож мене офіційно перепишуть з майстра на матроса, у суд посилати не треба. Я не тікаю, а ніби йду на передову! Ну, гуд бай! За старе на мене не сердься, ти чувиха — во!..

І після такого пристрасного монологу Писаренко назавжди зник з очей Василини.

Але втекти непомітно для матері йому не вдалося. Заводський сторож дід Василь присягався, що бачив, як Агнеса Охрімівна гналася за сином аж до крана із склянкою молока в руці, але Ігор стрибнув з плавучого крана на баржу, навантажена баржа одразу відчалила й розтанула в дніпровському тумані, і нібито з туману долинув веселий голос Писаренка:

— Мамо, я напишу!

Може, й так було, хоч я не дуже вірю дідові Василю, надто вже драматично, хоч одразу знімай на кіноплівку. Так чи інакше, але Ігор насправді відплив на баржі, а Агнеса Охрімівна хутенько зібралася і того ж дня подалася додому.

Скоро прийшов з управління лист: Ігоря Писаренка зараховано матросом, просили переслати трудову книжку. На баржі перевиховався мій герой чи ще в Микуличах — не знаю достеменно. Але тепер він проходить дійсну службу на кораблях Балтійського військово-морського флоту, про що свідчить офіційний папір, який прийшов на цегельню на ім'я Пасічного: командир корабля дякував колективу цегельного заводу за виховання зразкового матроса Ігоря Писаренка...

А може, дізнався Ігор, що я пишу про нього, і вирішив реабілітуватися хоч на останніх сторінках книги: ось, мовляв, який я?!

*

Критик, мабуть, дорікатиме, що в моїй повісті мало проблем. Може, воно і так. Ось прочитав нещодавно роман колеги по перу — про все там є: і про тваринницькі комплекси, і якої ваги свиней вигідніше здавати на м'ясокомбінат, і про дороги, і про торгівлю на селі. Так наситився проблемами, наче прочитав не роман, а чотири останні полоси «Литературной газеты». А в моїх писаннях що? — люди, долі, характери і більш нічого. Ось і зараз про якусь чайку спішу написати. Чайка літає над нашим Зеленим озером. На березі озера грають у карти підпилі хлопці. Хто вони і звідки — в Микуличах так і не дізналися. Кінчалось літо, відкрився мисливський сезон, — а хіба мало озброєного люду шастає в ці дні у наших краях, допомагаючи кооператорам виконувати плани продажу спиртних напоїв? У цю пору на берегах рік та озер — розсип пляшок, а скільки скла лягає на дно водойм — горе-мисливці шпурляють у повітря порожні пляшки і стріляють по них. Бо все живе і здатне літати чи бігти гине під металевим градом ще в перший ранок мисливського сезону.

Буду відвертий: людей, які відчувають насолоду від того, щоб убивати, я ненавиджу. Я переконаний, що в наші часи, які ми гучно звемо ерою науково-технічної революції, полювати можна лише з фотоапаратом. І то — по строгих ліцензіях, бо і з фотоапаратом можна дополюватися до того, що на землі не лишиться не витоптаної травинки.

Так ось, про чайку над озером. Василина Волошко милується легким, вільним ширянням чайки над зеленою водою — віддзеркалюються навколишні пагорби, зарослі молодим лісом. Одному з молодих людей обридають карти, він піднімає рушницю, цілиться в чайку, з нероб'я, з нудьги, і натискує на гашетку. Навіть у думці не має, що він у цю хвилю віднімає чиєсь життя, збіднює природу. Йому байдуже — стріляти в порожню пляшку чи в чайку. Статей про необхідність збереження природи для нинішніх поколінь він не читає, книг — тим більше.

Чайка падає колами, ніби вгвинчується в землю.

Для Василини той наглий постріл не лише в чайку, а й у весь живий світ, такий прекрасний і такий беззахисний перед озброєною найновішими досягненнями науково-технічної ери людиною. Не пам'ятаючи себе, вона кидається до молодика, що стріляв, хоче вирвати з його рук рушницю:

— Наволок, навіщо ти убив її, навіщо?!

Молодик не може відповісти Василині, якби й хотів відповісти: він сам не знає, навіщо убив чайку. Молодик грається, затуляючись від дівчини рушницею. Він сміється, радіючи несподіваній розвазі: жити так нудно... І товариші його сміються. Але руки Василини таки дістають обличчя молодика. Біль — це реальність, це — знайоме і зрозуміле. Він зі злом відштовхує дівчину:

— Скажена!

Василина падає в траву, але миттю підводиться і біжить до чайки. Чайка — в пахучих зарослях буркуна. Ще жива.

Притиснувши птаха до грудей, Васирина щодуху мчить у село, до людей, їй хочеться вірити, що чайку ще можна порятувати. Але серце птаха б'ється все повільніше і — зупиняється. Васирина безутішно ридає. Ніколи, здається, не плакала так гірко. Що таке смерть — уже знала, померла бабуся. Але то була природна смерть — бабуся прожила вісімдесят два роки і згасла, як свічка, що догоріла.

Чайку — убили.

На цегельні Васирина попросила у сторожа заступ і захоронила птаха під шипшиною над Дніпром:

— Я приходитиму на могилку і вірші тобі читатиму...

Пробачимо моїй глибоко враженій героїні дитинну сентиментальність. Кожен із нас у хвилини глибокого зворушення знову стає дитиною, і, можливо, це наші найкращі хвилини.

Кортить мені ефектно завершити сумну сцену: Васирина підводить голову, з-за Дніпра плывуть темно-сині хмари, на їхньому тлі — яскраво-білі крила чайок, що ширяють над затокою. Але правдивіше буде обійтися без такого оптимістичного фіналу. Бо і героїня наша, і всі ми розуміємо: навіть мільйони живих чайок не замінять одної нагло вбитої...

*

Але того надвечір'я літали над дніпровською затокою чайки, плывли й темно-сині хмари, з яких у сутінки впали дощі.

Дощового вечора Васирина несподівано з'явилася в колгоспному будинку для спеціалістів, половину якого займав Андрій Дробот. Про цей випадок знало в світі лише троє людей — Андрій, Васирина і автор цих рядків. І ще — микулицькі жінки, які навіть уночі бачать і чують краще, ніж найсучасніші радари. І хоч історія двох закоханих, про яких розповідаю, завершилася щасливо, досі «бабське радіо» в Микуличах час від часу згадує:

— А вона до нього уночі бігала...

Тому й наважуюся довести до широких микулицьких мас протокольно точний звіт про це єдине, сказати б історичне, якби йшлося не про звичайних — ніби такі бувають?! — закоханих, нічне гостювання.

Отже, дощового вечора Васирина неждано-негадано з'явилася перед очі Андрія Дробота. По обличчю дівчини текли краплі дощу, а можливо — сльози.

— Вони убили її...

— Кого? — Уявіть собі розгублене обличчя Дробота.

— Чайку, що на озері жила...

Андрій полегшено зітхнув.

У кімнаті було вогно, і він кинув у грубку трісок, розпалив.

— Як у туристичному поході, — сказала Васирина і сіла ближче до вогню. — Я люблю живий вогонь.

Вони довго мовчали, але обом їм те мовчання стільки говорило! Потім Васирина сказала:

— Я придумала. Ви будете мені за подружку, і я усе-усе розповідатиму вам, добре?

Вона зникла, як і з'явилася, — несподівано. Кинула скіпку у полум'я, підхопилася із стільчика:

— Тільки не проводжайте мене!

Андрій довго стояв на порозі веранди і дивився у дощову вітряну ніч.

Уранці Дробот прокинувся з певністю, що Васирина йому наснилася. І раптом побачив на письмовому столі намисто з нанизаної на нитку шипшини...

*

Ніби під руку мене хто штовхає: напиши та й напиши виробничо-літературну казочку про те, як молода, передова, енергійна інженерша, щойно з'явившись на цегельному заводі, в блискавичному темпі оновлює виробництво, підносить його до сучасного рівня. Мовляв, не ти перший, не ти, мабуть,

і останній, багато так писало, їм вірили, повірять і тобі. Можливо, і написав би, якби не специфіка мого творчого життя-буття. Критичних статей можна не читати, наближаючись хоч би в такий спосіб до найбільш видатних письменників минулого, а коли до тебе у двір приходять з критикою на вустах чи на вулиці перестривають — не одвертись, очей не заплющиш, вуха не затулиш. А як баба Зінька піддасть гострій критиці — то весь куток, трохи не все село слухатиме. Для Баби Зіньки авторитетів не існує, будь ти хоч тричі лауреат, засідай ти хоч у всіх президіях усіх письменницьких зібрань — вона правду різатиме, бо каже правду у вічі самому сотворителеві світу, самому всевишньому, як це сталося нинішнього літа, коли довго не випадали дощі:

— Нема, чортова кров, порядку на небі. Або ти запив, або на курорт поїхав!...

Ось через що знову і знову нагадую, що я в цьому своєму писанні схиляюся до правдивого документалізму. Виходжу на Холодну гору, дивлюся на завод. Новий кран підпирає небо, виблискує свіжим бетоном нова набережна, новий міст перекинувся через гатку, закладається підмурівок нової печі і сушарень — одне слово, усі ознаки, частково мною уже згадувані, оновлення й стрімкого руху вперед. І хай звинувачують мене в літературщині, але й справді цегельня почала оновлятися з появою на заводі Василя Волошко.

Нещодавно мені довелося їхати до Києва разом із відповідальним — за наш завод відповідає — працівником управління Семеном Семеновичем Соколом. Я використав нагоду для делікатного інтерв'ю:

— А чи правда, Семене Семеновичу, знаєте, в селі різне балакають, що Волошко погрозувала вам в'язницею?

Відповідальний працівник управління помовчав, потім засміявся, не дуже весело, але не дуже й сумно:

— Бачу, село ваше добре поінформоване... Діло минуще, скажу. З реконструкцією Микулицького заводу ми справді затягли. Руки все не доходили. Методи виробництва дідівські, робота сезонна, але цегли нам вистачало. Була думка передати завод Міністерству будівельних матеріалів, але, зрозумійте, передай — потім випрошуй цеглу. Отак і тяглося. Нарешті знайшлися гроші, фонди виділили, а хто робитиме реконструкцію? На заводі робітників не вистачає, проблема робочої сили — вона усюди, знаєте. Ну, і ще тяглося. Ініціативи знизу, правду сказати, не спостерігалось. Пасічний полюбляє говорити про перспективу, але від слів до діла — тпру... Того року кінець літа видався дощливим, плану нема, директор попросився у відпустку, за директора — молодий спеціаліст, ну — Волошко, я турбуюся, хоч, знаєте, об'єктів у мене багато, їхати нема коли, висидиш на телефоні. Подзвонюю, а дощі, дощі. Якось бере трубку Волошко. Ну, я жартую — і у вас дощі, і у нас, але оптимістично жартую, мовляв, колись та перестануть, обридне їм. А вона мене холодною водою: двісті тисяч сирцю зміло в Дніпро. Я оптимістичний тону підтримую, знаєте, як за все переживати — де здоров'я візьмеш, у мене ж не один Микулицький завод, підготуйте акт, кажу, спишемо сирець. А вона ще холодніше: я, каже, підняла акти за останні шість років, щоліта по півмільйона сирцю завод списував, бо немає стоків для води, немає сушарень і тому подібне. Я тут уже строго: ви, товаришко Волошко, кажу, тільки починаєте свій трудовий шлях і наша порада — чіткіше виконуйте свої безпосередні обов'язки, я, каже, готую доповідну, вас судитимуть і в тюрму посадять за безгосподарність... Так і каже: в тюрму посадять! Не подумайте, що я злякався, але — молоде-жене, і напише, і пошле, а доповідна є доповідна, наїде комісії, почнуть розбиратися, а вина за нами була, таки була. Я і сам не раз говорив в управлінні, що не по-державному це — занехаяти завод, першокласна глина і таке інше. І, знаєте, зрушилося з того дня. Я, звичайно, негайно поїхав у Микуличі, щоб не дати вогню розгорітися. Сірника легше гасити, аніж вогнище...

Тут мушу обірвати монолог товариша Сокола і намалювати абсолютно достовірну картинку. Достовірність її підтверджується багатьма точними джерелами. І лише на одне-єдине свідчення я не можу опертися — на свід-

чення самого Семена Семеновича. Бо так і не наважився запитати в нього про історію з гумовими чобітьми, що про неї досі з посміхом (в тому посміхові немає неповаги до начальства, а проглядається лише одвічна любов микуличан до гумору) розповідають на цегельні.

Отже — картинка. «Мотор!» — гукаю сам собі, бо я — і кінорежисер (на папері), і оператор, і моторист.

Дош вшух, але хмари низькі, хмурі.

На березі Дніпра Пасічний, якого на вимогу управління терміново відкликали з відпустки, і Василина очікують з'яви Сокола.

— Десять літ роблю,— дивується Пасічний,— але щоб так нагло начальство налітало... І з відпустки ніколи не відкликали. Один раз, правда, давно уже, коли сам начальник управління рибалити прийжджав... А може, ви щось безвідповідальне сказали?

Але вже підійшов до берега катер. І виходить з катера Семен Семенович Сокіл. Я забув вище сказати, що він навіть у машині губився, такий низький, вузькоплечий, а на тлі Дніпра — і поготів. Але тримається владно. Пасічному подає руку, наче ордена вручає; Волошко намагається не помічати. Директор ставить на пісок гумові чоботи:

— Ось чобітки взуйте, бо у нас сьогодні має місце грязь...

Сокіл перевозувається — чоботи йому завеликі.

Утрюх вони бредуть по розмоклому подвір'ю, ледве виборсуючи ноги з глини.

Екскаватор виглядає з води, що зібралась на дні кар'єру, схожий на доісторичне чудисько. Вода підступає до печі, підмиває гами сирцю, сирець простонеба давно перетворився на купи глини. Роман Півторак бульдозером зсовує їх у Дніпро. Крізь діряві дахи сушарень світить небо.

— Невже і для ремонту даху потрібна вказівка управління? — докірливо закидає Сокіл.

Пасічний на хвилину сміливішає (допекло!) і перестає стелитися перед начальством:

— Для ремонту дахів потрібен шифер, а ви уже п'ятий рік обіцяєте!..

Чоботи Семена Семеновича Сокола усе глибше й безнадійніше тонуть у глині. І настає мить, коли відповідальний працівник управління непорушно застигає посеред двору цегельні, над свинцево-синім Дніпром, схожий на пам'ятник самому собі. Пасічний кличе Романа Півторака, і вони удвох обережно виймають начальство з гумових чобіт та несуть попід руки через двір у контору. Підібгавши ноги в шкарпетках, Сокіл довго мовчить за столом директора заводу, роздумуючи, гніватися йому чи сміятися. Нарешті перемагає здоровий глузд, і він усміхається:

— Ревізія з пригодами...

Ще за мить обличчя Семена Семеновича набуває відповідного до посади серйозного виразу:

— Ну ось що, завод давно вимагає реконструкції, а у вас у цьому напрямку абсолютно нічого не робиться! Де, я вас запитую, товаришко Волошко, технічно обгрунтовані плани реконструкції?!

Василина ще й двох місяців не працює на заводі і аж ніяк не могла підготувати «технічно обгрунтованих планів реконструкції». Але вона так радіє кардинальному повороті в настрої начальства, що не виправдовується.

А Семен Семенович знову дозволяє собі посміхнутися:

— Будемо, товаришу Пасічний, готувати документацію на реконструкцію, поки Василина Іванівна не посадила нас до тюрми...

*

Моя героїня не визнає гумових чобіт. Після найбільших злив вона бігає по заводу в матерчатих черевичках. І врешті-решт, звичайно, застуджується. Уперше хворіє вона в самотині, без матері. Згадавши, як рятувала її від застуди мама, заварює липовий цвіт, гріє сіль і кладе в торбинці на горло. Ще лікується музикою — весь день у її кімнаті гостюють Бетховен, Малер, Березовський, Стравинський та інші великі композитори минулого. Міняючи

платівку, дивиться на передосінній сад за шибками. З дерев сіється жовте листя.

— Тьотю, можна, я у вас уроки готуватиму?

У саду, під вікном, — Сашко. Василина радісно погоджується.

Але Сашкові не хочеться готувати уроки. Він полюбляє сидіти біля програвача і дивитися на платівку, яка крутиться, так він, каже, читає музику... У двері стукають, заходить Пасічний. Зиркає на Василину з обв'язаним вовняною хусткою горлом, потім — на програвач і значимо запитує:

— Мендельсон?

— Стравинський... — відповідає Василина.

Пасічний правицею підпирає голову, ліва рука його підтримує за лікоть праву і — довга хвилина зосередженості. Сашко, не розуміючи, що директор у такий спосіб демонструє свою близькість до музичного мистецтва, співчутливо дивиться знизу угору на Пасічного, наївно запитує:

— Дядю, у вас зуби болять?..

Лише тепер Пасічний стає самим собою і згадує, чого навідався до хворої Василини:

— Цінну пігулку приніс, щоб швидше видужали... Є, Василю Іванівно, думка там, угорі, відрядити вас на сучасний цегельний завод. Так би мовити — для загального розвитку. Повернетесь, тоді думатимемо над перспективами... А по дорозі заглянете і додому, до мами. А може, не тільки до мами?..

*

Роз'їздилися тепер люди. Раніше, як хто із сільських у Києві був, — ото уже, кажуть, світу побачив. А тепер по закордонах роз'їздилися, глянь на карту світу — куди погляд упаде, там обов'язково хто-небудь із микуличан та побував. А в Москву на виставку — кожної зими делегаціями. Письменникові й поготів треба їздити, світу бачити. Отож поїхав і я, точніше — полетів, аж за океан. Багато див побачив, а виявилось, що ще більше див пропустив і не де-небудь, а в своїх-таки Микуличах. Тепер мушу вдаватися до протоколу та спогадів очевидців, бо скажете — вигадав автор для динаміки сюжету, мовляв, не могло такого бути.

А було. Ось протокол, складений авторитетною комісією! «23 числа серпня місяця громадянин села Микуличі Півторак Р., будучи в нетверезому стані, вів від колгоспного ставу бульдозер С-100 і заснув у кабіні.

В результаті його нетверезого стану, безвідповідального ставлення до своїх обов'язків і порушення правил експлуатації техніки було поповано шість городів, зламано дванадцять плодкових дерев та зруйновано сарай Лаврик М. П. Окремим громадянам села Микуличів заподіяно збитків на суму...»

Ось такий документ досі зберігається в Микулицькій сільській Раді.

Тепер — свідчення баби Зіньки:

— Ой боже ж мій, де ж це ви їздили? Далеко, кажете? А тут таке було. Пасу я кізочок на леваді, і Сашко біля мене. Василина прийшла послухати, як я співаю. Отож співаю і на село дивлюся, я люблю, коли співаю, щоб хатки було видно і садочки. Коли бачу, а по городах та по дворах трактор суне. Не чую ж, бо співаю, а тільки бачу. Наче в поганому сні. Яблуньки, як сірнички, під ним ламаються. Хлівець Марійчин обвалився. Ну, думаю, це мені сниться. Аж гвалт, шум по селу, я вже не співаю, слухаю: «Рятуйте, людоньки, бульдозер збісився! Роман у тракторі заснув! Дзвонить у міліцію! Де та міліція — переймати треба!» Людоньки кричать, що хто може. Тоді і я закричала: «Та це ж Романова машина!» Василина, як коза, метнула за трактором, та де їй догнати. Аж машина легкова вулицею, вулицею, тоді поза хатами — навперейми. Коли ж то Андрій Дробот, люди вже потім розказали. Там старі окопи, то він машину зупинив, вистрибнув з кабінки і бігом, бігом. Біля самого Дніпра вже перейняв. Та — в кабінку. І зупинив того бульдозера. Аж на кручі. В останню секундочку. Не судилося Романові померти...

Андрій Дробот не любить про цей випадок згадувати. Розповів коротко, ніби доповів:

— Ведемо велику роз'яснювальну роботу, що сучасна техніка тверезих любить. А для Романа тодішнього — в одне вухо влітає, в друге — вилітає. Ну, і дожився. Над урвищем я його перейняв, це правда. Зупинив бульдозер, перед себе глянув, а внизу — Дніпро синіє. Самому страшно стало. Вибрався Півторак з кабіни, розглянувся, усе зрозумів, ноги перестали тримати, опустився він мішком на землю і заплакав.

Романові свідчення ще коротші:

— Протверезів я тоді вмить, де і хміль подівся. Хочу вірити самому собі, і ви повірте, що на все життя протверезів...

*

Світова література не обходиться без любовних трикутників: він, він і вона, вона, він, вона — варіації найрізноманітніші. У часи Гомера і трохи пізніше трикутник він — вона — він, як правило, розв'язувався з допомогою меча й інших примітивних видів зброї. Чим далі від часів Гомера і до часів Загребельного, тим зменшується роль холодної та вогнепальної зброї і зростає роль позитивних якостей героя чи героїні. Нині письменник віддає героїню тому героєві, який несе в собі більше позитивних якостей. Добре, якщо в трикутникові він — вона — він один герой — винятково позитивний, інший — різко негативний, тоді сюжет твору розвивається і без участі літератора, читач з перших сторінок знає, як розв'яжеться любовний конфлікт, і може далі уже не читати книгу, що значно скорочує нераціональне використання часу, даючи у масштабах, приміром, республіки значний економічний ефект. А якщо і героїня, і обидва герої — позитивні, що тоді? Кілька десятиліть тому і цю інтелектуальну вершину деякими письменниками було успішно подолано: героїня в кінечному результаті належала тому героєві, який давав більший процент до норми виробітку на оранці, сівбі чи збиранні хлібів (сільськогосподарський варіант), або біля верстата (промисловий варіант). Згодом виявилось, що те видатне досягнення окремих літераторів — тимчасове, бо складнішим стало життя, а отже — і герой книг, а головне — виріс інтелектуально наш читач, наздогнавши і перегнавши не лише героїв подібних опусів, а й їхніх авторів.

Відчуваю, що підкопався під межу глибоко шанованих мною критиків і можу наразитися на відсіч, незважаючи на все моє до них шануваннячко, бо хто-хто, а критики свою грядку берегти вміють.

Але цей коротенький екскурс у літературознавство необхідний був, щоб перейти до аналізу проблеми, яка постає перед автором цієї повісті. У моєму любовному трикутнику двоє позитивних героїв кохають не менш позитивну героїню. Кому з них — Андрію чи Владиславу — мусить вона віддати перевагу? Автор, як і читач, звичайно, наперед знає, що серце дівчини схилиться до Андрія Дробота. Але як умотивувати цей крок психологічно? Тим більше ускладнюється моє завдання, що Владислава я знаю лише з розповідей Василяни. Характеристика позитивна: усі п'ять років студентського життя ходив у туристичні походи, грав на гітарі, на «відмінно» складав сесії. Активно виступав на семінарах та на засіданнях студентського наукового товариства і залишений при інституті для продовження навчання в аспірантурі, отже — майбутній кандидат наук, а можливо, і доктор. З боку батьків — теж жодної плями: батько — професор того ж інституту, мати — завідує в інституті науковою бібліотекою. Єдиного сина люблять, отже — жодного натяку на конфлікт поколінь. Як підтвердження любові — машина «Лада», яку батьки купили, коли Владислав одержав диплом з відзнакою. Стежить за новинками художньої літератури. Має хобі — збирає значки на спортивну тематику. Уважний до ближнього. За годину до прибуття поїзда, яким приїхала у рідне місто Василяни, він уже стояв на пероні вокзалу з пишним букетом жоржин у руках. На такому світлому, аж до щему в очах, тлі навіть Василяни виглядає дещо тінювато. Ось хоч би діалог на

пероні, щойно прибув поїзд. Вискочила з вагона, побачила Владислава — і жодної радості на обличчі, одразу — кривим шилом:

— Мамина робота? Організувала урочисту зустріч?!

Владислав цілком правильно зобидився:

— А ти не могла мені подзвонити?

— Не могла.

— Чи не хотіла...

— Облиш, Владиславе. Нудненько...

Бачите, така позитивна людина прийшла на вокзал зустріти, а їй уже «нудненько». Добре, що у Владислава новенька «Лада» і він може зараз походити козирем, ефектно відчинивши дверцята машини:

— Прошу до моєї колимаги...

Вони їдуть рідним, знайомим і таким уже незнайомим для Василяні містом. Можливо, змінилось не місто, а сама Василяні. Владислав запланував ще в машині безкомпромисно з'ясувати стосунки і тепер чітко дотримується плану. Якби ми читали роман, написаний століття тому, його герой довго й нудно ходив би по колу навколо дами свого серця, дошукуючи причин любовного охолодження. Саме тому, а не через брак паперу у давніх книжках так багато сторінок, а сучасні книги значно тонші. Владислав підійшов до проблеми по-діловому.

— Ти закохалася? — запитав він, пригальмувавши перед червоним оком світлофора.

— Ага. В озеро.

— Там навіть озеро є? Я думав — самі калюжі і ... колгоспні агрономи.

— Зупини, я піду пішки!

— Тут не можна виходити, — спокійно відповідає Владислав, винятково показовий автомобіліст, що з раннього дитинства звик любити й шанувати усі правила — від правил для учнів до правил вуличного руху. Він певен, що з боку Василяні — це лише дівоча примха, хвилиний настрій.

А як повелася в цій ситуації моя героїня? Вона вхопила сумку, відчинила дверцята і, грубо порушуючи правила вуличного руху, вистригнула з машини на проїжджу частину дороги, якраз перед світлофором, ще й неподалік від поста державної автоінспекції. Василяні загубилася в людському потоці, а Владиславу довелося зупинитись біля автоінспекції, вислухати довгу лекцію з правил вуличного руху і заплатити штраф.

Думаєте, мені не шкода Владислава? Шкода. Але що я можу вдіяти із своєю непогамованою героїнею? Хіба вона мене слухається?

*

Дуже мало гостював у нашій повісті Владислав. З'явився і зник, — мабуть, назавжди. За принципом: геть із серця, геть і з книги. А шкода: дуже цінний для виховання молодого покоління образ намічався — цілеспрямований, наполегливий, перспективний і т. д. Цілу низку високих моральних якостей можна нарахувати... Пам'ятаєте, як навчали нас у школі писати твори з літератури? Художні образи розкладали на риси характеру, наче воду чи якусь іншу речовину на хімічні елементи: аш два о дорівнює два аш плюс одне о. Головний герой геніального твору (ім'я автора і назва книги) дорівнює: а) високе усвідомлення свого обов'язку перед народом; б) принциповість; в) настирливість і таке інше. Так ось, я не хвалю себе як автора, але якби образ Владислава заналізувати подібним шкільним методом — не вистачило б літер алфавіту: стільки в нього позитивних рис. І міг же ж я розширити сюжет і послати, наприклад, Владислава із студентським загоном на збирання врожаю в Микуличі, де він би показав зразки в праці (такий герой не може не показувати зразків) і на цій основі ближче зійтисся з Василяною (тут безліч уже давненько випробуваних і схвалених критиками варіантів), але ж не лежить моя душа до Владислава. Можливо, тому, що не лежить до нього душа моєї героїні. А може, є тут якісь інші, глибші і принциповіші причини...

Так чи інакше, а з Владиславом ми назавжди розлучаємося.

За день оббігала Василина друзів: де хто працює, як, що, наговорилася з батьками, і потягло її в Микуличі, наче мотузкою.

— Мамо, я завтра їду.

— У тебе ж два дні.

Хотіла сказати: «Мушу заїхати в управління», — не змогла, ніколи не казала матері неправди.

— Так треба, мамо.

— Тебе там хтось чекає? — спалахнули полум'ям материні підозри.— У Владислава дуже серйозні наміри. Батьки обіцяють кооперативну квартиру, і ми б допомогли...

— Мамо!

— Ти досі дивишся на світ крізь кольорові скельця, — зітхнула матір.— Наче дитиною. Живи, як знаєш, дочко.

На вокзал Василина проводжав батько.

— Час уже, дочко, ставати тобі солідною, думати, як житимеш. Бо все ще не ходиш по землі, а бігаєш, як підліток. От і учора. Попросила ти узяти у наших конструкторів кальку, я приніс. Ти вбігла: «О, кальочку батько приніс! Допомога міста селу!»

— А як треба, тату?

— А треба було не вбігти, а зайти і спокійно, без смішків сказати: «Спасибі, батьку, що ти приніс для нашого проекту кальку».

— Ти — чудо, тату!

— Ну ось, знову — чудо, чудо... Несерйозна ти. А мене на заводі запитують: «Ваша Василина ще не вийшла заміж?» А якось зустрів Владиславового батька...

— Так тобі для галочки треба, щоб я вийшла заміж?..

Але на вокзалі, поки вони очікували на пероні поїзда, батько почав згадувати, як він хлопчаком організував у селі оркестр, як ішов по сільській вулиці на чолі оркестру і бив у барабан.

Після цього спогаду батько став ближчим, ріднішим Василині, і вона з любов'ю й тугою дивилася на нього крізь скло вагонного вікна, аж поки поїзд не рушив.

*

Проїдь, читачу, по нашому краю, і трохи не в кожному селі тобі розкажуть, як одному їхньому чоловіку обридло почуватися сторожем переповненого добром дому, гібти на веранді, в літній кухні чи в старій прадідівській хаті (тут можливі варіанти), коли поруч пустують завішані килимами, заставлені сучасними меблями, вицяцьковані кімнати, і він, розгнівавшись на дружину, яка живе для людського ока, а не для радості своєї та ближніх, завів у світлицю корову... Швидко перетворення локальної сільської okazji в легенду з привласненням її трохи не кожним селом засвідчує, що нажив — не на одному пальці і давно визрів, щоб у такий спосіб нарешті прорвати. Мабуть, не лише Марта переконана, що будинки будуються і опоряджуються не для того, щоб у них жити, а щоб показувати через поріг сусідкам і двічі на рік — гостям. Самим жити, мовляв, можна і в курнику, а світлиці, килими, серванти, трельяжі — про людське око, щоб не гірше, як у людей.

Але кожен микуличанин достеменно знає, щоб не у Вересочі, і не в Звеничеві, і не в Пручаях, Конопельках чи Сиволожі, як ото балакають, а в їхньому селі усіма знаний Роман Півторак уперше завів корову у прибрану килимами світлицю, під кришталеву чеську люстру. Якщо пізніше в сусідніх селах дехто скопіював його рішучий вчинок, то вже їхня приватна справа. Сталося це надвечір, коли корови повертаються з череди, скоро після мандрівки сонного Півторака на бульдозері через сади і грядки на крутий дніпровський берег. Романа наказом директора перевели з бульдозеристів у бригаду, що завантажує піч сирцем. Виявилось, що незамінимих людей справді нема — син Семена Трав'янка, щойно після армії, де він служив у танкових військах, хвацько прасував бульдозером терасу над заводським

кар'єром. Впродовж усієї зміни Роман, викладаючи безперервну стрічку конвейера сіро-голубими прямокутниками сирцю, ревниво прислухався до рівного рокоту мотора на горі.

Раніше Півторакові не було коли й оглянутися навколо, удень — робота, потім, після зміни, а то і в робочий час — випивка, потім — хмільний сон. Тепер повертався додому після зміни тверезий — дивився і думав. Коліщата в голові після пам'ятної хвилини на межі життя і смерті крутилися чітко, злагоджено, наче щойно з капітального ремонту. Того надвечір'я удома не було ні Марти, ні Сашка. Роман приліг на стару тахту в кутку кухні, обвів поглядом стіни, засиджені мухами, завішані сковорідками, ополониками й каструлями. Посеред кухні сіріла залита пійлом плита — на ній варили і собі, й худобі. Замукала під двором корова. Роман відчинив хвіртку, накинув на роги корові мотузку і повів у дім. Корова довго опиралася, не хотіла підніматися на сходинки ганку, але з веранди у кімнати йшла спокійно і навіть гордовито. Стіл з румунського гарнітура Півторак відсунув у куток світлиці, завів корову на килим, що встеляв середину кімнати. Коли приніс із двору кошик трави, корова задумливо дивилася в начищені до сріблястого блиску дзеркала новенького трельяжа.

Це був відчайдушний бунт.

Прийшла Марта, заgrimіла в кухні дійницею:

— Де корова, череда ж наче верталася?

— Де їй бути. Ми — у хліві, корова — у світлиці.

Побачивши корову на барвистому закарпатському килимі, яким Марта страшенно пишалася, вона так заголосила, що збіглися сусіди, думали — нещастя.

Потім замовкла і мовчала три дні, наче їй мову одібрало.

А через три дні Півтораки перебралися з кухні в дім.

Ось і вся історія, про яку стільки говорили і досі говорять у Микуличах. Хтось казав, ніби про схожий випадок навіть у «Перці» писали. Що ж, хай люди читають та думають.

*

А баба Зінька пасе козу і співає на леваді під кущем калини. Чому б їй і не співати? Ні килимів, ні машин, ні кришталевих люстр, ніяких розкошів їй не треба. Торік жита насіяла, в снопи пов'язала, сама ціпом змолотила, прийшов кривий Гаврило, полагодив стріху — на голову не капає. Пенсійка йде, на хліб і цукор вистачає, коза молочко дає, курочки несуться, на грядці картоплина-гарбузина ростуть — що ще людині треба? Живи й радій життю, поки ноги носять. А співається, та все про молоде, про колишне, бо свого часу не доспівала, не допила, не долюбила — три великі війни на віку та і, окрім воєн, було що переживати. Тут ще й слухачка до неї занадилася, Василина, тільки вільна хвилина, так і біжить. Сяде біля Зіньки, у рот дивиться, кожне слово пісні ловить, про колишне розпитує, називає бабу Зіньку сільською енці... енці... педією... і не вимовити такого ученого слова.

Летіла зозуля
Та й сіла на сосну,
На гілку розкошну.
Та й стала кувати.
Кого я любила —
Не чуть, не видати...

Співає баба Зінька, а думка душу свердлить.

— Хотіла у тебе, Васирино, спитати, чи правда, що ви наш завод ніби мολодити будете?

— Правда, бабусю. Реконструкцією це зветься. Уже кошти виділені.

— І буде завод, як колись, коли я ще дівувала?

— Кращий буде. Сучасний.

— А чи не можна, дочко, такий план намалювати, щоб та верба, під якою мій Прокіп поцілував мене уперше, знову отамочки над Дніпром стояла — і щоб усе життя спочатку?..

Сміється Василина:

— Ні, бабусю, до цього наука ще не дійшла.

— Бач, дочко, і наука не все може...

*

На жаль, ще жоден любовний клубок не котився по гладенькій асфальтовій дорозі; дороги кохання—труські, вибоїсті. Та якби було інакше — про що б ми писали свої книги? Не буде про що писати — не буде чого читати й по телевізору дивитись. Без книги й телевізора занудиться людина при восьмигодинному робочому дні, що має нахил до дальшого скорочення. Життя талановито буде сюжетти, занижуючи на вістря людських взаємин і ревності, й заздрощі, й безліч інших пережитків минулого — тільки записуй.

Ось і в нашій з вами історії. В одній з кімнاتок контори микулицької цегельні Василина обладнає заводську лабораторію. Уже сє на полицках скло колб та пробірок, уже різноколірно радують очі реактиви, металевий блиск новеньких лабораторних вагів, уже принесли із заводського складу щось схоже на духовку...

— Тьотю Васирино, а як це зветься? — У Сашкових очах палає спрага пізнання — покоління науково-технічної революції.

— Це зветься електропіч.

— А вона навіщо?

— Тепер ми не возитимемо цеглу на аналіз аж у райцентр, тут аналіз робитимемо.

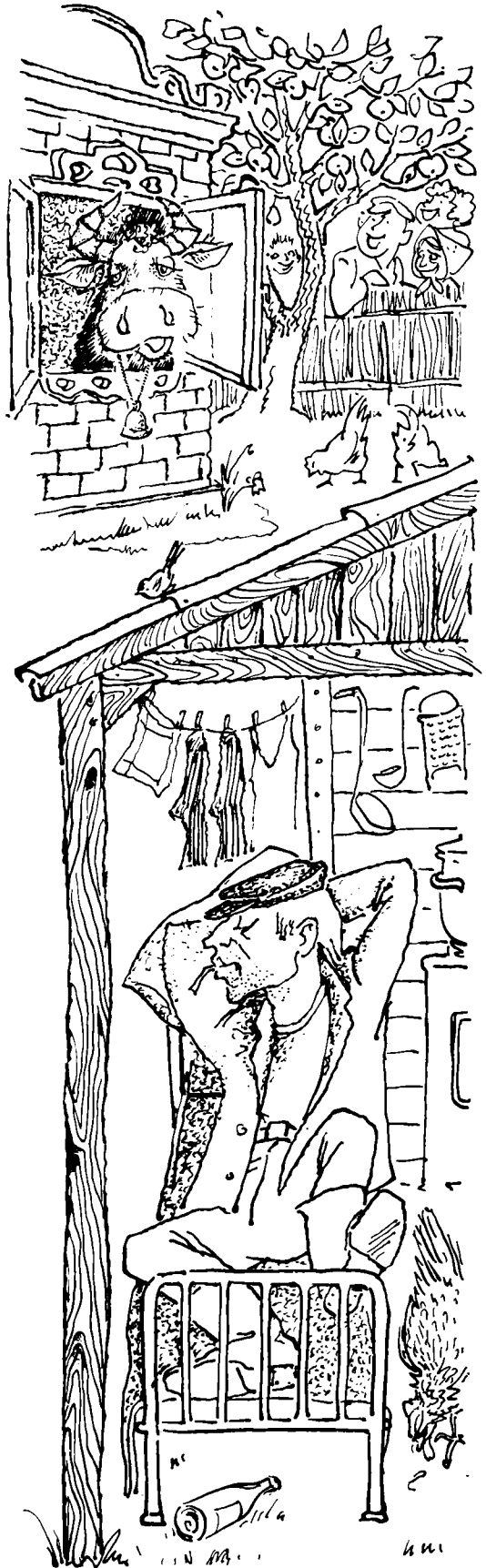
Сашко не знає, як це — робити аналізи. І що в тій цеглі аналізувати — пісок, та глина, та вода. А тьотя Василина знає, вона усе знає, бо вона — інженер. І Сашкові теж хочеться утвердитися в очах тьоті Василяни, яку він любить.

— А я вірші пишу, — признається він після довго боріння з самим собою.

— Як добре! Я люблю вірші. Ти мені прочитаєш?

Сашко заплющує очі і не читає, а наспівує, ковтаючи від хвилювання слова:

Дощик, іди,
дощик іди,

дощик іди,
бо вже весна,
дощик іди,
тільки теплий!..

Чекаючи на оцінку, він розплющує очі і несподівано бачить перед себе обличчя матері, що нечутно переступила поріг майбутньої лабораторії:

— А я тебе, синочку, по усьому селу шукаю. Ти ж ще і не снідав. Біжи швидше додому. Я зараз теж ітиму.

По той бік її теплих слів — мороз. Сашко слухняно бере портфеля і, схиливши голову, виходить із кімнати. Марта ж прихилилась до лутки дверей і не зводить з Васиliner пильного, пронизливого погляду.

— Чого ви на мене так дивитесь?

— Хочу зрозуміти, чим ти мого Андрія причарувала... Дитина ти ще, у ляльки тобі із Сашком грати, а ти — з Андрієм у любов... Любов, любов, а любов — вона до повороту, після повороту — життя!.. Вдвічі старшого од себе знайшла і хвостом перед ним крутиш. Платня його тобі очі гріє, ось що! Підстелюха! Усе село сміється. Але Сашка не підманюй, сина я тобі не віддам!

*

Ось вона, сувора правда життя, в якій так безжально скупано Васиliner. Чи треба писати про безсонні ночі дівчини після бурхливої сцени в лабораторії, ночі, впродовж яких вона шукала в собі сили відмовитися від глибокого і щирого кохання до Андрія? Тяжкі то були ночі. І ось день, коли моя героїня, а з нею і я наважилися кардинально змінити сюжетний плін нашої оповідки про закоханих.

У клубочинні осіннього туману із сумними згуками пролітають над Дніпром три журавлі.

Андрій стоїть на колгоспному поромі, наче на капітанському містку. Але пором міцно прив'язаний до берега. І не жебонять з вітром порожні бідони, корів переправили з лугів у село, літо скінчилося.

— Молоді,— мовить Андрій про журавлів, — відбилися від гурту — загинуть.

— Хтось підбере, до весни прогодує, а навесні випустить, і вони знову прилетять до нас,— навіть після згаданих вище страшних ночей героїня моя сповнена оптимізму. Це молодість, звичайно, калатає в ній. Але не тільки молодість. Не лише в книгах є люди з вічно юними душами. На щастя, є вони і в житті. Андрій вдячно дивиться на висвітлене вірою в добро обличчя Васиliner. Ми, старіші душею, можемо кепкувати часом з цієї віри, але як потребує її кожен із нас!

— Але ви, Андрію, не повинні більше приходити до мене! — наче по горлу себе полоснула.— Ніколи!

— А очі у вас печальні...

— І зовсім не печальні.— Васиliner намагається всміхатися — крізь сльози.— І зовсім не печальні! Я заміж виходжу за однокурсника! Я, я... він мене любить!

— Розумію... Але ми могли б зустрічатись як друзі. Ці зустрічі так багато значать для мене!

— Я не можу, як друзі, я — жива!..— Васиliner цілує Дробота в плече і вже дріботить по сходнях з порому, і вже її зелене плаття, наче клаптик літа, що минуло, мерехтить над дніпровським берегом.

Навіть мені, автору, стало невесело від цієї сцени, а що вже казати про Андрія Дробота, який не може, як ми з тобою, читачу, сторінки книги, перегорнути кілька сторінок свого життя, щоб з полегкістю дізнатися: усе скінчиться на радість героям і критикам щасливо... У такі хвилини (бо хіба кожен із нас, у тому числі й автор, не були свого часу героями подібних книжок?) здається, що нитка, яка прив'язувала тебе до життя, обірвалася і ти падаєш, падаєш...

Які неосяжні простори для писання тепер у мене! Героїня страждає, герой страждає, плюс виробничі проблеми і в сільському господарстві, і в промисловості. Хочеш — пиши діалогію, хочеш — трилогію, це вже залежно від того, які у тебе стосунки з видавцями і чи вистачатиме на твої творіння паперових лімітів республіки.

З різних, уже згаданих вище причин, мушу пам'ятати про читача і не зловживати описами сердечних мук своїх героїв, не поведу читача і в нескончимої джунглі своїх дитячих спогадів. Як і раніше, вдамся до документів. Ось вони — сторінки з блокнота, списаного у ті осінні і передзимові дні дрібним, нервовим почерком Василини Волошко. Читач запитає: а як вони потрапили до тебе, авторе? Що ж, упродовж усієї розповіді я довіряв своїм героям, анічогісінько не вгадуючи, описуючи лише те, що насправді з ними трапилося. Кому ж, як не мені, і вони довіряються? Я сам хвилююся, перечитуючи невідправлені листи Василини до Андрія Дробота — цей крик її чутливого серця.

«...Вітер такий, ніби дихає за тебе. Я біжу на озеро — не біжу, а лечу з гори на гору. Ковзани на плечах. Поки добігаю, випливає місяць — повний-повний. Вітер сам жене мене по кризі, я піднімаю руки, як паруси, або — як крила. Крига світиться зсередини. Унизу — казкові зали із самоцвітів. Я лечу із зали в залу, бо знаю, що десь там, в останній залі, — ти. Але залам нема кінця і кожна інша. І я вже знаю, що не знайду тебе, але цей лет із зали в залу, ця подорож по казці — щастя...

...Це від початку третьої симфонії Малера. Усе якимось виструнилось, завмерло. Зараз піде сніг — я це відчуваю. Боже, як гарно! Все навколо м'яко-сіро! І звідки ця напруга? Такий стан, ніби в мені теж збирається сніг. Потім я стала біля відчиненого вікна на коліна. І — пішов сніг. Кожна сніжинка окремо. І в кожній є своя індивідуальність. Вони падають не безвільно, а самовільно. Ну, якби їй, маленькій, захотілось, вона полетіла б вгору, і так повільно-повільно. Я раптом відчула: зі мною станеться щось давно очікуване, щось незвичайне. Сніжинки, що обережно падають, і музика — це як початок. Я вдягла пальто і вийшла назустріч тому, що мало статися. Ні, чому про це неможливо написати? Можна списати тонну паперу і все одно не передає, як ішов сніг і що було зі мною. Він падав не на білий сніг, а на сіру землю і жовту траву. Тому все таке ніжно-сріблясте. Так випадає сніг уперше. Нема вітру, тихо. Зняла хустку, відгорнула волосся. Жодного звуку. Стояла і вже зовсім не думала про тебе. І раптом почула, як скурчать коники. Все, як восени, коли ми ходили тут з тобою...

Я сміялась і плакала од щастя.

Я знаю місце, де і серед зими пахне чебрецем...

...Тепле зимове сонечко. Двоє діток, бровастих, у шароварчиках, волочать по двору санчата. Хата — в глибині двору, і від низенької хвіртки до неї веде стежка. А день — знаєш який? Коли нема сили одвести очі від коричневої бабусі на коричневій лавці біля двору. На подвір'я з низенькою хвірткою зайшов батько. Діти покинули санчата і повисли в нього на руках. Він засміявся так, ніби щось загурило в тракторі, трошки поносив їх по двору, тоді струсив обох у кучугуру снігу, гукаючи крізь сміх:

— У, татарва!

Вони теж сміялись, і навколо були дурненько-щасливі обличчя, а найдурніше в мене, бо я тут — ні до чого, збоку, спостерігачка.

...Жахливо погано мені без тебе. Знаєш, що я придумала? Пам'ятаєш — луна над озером? Не смійся, будь ласка, але коли луна відгукнеться — це ти зі мною розмовляєш...

...Падає сніг, Трав'янку вичерпує його ковшем із човна на березі. Сашко ліпить снігову бабу — руки червоні, але йому не холодно. Коли я прибігла на завод, на дверях гуртожитку побачила напис крейдою: «Василино,

приходь на четверту годину до Оксани на коровай». Я побігла раніше четвертої, думала — будеш ти, але мені сказали, що тебе уже два тижні нема в селі, що ти — в інституті, і все погасло для мене...»

Але настав час для оптимістичного завершення нашої розповіді. Не опустимося до звичного, на останніх сторінках книги чи останніх метрах кінострічки, поцілунку закоханих героїв. Можливо, поцілунку і не було. А можливо, і був. Хто бачив, хто чув? Факт поцілунку, як пишуть у юридичних документах, нічим ні підтверджується...

Уявимо недільний зимовий день, коли особливо гостро відчуваєш самотність, у незатишному заводському гуртожитку на березі закутого в кригу Дніпра. У кімнаті Василина звучить музика. Та ось — останні акорди життєрадісної симфонії. Страшно й подумати, що треба вибиратися з-під ковдри і міняти платівку.

Раптом у раму вікна гупає сніжка. Одна, друга. Василина підводиться, накидає на плечі халатик, розсуває занавіски, і обличчя її займається полум'ям: унизу, на засніженому дворі, двоє дорогих їй людей — Андрій і Сашко. Дівчина щосили шарпає заклеєне папером вікно і розчиняє навстіж. Холод клубками пари вкочується в кімнату, вітер з Дніпра дихає колючими сніжинками, але в цю хвилину героїня моя нічого не відчуває, окрім невимовної радості.

— Здрастуйте! — гукає вона. — Здрастуйте!..

— Ми із Сашком зібрались на озеро, підете з нами?

Це — Андрій.

Вона щасливо киває головою:

— Ідіть, я одягнуся і дожену!

Невдовзі Василина біжить по сніжному насту на гору, у підніжжі якої озеро. Її ведуть, кличуть сліди на снігу: широкі — Андрія, поруч вузьенькі — це Сашко дріботів.

Озеро з гори — наче велетенський аркуш ватманського паперу.

Сашко прогрів сніг і ковзається по кризі біля берега, Андрій на середині озера малює, як малюють діти, вервечкою слідів на снігу. І вже через усю площину озера — малюнок: будинок, із димаря якого затишно іде дим, усміхнене, в промінні, сонце над дахом, а біля будинку, узявшись за руки, — троє...

Василина підгортає поли шубки — по виковзаній дітьми стежці з щасливим сміхом летить униз, на засніжене озеро...

*

— А що ж було потім з героями повісті? — непокоїться допитливий читач, особливо ж цікаві до подібних сюжетів читачки: — Чи одружилися Андрій із Василюю?

Легше всього було б мені написати: живуть, поживають і діток наживають... Але залишу простір для творчої уяви читачів і читачок, хай дофантазують у вільний від роботи час, хай прокладають далі, хоч і в безкінечність, намічені життям лінії сюжету. А хто захоче знати детальніше, без фантазій та вигадок, як, що і до чого, хай приїде в наші Микуличі та розпитає в баби Зіньки, вона охоче розповість, що було, чого не було і що буде — на сто літ уперед...

1978—1979 рр.

ОСТАННІЙ БІЙ

Оповідання

— Ну, мати, я пішов, — сказав Іван Панасович, коли у вікнах розлилася густа вечорова чорнота.

Дружина подала йому плащ-накидку з цупкого брезенту, допомогла про-сунути руки у вирізи, підняла і акуратно натягла на кашкет каптура, потім відступила на крок, прискіпливо оглянула й мовила:

— Начебто все як треба.

Іван Панасович осмикнув поли плаща, поправив каптур, бо вважав, що останнє слово має бути за ним, узяв ключі зі столика.

— Ти не жди, Настуню, спи. Я сам тихенько відімкну двері.

— Добре, я спатиму.

Знав, що дружина не спатиме, ждатиме його, як жде щоразу з довгих вечірніх прогулянок, хоча й вдаватиме, що спить, коли він повернеться.

Вона теж знала, що йому це зрозуміло, але обоє вдавали, що буде так, як вони оце домовляються.

— Може, одягнеш тілогрійку, надворі холодає? — спитала дружина, коли Іван Панасович уже стояв у порозі.

— Скажеш таке, — з нарочитим невдоволенням буркнув Іван Панасович. — Якраз мені не вистачало тілогрійки. Ще б поперека вовняною хусткою перев'язала.

— Якщо треба буде...

— Не положено, форма є форма.

З цими словами він обома руками відхилив набік поли плащ-накидки і якусь мить оглядав себе. Все як треба: військовий мундир, галіфе, кирзові чоботи. Щоправда, одяг та взуття не нові, але на нові він претендувати не має права. Є ті, кому обмундирування потрібніше.

— Треба написати Петрові, щоб нового картуза прислав, — сказала дружина, глянувши на кашкет, що визирав з-під каптура тьмяним козирком з тріщинами.

Син-полковник служив десь далеко на кордоні, поблизу містечка, назву якого Іван Панасович обминав навіть у розмові з дружиною. А казав так: «На енській заставі». Син регулярно, раз на два роки, прислав, а бувало привозив, коли приїздив у відпустку, батькові чоботи, галіфе, мундир, кашкет, шапку-вушанку, шинель, плащ-накидку, гімнастерку. Прислав колись свою незношену шинелю з сизуватого, не солдатського сукна, та білясту, ніби заіневілу, каракулеву папаху, але Іван Панасович їх навіть не примі-рив. «Уже і не молодий, а недопонує, — розсердився тоді на сина. — Де це бачено, щоб старший сержант та ходив у полковницькій папасі». Так жодного разу й не одягнув, але Петрові про це не писав. Щоб не образити...

— Коли положено, тоді й пришле, — відповів Іван Панасович. — Думаєш, ти краще за Петра знаєш...

«Наказути виступити на охорону державного кордону, — чує він притлум-лений відстанню років голос начальника застави, іменем якого ту заставу назвали по війні. — Ваш наряд — тривожна група». Це можна було б і не нагадувати, всі групи тепер тільки тривожні, бо з того боку кордону не-спокійно...

— Пішов я... — зовсім не по-статутному сказав Іван Панасович, хоч йому хотілося піднести, як належить, руку до козирка і чітко відрепортувати: «Дозвольте наряду на охорону кордону Союзу Радянських Соціалістичних Республік виступати?», а у відповідь почути спокійний і впевнений голос командира: «Дозволяю...»

Відтягнувши ж там... будь обережним.

«Єсть вирушати!» — відгукнулося в його душі.

Вийшов з квартири, швиденько минув яскраво освітлений під'їзд і поринув у темряву.

«З чого ж починати сьогодні? — запитав себе і тут же вирішив: — З села. За мною, хлопці!» — тихенько скомандував подумки дещо не по-статутному, однак це було добре зрозумілим обом його підлеглим. А потім подав знак рукою: взяти необхідний інтервал.

Повторювати не треба, ефрейтор Мазурук та рядовий Папаян не перший день на кордоні. Вони поправили гвинтівки на плечах, притишили крок і незабаром розтяглися куценькою вервечкою: попереду — старший сержант Копайгора, за ним — кремезний вірменин Папаян, а останнім — щупленький, але жиливий (на заставі усіх кладе на лопатки) білорус Мазурук.

Йшли вони за його спиною нечутно, як ходить місяць по воді. Копайгора твердо знав, що аж до того часу, коли вони повернуться з наряду на заставу і він відрепортує: «Порушень кордону не виявлено», за спиною не шелесне гілочка, не трісне під чоботом суха бадиллина, ніхто не кашляне, навіть не дихне так, щоб почув сусіда. Кордон є кордон. Тим паче, коли з того, з чужинського, боку дедалі частіше чулися підозрілі шерехи, а то долинав і гул танкових двигунів. Старший сержант Копайгора знав, що він живе на краю війни, був сам завжди готовий і цієї готовності вимагав від підлеглих. А тиша й обережність для прикордонника найперші ознаки готовності...

Будинок ще деінде світив вікнами, але більшість їх була темна і зяла чорнотою. Він був такий великий і мав стільки квартир, що в них, мабуть, без труднощів можна було б розмістити все Заболоття, поблизу якого колись розташувалася застава. Копайгора любив ходити в те село, звичайно коли не був зайнятий по службі. Може, любив тому, що чимось невловимим волинське Заболоття нагадувало старшому сержантові його рідне село, яке примхливо розкидало білі хатки на приполянських пагорбах і в долинах, серед буйних вишневих і яблуневих садів, а за пагорбами, долинами й садами починалася рівнина, на якій розкошують досягаючі пшениці. Третє літо їх скосять без Івана, але він знає, які врожаї збирають: батько — голова тамтешнього колгоспу — завжди все описує в листах до сина несуетно і докладно, ніби перед доскіпливим ревізором. Ось і цього літа дома ждуть гарного хліба. Кличе батько Івана на жнива, але син не приїде, бо не може він залишити кордон у той час, коли з того боку гудуть танкові двигуни. «Ось вирішиться так або так, тоді й приїду», — думає Іван, обережно і нечутно ступаючи по траві попереду наряду.

Так само примхливо, без вуличок і вулиць, розкидані хати і в Заболотті. Хоча й не схожі на білі полтавські мазанки, бо поставлені з дерева, хоча й не на горбах хати зупинилися, а на узліссі, однак милі Іванові та дорогі. Мабуть, ще й тому, що он у тій хатині з давно темними вікнами, яка волохато горбиться поміж таких же сонних будівель, спить дівчина Настуня. Її любить старший сержант і мріє привезти до себе на Псло. Правда, вона про це ще не знає, але то байдуже, настане пора — про все довідається...

Іван Паїнасович на майже невловиму для його підлеглих мить зупиняється, щоб ще раз глянути на вікно-хату, де спить Настуня, і щоб від згадки про неї ще раз відчутти в грудях приємне тепло. «Завтра обов'язково сходжу до клубу, — втішає він себе, — і побачу Настуню». Завтра — неділя, і можна в неї просидіти хоч і дві години підряд. Настуня працює в бібліотеці з тої осені тридцять дев'ятого року, коли Заболоття стало радянським. Іван незрідка навідувався туди, брав якусь книжку, байдуже яку, бо книжок тут взагалі було ще мало, у них на заставі їх ого скільки, і доки дівчина видавала односельчанам книжки, милувався її товстими косами, закинутими за спину, і уявляв, як то, мабуть, солодко їх гладити.

Одного разу він з Папаяном завітав навіть до неї додому. Йшли собі селом, чесно відслуживши цього дня, що належало, Іван повів Папаяна чомусь саме тою стежкою, над якою стояла Настуніна хата. Бачать: дядько Миколай з колодязя воду тягне. Попросили напитися. Дядько Миколай дав кухля, напоїв, а тоді посадив у дворі на ослінчик, почав те-се розпитувати.

Далі мову про колгосп повів: чи правда, що ото люди гомонять? Іван розказав, що знав: про батькові листи, про трактори, про пшениці, які йому часто сняться і тут, на заставі. «А ти ж звідки родом?» — спитав Настунин батько у Папаяна. Той відповів, що здалеку, набагато далі, ніж Іванове село, навіть далі, ніж Москва, аж з Вірменії він. «То-то я бачу, що ніс у тебе... того... сказати б, не як у мене... То й у вас теж колгоспи?» Папаян народився і жив до служби в Єревані, про колгоспи знав тільки те, що писалося в газетах. Але його лише зачепи — нарозказує, що й Іван рота роззявив. «А не брешеш, солдате?» — примружив очі дядько Миколай. «А чого б я брехав,— засміявся у відповідь Папаян.— Поїдьте, все самі побачите».

Минув якийсь час, і на заставу до командира прийшла Настуня... Того ж вечора Івана та Папаяна начальник застави послав у сільський клуб розказати волинянам про колгоспи. «Тільки не тушуйтеся,— підбадьорив,— розказуйте, як ото розказували отому дядькові, що вас водою напував...»

У клубі повно людей. Настуня посадила гостей на сцені за накритий червоною матерією стіл і сказала людям, що в них у селі прийшов час створювати колгосп, а як ті колгоспи — розкажуть ось ці солдати, що служать на кордоні: полтавець Іван та вірменин Папаян. Іван розгубився, Папаян боляче наступив чоботом йому на ногу, показав під столом кулак і шепнув: «Сержанте,— він тоді ще був сержантом,— на тебе Європа дивиться».

Як і що він говорив — Іван з того не пам'ятав і словечка. А Папаян і тут не розгубився. Говорив запально, його акцент дедалі більше відчувався, багато розмахував руками, йому часто й доброзичливо аплодували.

Коли вони відповіли на численні запитання заболотян, встав Настунин батько і сказав:

«А тепер ми отого солдата з Полтавщини та й оберемо головою нашого колгоспу. Твій приятель хоч і на слово бойкіший, та званням нижчий».

Іван Панасович і тепер усміхнувся, здалека почувши слова Настуниного батька...

Обійшовши віддалік будинок, Іван Панасович поволі рушив повз порожній тепер дитячий майданчик. На холодному осінньому вітрі осиротіло хиталася гойдалка і тихо та жалібно порипувала тросами.

На лавиці, де вдень сидять молоді матері і стежать, як граються їхні діти, щось бовваніє. «Тихіше»,— наказав собі Іван Панасович, і його кроки стали і зовсім нечутними — так уміють ходити лише ті, хто не один рік служив на кордоні. Тільки підійшовши зовсім близько, розгледів, що на лаві двоє міцно обнялися, злившись в одну тінь, а може, й цілуються. Він теж мріяв про такі поцілунки з Настунею, але не судилося, в нього були інші. Поцілував він Настуню в печальні очі аж тоді, як у сорок шостому приїхав з харківського госпіталю у Заболоття і сказав їй: «Якщо в тебе ще немає чоловіка, то бери мене... Правда, контужений я, ночами часто кричу, коли веду Мазурука та Папаяна в атаку, і так мені верзеться в голові всяке, а найчастіше — та ніч, коли ти з батьком мене підбрала. Але який уже є...» Вона впала йому на груди: «Іваночку мій ласкавий...» Ось чому йому дороги обійми тих двох людей, ось чому хоче він оберегти їхні поцілунки од усього злого: од недоброго ока, од лихого слова... од гуркоту танкових двигунів...

Іван коротко озирається, робить ледь помітний знак Папаяну та Мазуруку, обидва розуміють його, бо в прикордонних нарядах навчилися розуміти кожен жест, і тихо, покрадьки, щоб не сполохати закоханих на дитячій лавиці, всі троє проходять далі.

У будинку-селі вже затемніли останні вікна. Всі мирно й спокійно сплять, десь там спить і його Настуня... Його Настя Миколаївна, його вірна дружинька і мати сина Петра... Нехай спить, він скоро повернеться. Ось тільки дійдуть до тої умовної межі, де кінчається зона дії його наряду і починається територія іншої застави, так і повернуть назад...

Зорі в небі стали виразніші і яскравіші. Не розбереш, чому це так: чи тому, що вже осінь, повітря холодне і прозоре, чи що місто заснуло, погасило свої вогні...

Треба ще обігнути Заболоття з правого боку, і на п'яту годину ранку прикордонний наряд віддасть рапорт начальникові застави. Приміщення

застави — звичайнісінька сільська дерев'яна хата, де колись жив лісник з родиною, було за селом, на відшибі. Вдень хатній димар видно з села, можна помітити, як з нього зовсім по-домашньому в'ється голубуватий димок.

Правий бік села Іванів наряд завжди огинав перед тим, як наставав час повертатися на заставу: саме з цього боку була хата дядька Миколая. Іван так робив тому, що на кінець обходу був стомлений, а згадка про хату, в якій спить Настуня, бадьорила його й додавала сил.

Раптом на чужинському боці, якраз навпроти застави, щось зблиснуло, за цим одразу в десятки потужних сталевих гарлянок ревнули гармати, і ще за якусь мить там, де була застава, спалахнули земля і ліс, здибилися вгору чорні стовпи. «Лягай!» — скомандував Іван і, падаючи грудьми на траву, що вже бралася рососою, побачив, що падають і Мазурук та Папаян.

На заставі вибухали снаряди, гоготіло полум'я. П'ять, десять, п'ятнадцять хвилин... Старший сержант Копайгора знав, що після артпідготовки мусить початися атака ворожої піхоти, і ось тоді він з хлопцями покаже все, чому їх тут навчили. Вибухи снарядів, що ніби пішли в глиб нашої території, за заставу, вбік од неї, сягнули й сюди. У селі враз спалахнуло кілька хат. Видно було людські тіні, що на тлі вогню заметалися між хатами.

Папаян підповз до Івана і тремтячим голосом запитав:

«Що будемо робити, товаришу старший сержант?»

Якби Іван знав. Душа його рвалася на заставу, щоб разом з друзями-однополчанами чесно битися проти напасників, а якщо судилося, то і вмерти разом. Але за всіма приписами він не повинен був залишати ту ділянку кордону, яка на сьогоднішню ніч доручена йому, Мазуруку та Папаяну. Вони мусять боронити її до останньої краплі крові.

«Будемо тримати кордон, хлопці!» — чітко сказав старший сержант.

Ще лежали якийсь час, доки стріляли гармати. Коли вони раптом встухали, Іван скомандував встати.

«За мною! — тихо наказав він. — Ворога на своїй ділянці ми не пропустимо, хіба помремо. — Погрозово додав: — Будемо держати кордон!»

Як — він не знав, але одне знав твердо: звідси вони не поступляться і кроку, бо в кількастах метрах од кордону — хата дядька Миколая, а далі, за кількастот кілометрів, його хата над Пслон і пшениця, яка цього року так гарно вродила і яку кликав косити батько, а праворуч од застави — земля Мазурукова, а там, далеко-далеко, земля і гори Папаяна; бо за ним, Іваном Копайгорою, була велика рідна земля, яку йому сидилося боронити ось на цьому відтинку кордону.

Тим часом заграва над заставою дещо всілася, ніби вгрузла в землю — мабуть, лісницька хата вже догоріла. А може, так здавалося, бо вже починало сіріти. І тут усі троє почули, як застава озвалася вогнем, і невимовно зраділи: ні, не спопелив її ворожий арналіт, друзі живі, вони бороняться. Прислухалися — і вже вирізняли витьохи наших гвинтівок, короткі та довгі черги автоматів, татакання кулеметів. «А дудки, — в думці сказав собі Іван, — нас так просто не візьмете, гади...»

...На тлі громаддя будинку, що велетенським темним айсбергом височів у тихе осіннє небо, показалися три постаті. Вони рухалися повільно і ніби важко, просто на Івана Панасовича, і він жестом зупинив себе і свій наряд: «Треба довідатися, хто...» Постаті чомусь здалися йому підозрілими. Чи тим, що скрадливо озиралися, чи тим, що в руках і під пахвами щось несли, або ж тим, що в таку пізню пору прямували до лісу.

Іван Панасович притиснувся до халабуди, ніби приріс до неї. Трохи відкотив каптур, щоб краще бачити й чути.

Невідомі пройшли так близько, що Івана Панасовича ледве не зачепило різком величезного чемодана.

— Не можу більше. Хоч на хвилину присядемо, — почув Іван Панасович приглушений голос.

— Хіба т-тебе на таке діло б-брати, — заїкувато озвався той, що йшов попереду. — Востаннє. З-завалиш ти всіх нас... Он лава, завертай т-туди, п-перепочинеш...

Івана Панасовича не помітили — він умів скрадатися, зливатися з ніччю, з деревами і будівлями ще з тих давніх часів служби.

Ті йшли до лавиці, а вона зайнята, двоє закоханих, спокій яких Іван Панасович оберігав, досі не намиливалися. Як зупинити? Як затримати? Ех, були б поруч Мазурук та Папаян...

...Застава відстрілювалася, може, спливала останньою кров'ю, а тут догоряли запалені снарядами хати, але ніхто навіть не намагався переходити кордон... І раптом старший сержант Іван Копайгора збагнув: вони мусять порушити настанови й приписи і йти на виручку заставі, бо напасники не підуть уперед, якщо в них за спиною зостанеться жива застава. Ось що він збагнув і охриплим від хвилювання голосом сказав:

«Хлопці, ми ж повинні бути там...»

Згинці поза кущами і поза деревами, короткими перебіжками від хати до хати вони просувалися вперед, у бік застави. Де-не-де помічали людей, що ошаліло металися на освітлених пожежами подвір'ях, однак не зупинялися. Ось і Настунина хата! «Ну, слава богу, вціліла, — з полегкістю зітхнув Іван і шмигнув за її причілок. Мазурук та Папаян — за ним. — Мабуть, разом з усіма подалися до лісу, — подумав він про Настуню та її батьків. — Правильно, там перебудуть, доки надійде підмога, а тоді ми їх, гадів, на їхній же території».

Враз Мазурук сильно потяг за полу Іванової плащ-накидки і злякано прошепотів:

«Лягаймо!»

Іван осунувся по стіні, припав грудьми до землі і аж тоді поглянув туди, куди дивився Мазурук.

Вигинистою вулицюю з того боку, де був кордон, обережними перебіжками від хати до хати просувалися солдати в касках, з автоматами в руках. Іван зрозумів їхній намір...

...Треба непомітно йти за ними. Нехай перепочивають — я теж перепочину, серце он як загупало. А тоді знову — за ними. Взяти їх двох голіруч не зможу, здоров'я і сили, гай-гай, поклав ще на кордоні, треба вистежити, куди нагробоване понесуть. А там міліція візьметься... Тільки б не зачепили тих, що милуються на лавиці. Уже давно ніч, а місце тут глухе, відлюдне, та й у світі ще ого скільки всякої брудноти. Лише б не зачепили...

...Намір їхній був простий, як божий день: через село, непомітно, обійти заставу і вдарити їй у спину. Не треба багато розуму, щоб здогадатися про це. Страшно і холодно стало Іванові від цієї здогадки, але він зібрав дух і якомога спокійніше прошепотів:

«Отут ми їх і прищучимо. Держить кордон, хлопці».

Лежачи, обом подав руку, ніби прощався, і прошепотів останнє:

«Робіть, як я...»

...Збулося його гірше передчуття: на дитячій лавці раптом розпачливо скрикнула дівчина і затихла, почулося якесь вовзання з глухим стогоном, придихами, брудною лайкою.

— Рятуйте! — почулося звідти. — Грабу... — І захлинувся голос.

«Держить кордон, хлопці!» — гукнув Іван Панасович сам собі, подумки потис руку Мазуруку та Папаяну і спритно, як на поважний вік хворої людини, кинувся до лавиці. «Ти вже пробач мені, Настуню, якщо запізнюся сьогодні з наряду», — встиг подумати.

Вітер шарпнув полами плащ-накидки, затріпотів ними, немов крилами, зірвав з його голови гостроверхий каптур.

Біля лавиці щось обважніло впало, хтось зойкнув — і він зрозумів, що може не встигнути, і тому закричав, що стало сили:

— Стій, негідники!..

...Він мчав з-за причілка Настуниної хати і, не прицілюючись, раз за разом стріляв з гвинтівки в чужі мундири. Бічним зором бачив, що це саме роблять і Мазурук з Папаяном.

«Держить кордон, хлопці!» — щодуху закричав, перерізаючи шлях фашистам. — За Батьківщину! За...»

Напасники в касках з несподіванки сахнулися в різні боки, попадали, а потім з-за рогу хати назустріч торохнула автоматна черга, і старший сержант побачив, як заточилися і впали на бігу Мазурук та Папаян, і щодуху рвонувся вперед.

«Тримайте кордон, хло...»

Він бачив, як просто на нього з-за тину вилетіла граната, але ні збочити, ні сховатися вже не міг...

...— Н-не бійся, він один,— почув голос заїкуватого.

Назустріч холодно блиснув сталлю довгий ніж, і відхилити груди Іван Панасович уже не встиг...

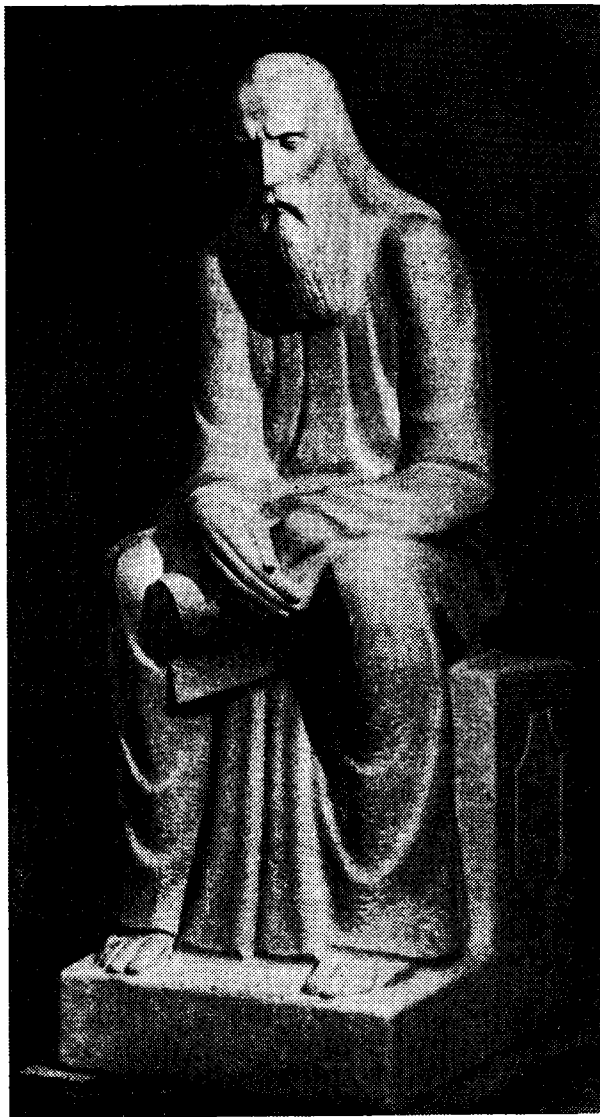
*

Як і раніше, граються на майданчику діти, а молоді вродливі матері здаля милуються ними і намилуватися не можуть. Збоку стоїть лавиця, але ніхто не сідає на неї, навіть малюки, яким головне в житті ще належить зрозуміти. Бо біля лавиці на землі лежить кам'яна брила, на якій вибито слова:

«Тут прийняв свій останній бій ветеран-прикордонник Копайгора І. П.».

НАШ ВЕРНІСАЖ

А. Фуженко.
Нестор-літописець.
(Києво-Печерська лавра).

НАРИСИ ТА ПУБЛІЦИСТИКА

Валентин
Речмедін

ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ МРІЇ

Є в людини чудова властивість — мріяти. Вона мріє завжди: в нещасті і в radoшax, в будень і в свята, в далекій дорозі і на спочинку. І в кожного — своя мрія. Митець мріє про здійснення своїх творчих задумів, робітник — дати крашу продукцію, колгоспник — про майбутній багатий урожай, мандрівник — про нові незнані краї, а космонавту маряться шляхи до далеких планет. Дітям бачиться казка, а матерям — безхмарне щастя їхніх нащадків...

Кожне покоління виношує свою заповітну мрію. Я назвав би мрію тих поколінь, які ввійшли в життя після грозових вирувань Великого Жовтня, щасливою. Бо в світі, де панувало найстрашніше з усіх зол — зло експлуатації, де над кожним трудівником тяжів гніт соціальної неправди, — там, за горьківським виразом, крила мрії волочилися в багні і в пилу, там мрія була вічною невільницею. Звільнившись від кайданів гноблення, трудівник дав волю своїй мрії, випустив її з задушливих казематів у підсонячні висоти. Це була горда мрія про людське життя, про неозорі простори, на яких навечно

оселиться щастя мільйонів. Це була горда мрія визволених трудівників перетворити землю — тюрму народів — у заповідник щастя людства.

З мрією про краще життя, про світло культури перше покоління революції переборювало головне лихо часу — неписьменність. Тисячі лицарів-комуністів і тисячі тих, що їм співчували, йшли у ведмежі закутки життя, несучи смолоскипи освіти, і терпляче засівали народну цілину мудрим і вічним — грамотою, бачачи у мріях суціль освічений народ. Разом з абеткою вони вкладали в голови людей поняття культури, вводили трудівників в університети науки. Важко це було! Країна вийшла на невторований шлях зраненою, обшарпаною, нужденною; мрія була про шматок хліба, і все ж поряд із цією, невеличкою, виростала титанічна — про соціалізм, про безмежне щастя трудитися в безкласовому суспільстві. І тоді ж Ленін, творець першої в світі соціалістичної держави робітників і селян, сказав, що без мрії людина перетворюється на тварину, що мрії рухають прогрес і що коли здійсниться найбільша мрія — соціалізм, тоді відкриються нові грандіозні перспективи для найщасливіших мрій...

З мрією про соціалізм, про найдосконаліше суспільство працювали його творці на всіх етапах нової історії. Коли розгорнулися фронти соціалістичного наступу, коли народ підіймався на вершини гребель

Дніпрогесів, на висоти доменних копрів, на риштування Магніток і Тракторобудів, коли, ламаючи опір останнього експлуататорського класу, трудяще селянство йшло в рішучий наступ на дрібновласницькі, одноосібницькі підвалини життя, тоді мрія людська розправила крила для високого і довгого лету, тоді, вдивляючись у трагедійно прекрасний образ молодого людини свого часу, чарівник слова Олександр Довженко віщо говорив: «Вкажіть йому дорогу, дайте науку, дайте техніку і посилайте куди завгодно: в інженери, в капітани, в дипломатичні місії, артисти. Посилайте його в битви, посилайте через гори, моря, через полюс. Нема нічого в людській діяльності, де не справився б Василь...»

Як справдилося те Довженкове пророцтво, як звеличилась людина в грандіозному творчому процесі соціалістичного будівництва, як виросла та людина, якою захоплювався Довженко! Вона стала першопроходцем на дорогах нового суспільства, піонером-світлоносцем на всіх ділянках людської діяльності. Держава дала йому освіту, техніку, і він став інженером, почав конструювати машини—від трактора до електронно-обчислювальної, працює капітаном на теплоході і на космічному кораблі, стоїть на світовій трибуні в ООН і виборює для всього світу сонячні роки миру, а будучи актором, творить образи незрівнянної сили, які до глибин зворушують серця.

У битвах за Вітчизну він був нездоланий. Розбуджений громом воєнної грози на світанку 22 червня, він мужньо відбивав атаки ошалілого фашиста, стояв на смерть у фортеці Бреста, падав, обвішаний гранатами, під танки на висотах Севастополя, обливаючись кров'ю, бився під Сталінградом, палав у вогні Курської битви, ішов під зливою куль під Сандомиром, штурмом брав Варшаву і Будапешт, озорений немеркнучим сльвом перемоги, стояв на руїнах рейхстагу. На всіх площах міст і сіл від лєнінградських рубежів до херсонського мису, від калмицького степу до берлінського Трептов-парку височать пам'ятники безсмертної слави рядовому солдатові битви за Вітчизну, який виявив кращі риси свого характеру в чесному грізному бою за найдорожче в світі.

Ці риси характеру формувалися в невсипущій праці для Вітчизни, для народу. В безсонні штурмові дні і ночі над Дніпром, коли разом із порогами, які перетинали течю ріки, знищувались пороги, які пролягали в душі, коли поряд із бетоняркою Женею Романько ставали тисячі дівчат нашої країни, коли за кадівським богатирем Олексієм Стахановим, академіком соціалістичної праці, потягнулися мільйони ударників, в душах народжувалася нова, чудова якість громадянина нового світу—безмежна широчінь щедрості, бажання віддати всі створювані багатства для загального добра.

І тоді мріялося нашим добрим попередникам, першим лицарям соціалістичної перебудови, будівникам перших електровень: на берегах річок і в пустелях—вогні небачених електростанцій, скрізь розкинулись квартали диво-міст, населених щасливими людьми, в надрах землі титанічні машини добувають вугілля, а в небесах летять із швидкістю блискавиць авіалайнери...

Багато бачили славні учасники перших п'ятирічок у своїх мріях. Бачили вони могутню техніку в шахтарських забоях, а на полях—сотні, тисячі, мільйони тракторів, комбайнів, різних сільськогосподарських машин. Бачили тріумфальну ходу радянської людини до всіх вершин науки, в незвідані нетрі мікрокосмосу і в простори всесвіту. Бачили своє недалеке майбутнє—в соціалізмі. Бачили те, що в більшості здійснилося за наших часів.

Нині всіма барвами щасливого достатку сяє на весь світ будова розвинутого соціалізму. Здійснилася мрія людських поколінь про соціальну справедливість. Радянська людина живе повнокровним духовним життям, користується багатствами матеріальної культури. Мільйони простих робітників ідуть героїчною дорогою трудових подвигів, славною дорогою Стаханова. Виріс і неспізнанно змінився робітничий клас, який має глибокі знання, широкий світогляд, свідомо і творчо ставиться до праці, відчуває себе творцем своєї долі, господарем виробництва, відповідальний за все, що відбувається у нашому суспільстві. Довженківський Василь став справжнім

титаном творчої діяльності, куди б не посилала його Комуністична партія — через гори, через полюс, — скрізь він являв високі зразки комуністичної праці, скрізь він розкривав свою широку душу, сповнену священного почуття дружби народів, ідей інтернаціонального побратимства. Він перемагав лютий холод Північного полюса й Антарктиди, в неймовірно важких умовах підіймав цілині землі, довгими місяцями відірваний від рідної землі, передавав в етнамським, ангольським, кубинським патріотам бойовий і трудовий досвід. Він перший із синів людських на користь світової науки полинув у незвідані далі космосу, відкрив нову еру в історії всесвіту.

Справдилося ленінське передбачення, що, здійснивши велику мрію людства — соціалізм, наш народ відкриє нові безмежні перспективи для здійснення найсміливіших мрій.

Особливо багато мріють молоді, ровесники довженківського Василя, ті, хто втілювали в життя все краще, народжене нашою уявою...

В 1966 році мені довелося бути в селі Троянці Голованівського району на Кіровоградщині, де під час оточення частин 6-ї і 12-ї армій в 1941-му мене врятувала від смерті колгоспниця. Я завітав у школу на випускний вечір і з групою молоді взяв участь у цікавій грі: хлопці й дівчата, які стояли перед невідомою будучиною, старалися розгадати її — написали на листочках паперу своє бачення тієї будучини і, зібравши їх у пляшку, закопали, щоб через десять років вернутися до записів, співставити їх з життям.

Минуло десять років. І ось у Троянці знову зібралися випускники 1966-го, зібралися, щоб зустріти сонце того знаменного дня, прочитати заповітне, написане десять літ тому.

Але надамо слово класному керівникові Троянської середньої школи Івану Володимировичу Белінському:

«...Після офіційної частини сіли за святковий стіл, і до самісінького ранку не стихали радісні згадування давноминутих днів, кожний розповідав, чого він досяг за десять років, як здійснилися його мрії. Цікаво, що пляшку із записами знайшли дуже швидко... З дозволу моїх юних друзів я переписав усі записи і передаю вам.

Ось перша мрія: «Хочу стати педагогом». — пише Ольга Лисанюк.

Ольга радісно всміхається: вона закінчила Кіровоградський педагогічний інститут і працює вчителькою у Володимирській середній школі.

«Бажаю стати інженером цивільної авіації».

Автор цієї фрази Валерій Заскальський став інженером, але іншого профілю — працює завідуючим лабораторією Кіровоградського інституту сільськогосподарських машин.

«Хочу, щоб люди народжувалися з красивою душею», — занотувала Зоя Макуцінська. Вона закінчила педучилище і працює вихователем.

«Я мрію закінчити військове училище». Ці слова належать Юрію Белеко, який закінчив Київське танкове училище, має звання капітана.

«Бажаю стати машиністом тепловоза», — таку мрію записав Костя Неборак, який успішно здійснив її, — він водить тепловози магістралями Казахстану.

«Я мрію про торговельний технікум», — пише Лариса Марчук, яка закінчила технікум, працює продавцем.

«Прощай, оїдна школо! Від усієї душі вдячний вчителям... Хочу стати агрономом». Петро Коваленко став агрономом, головним, закінчив Одеський сільськогосподарський інститут.

«Моє бажання — добре відслужити в армії, потім здобути улюблену професію. А головне — щоб були на землі мир і щастя», — признається Микола Нагернюк, який закінчив технікум, працює електриком і цілком щасливий.

А Слава Шамрай, той, що пішов до армії в день випуску і, повернувшись, працював механізатором у колгоспі, так і записав: «Хочу продовжувати працювати механізатором». З ним солідарний і Олександр Нагернюк: «Привіт нащадкам, — пише він. — Я люблю механізацію, хочу стати інженером сільського господарства».

Цього року він закінчує вуз, уже відслужив у армії.

Ліда Карп'юк мрійно пише: «Я хочу миру. Хочу знову через десять років зустрітися з теперішніми випускниками. Хочу стати художницею і бути щасливою».

Дівчина закінчила Крелевецький технікум декоративного мистецтва і працює за фахом.

І так — всі. Коли Ольга Лисанюк доповіла, що випускники 1966-го з гідністю здійснюють заповітне — з 31-го вісім отримали вищу освіту, сімнадцять середню спеціальну, двоє закінчують військові училища, троє продовжують вчитися, — зал на мить завмер, а потім вибухнув найщирішими вітальними оплесками.

Вологими очима дивилися на друзів випускники 1966-го агроном Микола Новосад, інженер Валерій Заскальний, офіцер Георгій Шаповал і ті, що по закінченні школи зразу влились у трудові колективи, — Світлана Кольцова, Василь Яворський, Валерій Груць, Євген Сенчук, Олександр Загородній та інші, всі вони стали шановними людьми».

«Шановними, добрими, ширими людьми стали всі випускники, — з гордістю констатує Іван Володимирович Белінський. — Жодний із них не збочив, не зрадив заповітній мрії».

Так було в селі Троянка на Кіровоградщині.

Я пам'ятаю їх зовсім юними в той незабутній вечір 1966-го. Веселозорі, з відкритими, високими чолами, життєрадісні, хоч за цим приховується сум розлуки, якісь аж незвично добрі, вони зворушували своєю чарівною юністю, простодушням і сміливістю поглядів. Багатьом із них слалася легка дорога, але вони тим не журилися. Є щось велике, заради чого варто пройти найсуворіші випробування, пройти через круті гори, перепливати безмежні моря, а якщо випаде доля — то й сягнути космічних висот і десь на стежинах далеких планет залишити в ім'я людського генія свої сліди...

Вони пішли до братерської могили, в якій спали вічним сном ті, хто віддав своє життя за їхнє щастя, поклали їм на груди квіти сонячного літа, а потім з тихою піснею рушили під ранковими зорями назустріч сонцю. І сонячно мріяли про незвідане, яке прийде з майбутнього, з далини, з-за далеких обр'їв, виборене життям, працею, серцем.

Після десятилітньої розлуки вони з'їхались у своє рідне село, горді своїм життям, своєю долею, здійсненою мрією...

Троянка не виняток. Сотні, тисячі сіл, міст у нашій країні відомі своїми трударями-мрійниками.

Я знаю, наприклад, як полум'яно мріють про майбутнє молоді люди із села Шпикова, що на Вінниччині, з якою несхитною вірою дивляться вони в майбутнє, в заобрійне.

Вони знають, що в нашій країні створені всі умови для здійснення найкращих, найсміливіших мрій, що партія зважає на кожну мрію, яка виношується в серці молоді людини. Світлоголові юнаки й дівчата з гуртка журналістів із села Великий Кучурів, що на Буковині, які так багато роблять для свого рідного краю, не тільки мріють, а й активно втілюють в життя свою мрію. Ось що вони пишуть про свою роботу:

«...Нас понад тридцять учнів старших класів. Основна наша робота — вивчення теорії журналістики та пошуковість».

...Вирішили розшукати відомості про односельчан, які не повернулися з війни, за скупими написами на обелісках побачити яскраві долі людей, створити для села щирі і цінні книги пам'яті, де поруч із фотографіями фронтників буде вміщено нарис про воїна. Зібрано вже чимало з того, що друкувалося в районній та обласній газетах.

Також прагнемо якомога глибше ознайомитися з культурним надбанням народу...

Широка наша пошта. Шляхом листування зав'язалася дружба з внуком Марка Вовчка — Б. Б. Лобач-Жученком, який приїхав уперше на Буковину — до нас, у якого ми гостювали в Москві. Внук письменниці подарував нам багато цінних матеріалів, що викликало у нас бажання зібрати матеріали про зв'язок Марка Вовчка з Буковиною...

Зустрічаємося з цікавими людьми: гостювали у народної поетеси Параски Амбросій, у народних артистів УРСР Г. Я. Янушевич та П. Г. Міхневича... Зібрали матеріали про письменників області... Пишемо рецензії на вистави — маємо куточок театролюбів... Складаємо літопис славних справ села, треба ж сказати добре слово про всіх сонячних людей...»

А мені хочеться сказати добре слово на адресу старости гуртка Марії Халус та вчительки української літератури Графіни Петрівни Маковій, про їхніх хороших друзів — Сільву Зварич і Будник Мар'яну, Івана Козака і Аллу Петрик і про молодого літератора Васию Гната, який встиг уже побувати на республіканському семінарі обдарованої молоді, про тих, хто пише нариси, замальовки, оповідання, репортажі, які друкуються у стіннівках «Райдуга» та «Гранослов», у періодичній пресі, виступають по радіо...

Юні журналісти з Великого Кучурова палко мріють про завтрашній день і вже сьогодні здійснюють свою мрію. Вони мріють про те, щоб їхнє село було найкращим в області, про щасливу долю своїх односельців, про багату душу, про високу культуру земляків.

Так, життя покаже, що їхня мрія не марна, — ще більше розквітне їхній Великий Кучурів. Адже про розквіт його мріяв і дбав мій давній знайомий — голова колгоспу Сушинський, котрий над могилою вбитого бандерівцями голови сільської Ради Руснака присягнув вести кучурівців до кращого життя. На жаль, не судилося йому бачити своє село в розквіті, бо ще в червні 1946 року він трагічно загинув від рук бандерівців, але те, що він встиг зробити, вселяє в серця почуття безмежної вдячності. Сушинський проклав його мрії про щастя широкий шлях — повів до колгоспного життя.

Здійснилася наша заповітна мрія — ми живемо нині в соціалістичному суспільстві. Довкола гримить симфонія великої будови — в кузнях розвинутого соціалізму кується матеріальна база комунізму.

Двадцять шостий з'їзд комуністів Радянського Союзу відбувся на підступах до найдосконалішого суспільства, в якому здійсниться заповітне: від кожного — за здібностями, кожному — за потребами, ми відчуваємо близькість того часу, який так жадібно вимріявали протягом незліченних віків, коли людство знайде своє втрачене щастя, позбудеться низьких інтересів і пристрастей, егоїстичних і антисоціальних звичок власницького періоду і набуде довершень, найбагородніші властивості.

До цього прагнуть щасливі мрійники в Троянці, і у Великому Кучурові, і в тисячах, тисячах шкіл у нашій країні, до цього прагнуть мільйони трудівників старших поколінь. І кожен із них щасливий з того, що його мрія вливається в загальний світлоносний потік, який лине туди, де розкривається велична перспектива здійснення всіх найвищих, найпрекрасніших задумів людських. І кожен своєю мрією, здійсненням своїх мрій наближає те заповітне і гармонійне суспільство, за яке у віках боролися, віддавали своє життя, яке кликали у мріях кращі сини й дочки людства.

КРАПЛЯ У СОНЦІ З ВЕСЛА

Давно відомо, що принади й очарування рідного краю особливо яскраво відчуються тоді, коли ви перебуваєте вдалині од нього, незалежно від того, довга ця розлука чи коротка. Найсвятіші почуття любові до Батьківщини хоч і живуть постійно у серці людини, але тільки іноді озиваються вони, як дзвони тривоги і піднесення, пронизливо і сильно заявляють про себе, і ця любов стає для вас ніби ковток холодної води у гарячій піщаній пустелі. З якогось моменту перебування на чужині про Батьківщину починаєш думати невідступно, рвешся до неї і думкою, і серцем, і мрією, і спогадами, а особливо уявою; звичайні явища й події, долі близьких людей і свою власну бачиш із нового, не знаного досі боку і починаєш глибше розуміти і точніше оцінювати те, повз що ти дома проходив мимо, не звертаючи на нього уваги. Перефразовуючи рядки великого поета, можна висловитися так: Батьківщина — як здоров'я, особливо гостро відчуваєш її тоді, коли тобі не вистачає її.

І для мене земля моїх батьків і дідів, край, що просторо розкинувся по обидва береги Дніпра, з особливою силою, чистотою і незабутністю розкрився тоді, коли я перебував вдалині від нього...

Був в Італії. Із Рима, де приземлився наш літак, автострадою Сонця, справді мальовничою магістраллю, яка впродовж перетинає увесь Апеннінський півострів, автобус довів нас до Флоренції, початкової мети подорожі. Водій автобуса, розважаючи туристів та, мабуть, і самого себе, всю дорогу не виключав транзистора, з якого лилася чарівна музика і ніжний жіночий спів. На цей музичний супровід добре лягали захоплені блоківські слова:

Флоренція, ты ирис нежный...

Мандри по музеях і соборах, капелах і галереях почалися з першого дня приїзду. Каміння вузьких темнуватих вуличок дихало пам'яттю тих, хто жив і творив у цьому місті протягом багатьох віків: Данте і Боккаччо, Петрарка, Мікеланджело, Леонардо да Вінчі... А ось дорогі імена близьких нам людей: Чайковський і Гоголь, Блок і Достоевський, Репін і Васильєв.

У галереї Уффіці зібрано стільки видатних творів мистецтва, що на їхній докладний огляд треба витратити роки, а не години коротких екскурсій, які влаштовуються для туристів. В довжелезних високих коридорах, з яких ведуть двері до залів, де виставлені знамениті полотна, рядами, близько один до одного, як солдати, вишикувані шеренгою, німо стоять під стіною погруддя імператорів, полководців, князів церкви і міста. Погрудь виставлено так багато, що їх справді, як солдат, важко розрізнити, виділити, запам'ятати. Вражає і навіть пригнічує кількість. Часом здається, що ти потрапив не у всесвітньовідому галерею, а опинився у запаснику, у коморі, де зберігається все, що створено за час існування Флоренції.

Капела Медічі, собор Санта-Марія дель Фйоре, церква Санта-Марія Новела, палац Барджелло... Всього не перерахувати, що показують у Флоренції туристам. Складається враження, що місто напхане творами мистецтва, що їх, цих творів, більше, ніж людей, принаймні вони виступають на передній план, а люди, жителі Флоренції, хто б вони не були, ідуть, сказати б, на підверстку.

За щоденним, фантастичним демонструванням багатств, зібраних в галереях і музеях, нам не було надано найменшої можливості хоч би коротко

зустрітися із самими флорентійцями. Як живе робітничий клас Флоренції, чим зайняті, що роблять, скажімо, у неділю флорентійці і флорентійки, чи їх теж приваблюють славні пам'ятки рідного міста, чи вони підвладні якимось іншим інтересам і турботам?

Вечорами, коли верталися автобусами до готелю, а це було ще не пізно,десь сьома чи восьма година, нас вражали порожні вулиці міста, на яких не зустрічалось жодного пішохода, та й машини проїжджали лише зрідка, але особливо впадали у вічі порожні ресторани-тракторії, кафе, маленькі харчевні. Стояли столики, накриті кольоровими скатертями, а людей не було. Лише господарі, він і вона, в білих фартухах стовбичили у дверях і сумно й безнадійно проводжали тоскними поглядами переповнені туристські автобуси.

Дощового дня ми стали свідками загальноміського страйку. На вулицях, для маніфестації, з'явилися тисячі флорентійців, яких ми досі фактично не бачили. Робітники йшли пліч-о-пліч, обличчя їхні були суворі, в очах залягала глибока задума. Якимось відомим їм маршрутом вони перетнули все місто, продемонструвавши свою згуртованість і рішучість. Кілька хвилин вулиця, на якій ми перебували, залишалася порожньою, а потім на ній з'явилася юрба бородатих юнаків і патлатих дівчат. Теж якась демонстрація, але відмінна від робітничої. Юрбу з усіх боків оточували (а може, й охороняли) поліцаї і карабінери з автоматами в руках. Це йшли сумнозвісні «червоні» бригади. Охорона в них, сказати б, подвійна: молодиків оберігають від робітничого гніву, а крім того, карабінери й поліція стежать за тим, щоб бригади не побили вітрин і вікон, як це вони часто роблять...

У місті Прато, яке лежить у центрі Тосканської провінції, ми дещо поглибили своє знайомство із місцевими жителями. Прато відоме не тільки пам'ятниками мистецтва, а й розвиненою текстильною, хімічною й механічною промисловістю. Проходячи неподалік від будинку муніципалітету, на одній із площ, біля старовинного будинку із стрункими колонами та кам'яними портиками, помітили людей, які сиділи на сходах і балюстрадах, а то й просто на камені площі або ж стояли, прихилившись до колон або стін. Людей зібралось чимало, і, що дивувало, всі вони мовчали і не рухалися, не чулося ні розмов, ні жартів, ні сміху, як переважно буває, коли люди збираються гуртом. Впадав у очі вираз облич: похмурий, пригнічений. Очі без блиску, плечі нахилені, руки безсило опущені вздовж тіла або покладені на коліна. Хто режисер цієї німої сцени, з якою метою вона поставлена?

Пригнічені важкою задумою, люди не помічали ні веселих туристських автобусів, що проїжджали мимо, ні прекрасного сонячного дня, ні кольорових вікон собору, від яких відбивалося сонце. Ніщо для цих людей, здавалося, не існувало. Ми помітили, що переважна більшість їх уже немолодого віку, ледь після сорока, п'ятдесяти років, і всі випрацьовані, але фізично ще не слабкі, хоч і змарнілі.

— Що це за люди? — запитали ми у нашого пратівського гіда Джані, привітного молодого чоловіка.

— Безробітні,— із сумом відповів він, і туман заволік його промовисті очі. Де й поділася балакучість і енергійність молодика.

— Чого ж вони дожидають?

— Роботи. Тут міститься біржа праці. Будь-якої роботи. Хоча це даремна витрата часу, але їм однаково нікуди дівати його. Тут багато досвідчених ткачів, механіків, мулярів, майстрів кераміки, представниками цих професій здавна славиться місто, але роботи немає нікому. Літні люди першими втрачають роботу, їхнє безробіття може тривати без кінця.

— Джані, ви давно працюєте гідом?

Джані якось гірко і сумно засміявся і відповів:

— Я працюю тільки тоді, коли мене беруть на підміну чи допомогу... Випадає, може, кілька днів у місяць, та й то нерегулярно. А взагалі я безробітний. Безробітний вчитель. П'ять років після закінчення Римського університету чекаю посади вчителя. І не скоро діждуся. Може, через шість-сім років, якщо все йтиме благополучно.

— Отже, дванадцять років безробіття! — жажнулися ми. Це не вкладалося ні в які наші поняття.

— Так,— сумно відповів Джані.— Якби не дружина, то не знати, що б я і робив. Але на одну заробітну плату прожити неможливо. Половину ми платимо за квартиру. Досі не осмілюємося завести дитину.

— Хіба не можна влаштуватися вчителем у якомусь селі?

Джані саркастично похитав головою.

— Звичайно, можна, але теж треба довго чекати. Зрідка у горах вивільняється місце. Оголошують конкурс. В день, коли він відбувається, до школи приїжджає триста і більше кандидатів. Спробуй пробитися. Як каже приповідка: легше верблюдові прослизнути крізь вушко голки, ніж випускникові Римського університету знайти роботу. Я вже брав участь у семи таких конкурсах і все дарма.

— Скажіть, Джані, чому у Флоренції та й у вашому Прато порожньо в тракторях і магазинах?

— Чому? — причіпливо оглянув нас молодий гід, дивуючись, що ми не розуміємо простої істини.— У людей немає грошей. Кожна копійка на обліку. Про безробітних я вже й не кажу. Їм би хоч раз у день попоїсти. Але й ті, що працюють, не сміять грошима, приберігають їх на чорний день, який для кожного може настати вже завтра. Чи знаєте ви, що у Флоренції для того, щоб найняти на місяць двокімнатну квартиру, треба заплатити на ваші гроші п'ятсот карбованців! Купівельна спроможність італійців (я кажу про трудову Італію) — мізерна, то ж не дивно, що по наших магазинах лежить багато товарів, а люди тим часом бідують. Які парадокси: незліченні національні багатства і чарівна природа, синє море і ласкаве сонце і гострий біль у серці від того, що не знаєш, до чого прикласти руки. Це почуття, мабуть, таке саме страшне, як і те, яке охопило б вас, коли б ви довідалися, що невиліковно хворі.

Уявіть собі, як нам після цього нестримно захотілося додому, рідний край покликав до себе з непереборною силою. Після Флоренції і Прато були ще Болонья (страшна звістка недавно прийшла звідти), Піза, Віареджіо, Рим, але наші серця перебували вже вдома. Дивний був цей поділ душі і тіла. Звичайно, ми й далі уважно оглядали музеї і галереї, руїни Колізею, дивилися на Вічне місто з того пагорба, де стоїть пам'ятник Джузеппе Гарібальді, заповнювали свої блокноти враженнями і записами на пам'ять, можливо, щоб ніколи до них не вертатися, але щось сталося у наших відчуттях і думках, щось наче зламалося в душі...

Україно моя, мені в світі нічого не треба,
Тільки б голос твій чути і ніжність твою берегти,—

не раз я повторював слова нашого видатного поета Андрія Малишка. Ці рядки написані в сорок третьому році, коли почалося вигнання фашистських окупантів із рідної землі. Ще курілися димом спалені хати, зяяли рани дерев, могили чорніли свіжою землею, але поет уже бачив свій край прекрасним, сонячним, оновленим. Заспокоються військові завірюхи, і життя стане в сто крат кращим, ніж було до війни.

Україно моя, далі, грозами свіжо пропахлі,
Польова моя мрійниця. Крапля у сонці з весла.
Я віддам свою кров, свою силу і ніжність до краплі,
Щоб з пожегу ти встала, тополею в небо росла!

Може подобатися чи не подобатися контрастне протиставлення двох світів, але від нього нікуди не дінешся, бо очі бачать, серце чує, а мозок розуміє.

В моєму краї живуть щасливі люди, де в музеях хоч і не шикують шеренгами бронзові погруддя імператорів, але людей не охоплює безнадія і похмурість через те, що немає до чого прикласти рук.

Існує пісня, в якій рефреном йде запитання: «С чого починається Родина?». Не будемо сперечатися, чи справді Батьківщина починається із малюнка в

букварі, берези чи лави біля воріт, пісні шпака, польової дороги. Звичайно, і ці речі вкладаються в неосяжне поняття Батьківщини, але це тільки, сказати б, зачин арифметичного ряду, який, починаючись із однозначних чисел (один, два, три), шикують потім безкінечно великі величини.

Чи вважаю я Батьківщиною лише маленьке придніпровське село, де я народився? У війну воно було розбите і спалене щент, не вціліло не те що якоїсь хати, сарая, не збереглося жодного дерева чи маленького кущика. Але як на погарищі весною розквітають квіти, пробиваючись крізь попіл і твердь, так і село по війні піднялося із руїн, відбудувалося. Це мій рідний край. Тут я зробив перші кроки по землі, вбирав у серце ніжність колискової, що її співала мати, чув батькові напутні слова. Із днів дитинства чомусь найбільше врізалися в пам'ять весняні дні, коли в селах починають цвісти вишні. Вулиця, мов снігом, вкривалася білим цвітом. Здавалося, знову повертається зима, але зима тепла, ніжна, пахуча, пронизана співом пташок, гудінням бджіл. Таким відкарбувався у серці найдорожчий куточок землі, малесенька крапка на карті Батьківщини.

Життя моє минало не тільки там, де народився. Були, починаючи з ранньої юності, й інші села й міста, де я бував і жив. Із теплом у серці згадую заімлений сонячним пилом Мелітополь, де пішов до першого класу, західноукраїнське місто Ходорів, там закінчив десятирічку, продуте вітрами Баку (служив в армії), а згодом із полками Радянської Армії, яка визволяла нашу землю від окупантів, піхотинцем пройшов Орловщину, Брянщину, Калінінську область, Білорусію, Латвію, Литву. Після війни побував у Новосибірську, Бійську, десять років працював на Закарпатті вчителем і журналістом.

Все це моя Батьківщина, мій рідний край. Увесь його хочеться обійняти серцем, сказати найкращі слова...

Пам'ять моїх ровесників, які народилися за рік до кончини В. І. Леніна, починає свідомий відрахунок часу від тих років, коли по нашій землі повсюдно організовувалися колгоспи.

Якщо їхати із Києва по шосе, котре стелеться паралельно течії Дніпра у напрямку на Димер, то десь на тридцятому кілометрі, на узгір'ї, під захистом крислатих дерев стоїть обеліск із сірого каменя. Будь-якої пори він не обділений людською увагою. Узимку люди промітають із каменя сніг, а з настанням весни, як зацвітуть перші квіти, то кладуть їх біля підніжжя. Золоті кульбаби, червоні маки, сині, як небо, волошки, палкі жоржини і свіжі айстри лягають на камінь свідченням неминаючої людської любові і вдячності.

Кого ж вшановує цей скромний, не забутий протягом довгих років обеліск? Понад півстоліття тому на цьому місці пролилася гаряча кров одного з перших засновників колгоспів. Людська пам'ять не тьмяніє, як і любов, вона передається із серця в серце, від батьків до дітей і далі уперед, все новим і новим поколінням. Камінь піддається впливу часу, але над людською пам'яттю не владне ніщо: ні час, ні події.

Обростають легендами розповіді про молодого голову колгоспу, полум'яного комуніста, який учив жити по-ленінськи, кликав і вів їх за собою. Його голос, його приклад були такі запальні і щирі, що не послухатися, не піти за ним не можна було аж ніяк. Він був відважним і добрим, вірив у перемогу нового, але сам осінньої ночі не вберігся. Коли повертався пізнього вечора із району, підстерегла його куркульська куля. По-вовчому підкралися вбивці із чорного яру, гахнув вогнем обріз, перелякані коні помчали, не розбираючи дороги, а молодий голова колгоспу, поцілений кулею в серце, упав на землю, щоб підвестися вже обеліском, якому стояти вічно.

Під високим, щасливим небом, під гарячим життєдайним сонцем розляглися любовно доглянуті ниви, закипають, мов золоті злитки, лани пшениць і ячменів, вдалині біліють будівлі колгоспних ферм, сяють великими вікнами нові будинки, а в жнива червоні комбайни обережно, наче людська рука, підхоплюють із валків налите важким зерном колосся...

Прекрасна земля і людина на ній, перетворені і возвеличені волею комуністів! І сірий граніт, який піднісся на зеленім узгір'ї, немов птах із підня-

тими крилами, який готується злетіти, здається, видно з усього світу. Іменем загиблого названо колгосп. Як писав поет:

Мы идем
сквозь револьверный лай,
Чтобы,
умирая, воплотиться
В пароходы,
в строчки
и в другие долгие дела.

Макове поле розцвітає ранньою весною біля обеліска, червоні пелюстки тріпочуть під вітром, мов живе полум'я, а здалеку здається, що із землі виступає гаряча кров комуніста, пролита заради щастя людей. Згадую слова пісні, які часом півголосно, сама собі співала моя мати, коли ще була молодію і трудилася в колгоспі. Пісня ця коротка і немудряща, всього шість рядків, але два останні врізалися у пам'ять назавжди:

Станьте ви так,
Як на горі мак!

А довкруги, куди не глянь, безмежне поле, хліба і хліба...

Кажуть: хліб усьому голова. Кожний батько має право сказати своїм дітям: слухайтеся і шануйтеся, бо ви їсте наш із матір'ю хліб.

Споконвіку найбільшим гріхом, злочином було відмовити людині, яка просить хліба або води. Так повелося, може, ще з біблійських часів.

Розповідала жінка із села Кортеліси, в якій фашисти вбили трьох дітей прямо в хаті і її тяжко поранили, але вона дивом залишилася жити, щоб повік сумувати за дітьми, згадувати їх, берегти пам'ять, ненавидіти вбивць.

«Зайшли вони вранці, — розповідала жінка, — всі в чорному, з якимись блідими, ніби невиспаними лицями. Сіли за стіл, але зброю із рук не випускали. Старший наказав: давай, матко, на стіл все, що є: яйки, шпик, молоко, хліб. Нюхом почули вони, що я шойно вдосвіта витягла із печі високі пахучі буханці. Лежали вони на столі, збризнуті водою і вкриті рушником, щоб шкуринка вим'якла, і пахли не те що на всю хату, а й на вулиці було чути. З'їли фашисти все, що дала. А спробуй не дати, коли вони при зброї і очі в них страшні. Я трохи заспокоїлася, подумавши: якщо їдять мій хліб, то зла не заподіють. А вони, закінчивши трапезу, наказали мені і моїм дітям, трійко їх було, стати в куток. Ми стали, а фашисти застрочили по нас із чорних автоматів. Діти загинули на місці, а я якось оклигала, хоч п'ять куль увійшло у моє тіло».

Принагідно згадуються свіжіші події, теж зв'язані із хлібом. Ми в пана Картера, колишнього американського президента, зерна не просили, а купували за золото. І фермери, які продавали його, не залишалися в накладі. Угода задовольняла обидві сторони. Але панові Картерові це не сподобалося. Він знайшов привід, щоб в односторонньому порядку розірвати торговельну угоду. «Я їх покараю», — заявив на весь світ. Що ж вийшло: пан Картер покарав себе і своїх фермерів, авторитет американської адміністрації впав у очах світової громадськості нижче, ніж будь-коли.

Повернувшись із Італії, я побував на Закарпатті, де прожив колись без малого десять років. Вперше приїхав туди у сорок сьомому році вчителем у віддалене гірське село. Вразила і скорила краса тутешньої природи: зелені гори, сріблясті потоки в долинах, високі полонини, горді олені на схилах, орли у синьому небі. Але серце болісно вразило нужденне життя верховинців. На все велике село (щось триста дворів) лише кілька людей ходили в черевиках: це місцевий священник-фарар, бухгалтер сільпо і двоє вчителів. Може, ще хтось мав фабричне взуття, але не одягав його, приберігаючи для якогось великого торжества. Всі поспіль носили чуні. Що це за взуття? Береться автомобільна покришка, відрізається від неї шмат по носі, загинаються краї, затягуються мотузкою — і взуванка готова. Вигляд, звичайно, непривабливий, але ходити можна.

У родині селянина, в якій я поселився, тричі на день (і це восени) їли лише картоплю, уранці варили її у мундирах, в обід готували так звану

товканку, а на вечерю подавали картоплю, яка зосталася від снідання або обіду. Хліба не споживали зовсім. Коли я кажу про це молоді, не кожний вірить. Кажуть, що такого не могло бути. Але ж було, бо хазяйнували в цьому чарівному краї угорські князі (тисячу років) і чеські пани (вісімнадцять років). Безповоротно канув у минуле той лиховісний час. Тепер на Верховині всі ходять у фабричному взутті. Не буду доводити, ніби наявність взуття єдина ознака заможності, але ж який це разючий факт, щоб показати, як неспізнанно змінилося життя в гірському краї.

Домотканий одяг зберігають лише учасники художньої самодіяльності, та Закарпатський народний хор демонструє його на своїх концертах. Люди у горах одягаються (і взуваються!) так само, як в Москві і Києві. Мають свої машини і мотоцикли. Діти верховинців (сорок років тому це був край суцільної неграмотності) позакінчували інститути і університети, працюють скрізь, де потрібні їхні руки.

— Чи пам'ятаєте, вуйку Федоре, — запитав я свого колишнього квартирного господаря, — що раніше всі тут ходили у чунях? Чи можна зараз десь побачити це взуття?

— Ая, — безнадійно махнув рукою дядько Федір. — Я усім кажу, що треба нам відкрити музей, як ото у великих містах. Виставили б ми у ньому все те, що супроводжувало наше життя в минулому. Але мене чомусь не слухають. Кажуть, нащо згадувати панське, коли в нас є радянське. А я б виставив у тому музеї білий вуйош (піджак), ногавиці (штани), а на видному місці поставив би чуні, хай би молодь глянула на них. Гай-гай, запізно спохопилися. Де тепер знайдеш чуні? І майстрів тих, що робили їх за корець зерна, вже немає, перевелися за браком роботи. А не мішало б показати декому стару взуванку. Я кажу своєму Юркові, коли він приїжджає на білих «Жигулях» із Ужгорода: привези мені стару покришку, і я зроблю чуні і показуватиму їх тим, хто не бачив, хай сповна оцінить те, що принесла у наші гори Радянська влада.

Життя письменників, окрім творчої праці, зустрічей із читачами, поїздок до героїв, час од часу перемежовується ще й відзначенням пам'ятних ювілейних дат. Ми вважаємо себе причетними до ювілеїв діячів культури всіх братніх народів Радянського Союзу. Як всенародне свято відзначила Україна 150 років від дня народження Льва Толстого. Ми з гордістю відчували, що геній Толстого належить і нам, українцям.

Минуло 100 років Олександрові Блоку і 275 — Давидові Гурамішвілі. Блока ми давно вважаємо за свого, а великий грузинський поет Давид Гурамішвілі найплідніші роки свого життя прожив на Україні, і похований він на Миргородщині.

Відзначення ювілеїв — всенародна справа, після кожного торжества в серці залишається незгладимий слід, і ми ще краще розуміємо один одного. бачимо, звідки походять корені дружби наших народів, чим вони живляться, високо до сонця підносячи незбориму крону дерева життя.

У селі Зубівка Давид Гурамішвілі, повісивши на стіну української хати зброю, з якою захищав велику Росію від іноземних загарбників, узявся за чепіги плуга і проклав глибоку борозну, яка пролягла аж із Росії, із Москви, і, перетнувши всю Україну, потягнулася до Кавказьких гір, де лежала люба і рідна поетові сонячна Грузія. Серце Давида Гурамішвілі крилатим птахом летіло до рідного краю. Поет долею своєю і творчістю поєднав долі трьох братніх народів: російського, українського і грузинського.

Три голоса зажег ты тростниковым
Своим пером и вместе их связал.
О братстве трех народов тихим словом
О дружбе их впервые ты сказал.

(Симон Чиковані)

Нещодавно на сторінках «Советской культуры» Петро Проскурін навіть пісню, записану в селі Бересток Брянської області:

Забелели снежки на крутой горе.
Помирает тело, солдатское бело
На чужой стороне.

Никто не заплачет по солдатскому телу,
Ни брат, ни сестра,
Только заплачет по солдатскому телу
Товарищ один:
«Дорогой товарищ, ты мой родной братец,
Помираю я,
Дорогой товарищ, ты мой родной братец,
Похоронь меня
У лесочку, на желтом песочку,
Под ракитою».
Ракита высока, листьями широка
Похилилася.
А молода дивчина по солдатскому телу
Зажурилася.

Проскурін запитує: «В самом ведь деле, откуда на Брянщину, да еще в Севский район, расположенный на стыке леса и степи, в село Бересток к малограмотной Анне Нестеровне залетела эта строка «Забелели снежки на крутой горе»? Это Карпаты, Альпы? Но тут же и ракита, это песенное дерево русских дорог, символ памяти родной земли».

Коли я прочитав ці слова, щось давнє, до болю знайоме озвалося в моєму серці, і пам'ять, не гаючись, підказала слова здавна поширеної на Україні так званої бурлацької пісні. В моїй уяві ця пісня через ліси, ріки і поля видимою семицвітною райдугою пережилилася із України аж на Брянщину. Об'явилася там у новій личині, але наспів залишився той самий: у пісні промовляють людські зажура і сердечність:

Та забіліли сніги,
Забіліли білі,
Ще й дібровонька.
Ще й дібровонька...
Та забіліло тіло
Бурлацькое біле,
Ще й головонька.
Ще й головонька...
Ніхто не заплаче
По білому тілу,
По бурлацькому.
По бурлацькому...
Ні отець, ні мати,
Ні брат, ні сестриця,
Ні жона його.
Ні жона його...
А тільки заплаче
По білому тілу
Товариш його...

Далі розповідається про те, як бурлака просить зробити труну із клен-дерев і поховати його під рябиною...

Дуже близькі ці дві пісні як по духу, так і за текстом, а останні слова «похилилася», «зажурилася» звучать зовсім по-українськи. Якщо пісні так тісно еднаються, живляться із одного животворного джерела, то що ж тоді говорити про людей!

На виставці картин всесвітньовідомих народної художниці Катерини Білокур ще на порозі залу вас огортає відчуття якоїсь надзвичайної сонячності і особливої поетичності, які струмують із полотен, мовби до вас озивається барвами вся краса України, непередавана у словах, промовляють приналежність її природи і одухотвореність людей. Неповторна творчість Катерини Білокур — диво із див. У народу, у простих людей брала вона теми своїх картин, черпала натхнення для праці, знаходила барви й деталі. Художниця малювала переважно квіти рідного краю, але виразила в них душу народу, відплативши людям добром за добро. Полотна Катерини Білокур — магічні за своєю силою, душевною зосередженістю і сонячною гамою барв і почуттів. Художниця справді зобразила рідний край, за словами Андрія Малишка, як «краплю у сонці з весла».

«Крапля у сонці з весла», а в ній, тій краплі, відбився широкий неосяжний світ! Що таке Радянська Україна? Всю її не охопиш думкою і уявою, а тим більше не виразиш словом, вона вміщається лише у серці.

Шумить зеленим листом шестисотрічний дуб на Хортиці, б'ється невмовна хвиля об виструнену греблю Дніпровської ГЕС, світять уночі червоними вогнями доменні печі Дніпродзержинська і Дніпропетровська, дають на-гора вугілля шахти Донбасу, залізну руду копальні Кривого Рога, на західному обрії мріють зелені Карпати, а на півдні приймає океанські кораблі порт Іллічевськ...

Україна — це і Чернеча гора під Києвом, і газопровід «Дружба», який простягнувся від Уральських гір аж до Карпат, Україна — це край, перетворений і возвеличений волею Комуністичної партії, піднятий до сонця працею народу.

Півтори тисячі років стоїть на древніх пагорбах красень Київ, столиця Радянської України. Коли глянути на місто від Дніпра, то бачиш контури нових висотних будинків, старовинну дзвіницю Лаври, зелено-білий вітрильник Андріївського собору, який ніби парить над Подолом... Древнє і вічно юне місто...

«Україно моя!.. Крапля у сонці з весла!»

НАШ ВЕРНІСАЖ

А. Фуженко (скульптор), А. Ігнащенко (архітектор).
Пам'ятник О. Довженкові в м. Сосниці.

до 1500-річчя Києва

Антон
Хижняк

ЛЮБУША

Оповідання

Такого багряно-золотавого неба Володарко ще ніколи не бачив. Він стояв на горбку біля своєї кузні, що притулилася в кінці провулка до гори Щекавиці. Сонце ніби спинилося спочити перед тим, як сховатися за обрієм на ніч, і від його прощальних променів заблищав небокрай, наче золотосяйні бані святої Софії — найбільшої київської святині.

Володарко завмер від захоплення. Усе навкіл було припорошене раннім снігом, а там, на обрії, висвічувались рожеві хмаринки, неначе їх витворили своїми легенькими щіточками ретельні умільці, яких він бачив у Печерському монастирі, де вони благоліпно розмальовували іконостаси.

Володаркові здавалося, що надвечірня тиша сповивала вузькі вулички Подолу. Насправді ж на торгових площах, на вулицях біля дніпрових пристановищ, де спинялися лодії і струги руських купців та чужоземних гостей, чувся стривожений гамір. Люди збиралися купками, гучно розмовляли, інші бігли кудись — одні Боричевим узвозом квапилися на Гору, навстріч

їм поспішали на Поділ захекані пожилійці надбережних вулиць. Скрізь гуркотнява, вигуки, гомін, метушня. Та до Володаркових вух не долітав гамір збентежених і переляканих киян — він мріяв про світлооку Любушу, доньку суворого кожом'яки Твердила.

Уже не перший день Київ гуде, мов стривожений вулик. Що ж діяти? Мабуть-таки, як натякала Любуша, треба податися туди, на північ, у землю Полоцьку. Там можна сховатися від жахливого ворога. І де вони взялися, ті прокляті таурмени? Володарко вважав, що до Полоцька не дійдуть вороги осоружні, бо там ліси густі і оболоні грузькі. По тих трясовинах не тільки конем не пройдеш, а й пішки не проскочиш. Засмокче, затягне бездонна твань. А затаємничені шляхи туди є, можна у лісовиків розпитати. Наші люди стежки-доріжки знають. Учора, коли після Любушиного натяку він відразу виявив бажання і супроводжувати її, вона дуже зраділа. Там, у землі Полоцькій, живе її тітка Милослава, рідна батькова сестра.

Сьогодні Любуша вранці знову сказала про це і так глянула на нього своїми, мов синя дніпрова вода, очима, що в нього стерпли руки і ноги. Які ж теплі та привітні очі у Любуші! Такі лагідні, як весняне київське небо влітку!

«Отак і зробимо! — сам собі наказав. — Завтра й вирушимо!»

Спершу треба дістатися до Іско-

ростеня, а звідти вже неначе й ближче до Полоцька. Так і поклав собі Володарко — піде з Любушею подалі від напасті. Тільки що ж скаже Любушин батько, похмурий Твердило? Досі не наважилася Любуша сказати йому про це. Може, сьогодні насмілиться.

Хоч і знає Твердило, що приглянулася донька в'юнкому Володаркові, синові Макосима, ковача по золоту і сріблу, та як до такої суворої людини підступишся.

Сталося так, що Твердилова і Макосимова жінки померли одного літа від якоїсь невідомої пошесті. А Любуша, ходячи з батьком на Житній торг, побачила там стрімкоокого Володарка. Побачила і, коли йшли з торгу, почала гомоніти з хлопцем. Він був вищий за Любушу, і їй доводилося підіймати голову, щоб заглянути в його блискучі тернові очі. Батьки йшли, розмовляючи, а діти слідом за ними дріботіли і собі розговорилися. Володарко похвалився, що вже уміє такі ловкенькі колтики виковувати блискучі із срібла чи й з мідної гривни, що кожна жінка, побачивши їх, воліє придбати неодмінно і привісити цю прикрасу до своїх вух.

І так розпалив Володарко в Любушиній душі жадання мати такі колтики, що вона почала благати батька, і мовчазний Твердило, прийшовши до Макосимової кузні, став уклінно його просити, аби відкував таку прикрасу. Макосим не дуже охоче відгукнувся, та все ж пообіцяв якось викроїти час. Батьківські перемови не втаїлися від Володарка, і він два дні кланявся батькові, умовляючи зробити колтики для Твердилівни, та не прості, а блискучі, з позолотою, а може, й золоті. Макосим спершу не квапився, все відтягував, казав, що має передусім для боярських дочок зготовити чимало колтів, а потім урозумів, чому Володарко так наполягав. Відгадав синові думки і разом з ним відкував такі колтики для Любуші, яких і для боярівен не робив.

Зароїлися гадки в Макосимовій голові, а може, доведеться породичатися з Твердилом? Чоловік він чесний, у кухлі з медами-пивами не заглядає і до роботи вдатний. Уже багато років такі міцні та для ока красиві речі зі скорі робить: і сап'ян на взуття всіляке, і хзу зелену. Нема одбою і од київських бояр, і од новгородських, і купці заморські просять їм продати, навіть торгові люди венеційські з далекого лазурового моря один з-перед одного кланяються, молять, щоб і їм не одну скору виготував. Мастак великий Твердило! Уміє ще й з телячої скорі робити пергамен для книжних літописців. Уже чимало в палатах Софійського собору, ще Ярославом Мудрим побудованого, лежить книг, списаних на пергамені, Твердиловими руками зробленим.

А що вже заздрили Любуші київські дівичі-цокотухи! Та й було чому заздрити. Легенькі та ніжні ті колтики-сережки, як пелюстки весняних квіток, і в кожний колтик украплено камінчик синенький, під колір очей Любушиних. Догоджав, старався Макосим.

Дивився Володарко на златосіяно-червонястий захід сонця, а сам думав про Любушу. Згадав, як зраділа торік, коли він удвох з батьком прийшов у гостину до Твердила. Увійшли в дерев'яну кліть-зруб, перехрестились до великої ікони Ісуса Христа, що висіла на покуті, і сіли на лаву, чемно запрошені хазяїном. А в кліті чисто та гарно. Дерев'яні стіни старанно пошпаровані, долівка підметена, у передньому кутку стоїть охайний жбан з водою, біля нього дерев'яний ківш-кухоль на стільчику. А в двох вікнах хоч і маленькі отвори, але дбайливо до них припасовано нове чудесо, руками київських умільців сотворене, склом назване. Ще дуже мало городян мають у своїх клітках оці світлі чудеса, що замінили волячі міхурці, якими скрізь запинають отвори у вікнах. Та й зрозуміло! Усе скло беруть у княжі та боярські хороми, а вся низова подолянська сірома — ковачі та усмошевці, ткачі та лодійники, увесь люд робочий нехай крізь затуманені міхурці сонце ловлять, бо в їхніх кишнях гривень не густо.

А Твердилові пощастило! Він має це прозоре чуднисько, бо найкращий сап'ян віддав тому умілому склоробу. Приніс той чоловік Твердилові дві рівні шматини і приговорював: «Тримай обережно, аби не вдарив випадково, бо лусне на тріски». Розповів, чому так назвали це чудесо. У печах його варять із піску товченого та з вапна білого, викопаного неподалік від Києва,

та додають усіляку мішанину. Не сказав умілець, із чого ж варять вони таку кашу гарячу, бо то його, умільцева, таїна. Тільки розповів, що тече та каша, як окріп-вода, і назвали той окріп стікалом, бо воно витікає, стікає з печі, розливається жолобком на рівну підлогу, вимощену чистим суцільним каменем, а там густішає, вирівнюється, охолоняє, стає тонкою плівкою. І назвали його мудрі умільці склом. Хоч і мало світла дають маленькі вікна у Твердиловій кліті, але стає радісно, коли сонячного дня промінчики стрибають по блискучому склі.

Отак і почали родичатися Твердило та Макоسیم. Хоч і не побралися ще їхні діти, але вже заручилися словом, щирим та добрим.

Неначе щастя вже всміхалося, незабаром і до вінця мали йти молоді до церкви святого Іоана на Копиревому кінці. І раптом отаке лихо: якісь вороги, кочовики невідомі, хмарою сунуть сюди на землю Руську, до Києва пхнуться. Уже, кажуть, десь там, біля Переяслава, і сюди наближаються.

Тікати! Тільки тікати в землю Полоцьку. Любуша згодна. От тільки треба Твердила умовити. А про свого батька Володарко і не думав: у нього батько дуже добрий і ласкавий, не буде заперечувати. А може, й Любуша сьогодні вже зуміла упросити свого батька? І вже уявив Володарко, як вони з'являться до її тітки, як вона приязно зустрине їх. Почне Володарко ковалювати. Адже там теж рукомисники-умільці потрібні. А Любуша буде вишивати. Як вона добре вишиває! І сама ж фарби всілякі із коріння, зілля, листя та кори виготовляє. І червоні, і сині, і зелені, і жовтогарячі, і блідо-жовтаві. Вимінює, купує у жінок полотно тонке, з льону м'якого виткане, і такі візерунки вишиває, що очі вбирають. Дивляться жінки боярські та купецькі не намілюються і гривни несуть у Твердилову кліть.

Залетів високо у своїх думках-мріях Володарко і не почув, як до нього підбігла Любуша.

— Ладо мій!— обняла і поцілувала.— Скоро батько мій прийде. Згоден він, згоден!— затанцювала вона.— І проведе нас аж до Іскоростеня, а звідти ми вже самі дорогоу знайдемо. А як твій батько?

— Я спитав його вранці. Неначе згоден. Та він скоро прийде. Пішов до Софії, там на віче зібралися.

Любуша тримала Володарка за руки і пильно дивилася на нього, а він утонув поглядом у синій глибині її звабних очей.

Твердило підійшов нечутно і зупинився біля причільної стіни кліті, замилувався і подумав: «Діти! Маленькі діти! От би їм щастя! Незабаром вісімнадцяту весну зустрінуть».

Стояв нерухомо Твердило і незчужся, коли до нього наблизився Макоسیم, стиха торкнувшись плеча. Тоді обернувся, і під його ногою хруснула зледеніла гілка. Хруст почула Любуша.

— Ой! Батечку мій!— вигукнула і кинулася до нього, а побачивши Макосіма, спинилася і низько, до землі вклонилася. Стояла перед ними у довгій кирейчині, перехопленій квітчастим, виплетеним із скори та льону ретязком, у вивірчаний шапочці.

— Прошу всіх до нашої кліті,— простягнув руку Макоسیم і ступив через поріг.— А поможи-но, Володарку, вогнику здобути.

У них, як і в інших киян-ремісників та смердів, у викладеному камінням запічку, в сінях, тліло деревне вугілля. Мешканці навколишніх дворів домовлялися, щоб по черзі зберігати вогнище цілий день. Тоді сюди прибігали сусіди «за вогнем». Сьогодні Макосімові випала черга. Володарко набрав червоного вугілля у металеве цеберко, поклав туди сухої тирси та кори і почав роздмухувати. А батько тим часом приніс кілька сухих соснових скіпок. Коли тирса і кора розгорілися, Макоسیم запалив від них скіпку. А потім знайшов під лавкою воскову свічку і всміхнувся.

— Сьогодні можна й порозкошувати — при свічках посидіти. Такий день незвичайний. Чи пощастить ще колись зустрітись.

Запалили свічку — і тіні сховалися по кутках кліті.

— Яко мислиш, Макосіме? Вирядимо завтра дітей? Нехай ідуть у Полоцьку землю,— почав розмову Твердило.

Макосим глянув на нього, обсмикнув свою русяву густу бороду і сказав печально:

— Не буду виряджати.

— Чому? — похопився Твердило. А Любуша, затремтівши, вцепилася за Володаркову руку.

— Ти, Твердиле, як хочеш. Можеш проваджати дочку, а я сина не пушу! — різко промовив Макосим.

— Як же це? — перелякано спитав Володарко.

— А так: я тобі отець, а ти мені син. І нехай слухає Любуша, і нехай слухає Твердило.

— Оповідай, Макосиме, бо я не міг піти на Гору, до княжого города. Чув, як калатали дзвони, а ноги не пустили. Так крутять, так болять... все нагадують про мокру та вогку земляницю-яму, у якій скору квасимо... Нитють кістки в ногах. — Твердило присунувся по лаві ближче до Макосима.

— Лихо велике, Твердиле. Плач по всій землі Руській, і в Києві плач.

— Кажі, кажі скорше, — Твердило сіпнув Макосима за рукав охабня.

— Зібралосся на віче біля Софії люду видимо-невидимо. Такого віча ще ніколи не було — багато тисяч киян прийшло. Така тіснота, так стиснули, що й рукою не поворошиш. Стоять усі, а боярин Дмитрій рече вельми печальну вість. Поїхав, каже, князь Данило до Галича і звелів киянам боронити Київ, не піддаватися ординцям. Бити ворога хоробро, не пускати на вулиці. І допомоги чекати. Може, з Галича прийдуть, а може, з Новгороду. Поклонився Дмитрій вічу і спитав, чи згодні кияни, щоб він був найстаршим воеводою над ними, і чи слухатимуть його. Тоді всі гукнули: «Згодні!» Після того Дмитрій звелів, щоб і старі й молоді стали воями, щоб мечами і стрілами били ворога, щоб зубами гризли та кулаками били.

Замовк сивий ковач, похилив голову.

— То що ж тепер робити? Макосиме, може, нехай діти завтра рушають до Полоцька?

— Ой батечку мій дорогий! Біжімо завтра вранці, — припала до батька Любуша. — І Володарко з нами. Він мені сказав сьогодні... — Вона засоромилася. — Любить мене дуже мій ладо. — Заплющила очі і закрила обличчя хустиною.

— Піду з вами! Буду вам за слухняного сина! — уклонився Твердилові Володарко.

Скрушно хитнув головою Макосим, повагом зняв тоненьким залізком нагар на свічці і неквапливо промовив, як завжди розсудливо, але гнівно і різко:

— Нікуди не підеш, Володарку, бо не пушу! — І, підвищивши голос, додав: — Тут твоя мати на кладовищі біля Почайни похована. Спочиває вічним сном. — Він розмашисто перехрестився. — Не облишимо її одну. Будемо тут... І Київ боронити станемо оцими десницями! — Він стиснув вузлуваті кулаки. — Дякуючи богові, ще є сила. — Підняв праву руку, а потім підвівся, випростався, ледь не дістав головою стелі. — Ану, встань і ти, синку!

Володарко миттю підхопився і став поруч, теж високий, стрункий, тільки відрізнявся юністю своєю — пухнаста, як у маленького гусяти пушок, борідка і такі ж ледь помітні русяві вуса. Макосим стояв високий, кремезний, в пошматаному охабні, але й під цим дірявим одягом відчувалася міцна ковачева статура. Раз по раз він так стискував важенні кулаки, що чути було, як потріскували кісточки товстих зашкарублених пальців. Хвилювався Макосим, погойдувалася велика борода, з-під кушуватих брів виглядали заклопотані очі.

— Нікуди ми не підемо! — ще раз голосно проказав і глянув на Твердила та Любушу. — А ви... ви вольні в своїх ділах, робіть, як знаєте... Іди, Твердиле, до своєї сестри під крильце! — І відвернувся. — Зібрався туди і мого Володарка тягнеш.

Уперше почув Твердило від лагідного завжди Макосима такі гострі та образливі слова.

— Під яке крильце? — зірвався з лави і став посеред кліті.

— Ти що речеш, Макосиме? — Завжди похмуре, заросле чорною кошлатою бородою Твердилове обличчя стало ще похмурішим і суворішим.— Ти що, питаю, речеш мені, киянину з діда-прадіда? Ану скажи, що гукнули люди на вічі біля Софії? Достослівно скажи!

— Вголос гукнули... Зачекай, пригадаю оті слова.— Макосим помовчав якусь хвилинку.— Оборонимо Київ, сказали... Не дамося живими, сказали... На коліна перед мерзотним розбійником Батогою не станемо, сказали!

— Правильно сказали! — гучно крикнув Твердило.— І я б так мовив, коли б на вічі з ними був! Як це так! Жили ми на своїй Руській землі, батьки нас пестили, ми дітей ростимо, руками своїми усе робимо: і жито, і кліті, і храми, і прикраси, а якийсь чужинець лізе, на наш рідний Київ пазурі простягає. Не дамо нікому нашого Києва!

Твердило пройшов по кліті, від лавки до порога і назад, підійшов до пришиклої Любуші, простягнув руку, щоб обняти дочку, а вона, мов пташка, прилинула до нього, пригорнулася, зіщулилася. А він ласкаво спитав:

— Що скажеш, моя горличко, моя щибетушечко?

Відколи знав Макосим свого побратима, ще жодного разу не чув такої ласки в голосі цього суворого чоловіка. Не пізнавав давнього приятеля. Які ніжні слова знайшов він для дочки!

Любуша не відразу відповіла. Спершу пильно глянула на Володарка. А той тремтів, запитливо поглядав то на батька, то на Твердила і несподівано впав на коліна і заволав:

— Батьку і ви, дядю Твердиле! Пожалійте Любушу! Благаю, пожалійте! Вона ж молода! Відпустіть її. Нехай іде до тітки в Полоцьк... Я її поведу!.. Я буду її охороняти!.. Відпустіть!.. — поповз до Твердила. Та не встиг проповзти й кроку, як до нього метнулася Любуша. Глянула на батька, а тоді на Макосима.

— Я вас прошу,— вклонилася йому.

— Проби, щоб відпустив мене з тобою! — благав Володарко.— Проби, моя ладо!

Любуша застигла на місці, підняла руку і щосили гукнула:

— Встань! Встань!

Володарко рвучко підвівся на ноги, розгублено позираючи на схвилювану Любушу.

— Ладо моя! — кинувся до неї.

— Зачекай! — владно відсторонила його.— Батьку! І ви, дядю Макосиме! Слухайте, що я скажу... Я люблю Володарка... Він ладо мій, суджений долею, і це мені також баба-ворожбитка сказала... Він гарний хлопець... Але я... Слухай, Володарку! Я... нікуди не піду! Я лишуся з батьком своїм.— Вона прожогом рвонулася до Твердила і припала до нього.— А якщо ти, Володарку, кохаєш мене, якщо любиш свою ладу — зі мною лишайся. Ми Київ не покинемо. Тут і моя мама похована. Я до неї щодня бігаю.

Після цих слів Любуша зів'яла, поточилася, її підхопив Твердило. Знічений, приголомшений Володарко став посеред кліті.

— От дивіться! Хрест кладу! — Він уклонився батькові, потім Твердилові, а після цього підбіг до Любуші, опустився на коліно і взяв її за руку.

— Моя лада! — гаряче заговорив.— Лада! Я буду з тобою!.. Я хотів... Я ж пам'ятаю твої слова вчорашні... Ти... Ти ж хотіла...

— То ж було вчора... А сьогодні чув, що я сказала, чекаю твого слова.

Володарко затремтів, довго дивився на дівчину, а потім рішуче вигукнув:

— Буду з тобою! Де ти, там і я!

Зраділа Любуша, потягнулася до нього і вперше при батьках поцілувала.

*

Другого дня усі жителі Подолу рушили на Гору, квапилися у княжий город, оточений високими мурами-валами і товстими дерев'яними стінами. Тікали з низових надбережних вулиць, бо на тому боці Дніпра вже гарцювали ворожі кіннотники.

Макосим, тяжко зітхаючи, збирав з Володарком своє ковальське начиння. Старанно складали у великі шкіряні мішки хитромудре знаряддя:

молоточки, тертишники (напильники), ножі, зубильця, коліщата, ножиці, маленькі сокирки. Окремо зв'язували докупі дерев'яні й залізні столішниці, на яких викувували, видзвонювали свої дорогоцінні вироби.

— Обережно складай міх, Володарку, — сказав Макоسیم. — Це річ вельми потрібна у нашому ділі. Роздмухуємо нею вогонь і плавимо золоті, срібні та й мідні шматки. А це ковадлечко. Не таке воно громіздке, як у великих кузнях, де мечі та рала кують. Маленьке, але дуже вдаленьке. — Ніжно погладив металеве ковадло. — Ми по ньому молоточком стук-стук та грюк-грюк, і, дивись, уже й колтик чи хрест готовий.

Складав свої ковальські речі Макоسیم і все гомонів, гомонів, розважав зажуреного Володарку.

— А оце глянь, синку. — Макоسیم узяв довгеньку металеву плашку. — Дивись... Скільки літ вона мені служила! Це покійний батько її зробив, а я допомагав викувати та оці отвори-дірки видовбати. Яка вона ловкенька. Оце ж сюди ми заливаємо і срібло, і мідь, та й золото після того, як на вогні розплавиться. Тут загускає, захолоняє, а тоді вже можна витягати й тихенько кувати чи підпилювати тертишником та вигинати кругленькими вічками.

Макоسیم гладив пальцями вилощену плашку, повернув її нижньою стороною.

— А суди глянь, Володарку, — Макоسیم виважив на долонях плашку. — Мій батько вирізьбив оці літери... Вирізьблював і казав, що це його пам'ятка для мене. Моє ім'я, — показав пальцем на літери. — Читай: «Макоسیم». Це означає, що плашка моя, Макосімова... Дасть біг, якщо тихо буде, а то бі теж зроблю і твоє ім'я напишу: «Володарко».

За розмовою вони й не помітили, як у кліть зайшли Твердило і Любуша.

— Збираєтесь, свати? Щастя вашій кліті! — привітався Твердило.

А Любуша припала до Володарку і спитала:

— Ви вже все поскладали? — А сама близько-близько горнеться, і її тужаві маленькі перса вогнем-палять Володаркові груди.

— Усе, моя ладо... — мовив з тремтінням у голосі.

Вийшовши з кліті, постояли кілька хвилин. Макоسیم і Володарку низьким поклоном прощалися із своїм привітним, дорогим, теплим, рідним житлом.

— О! Наче й не змовлялися, а й ви і ми візками добро своє веземо, — сказав Твердило, коли Макоسیم викотив з підкліті візок і почав з Володарком накладати мішки з начинням та одягом.

Тягли свої візки Боричевим узвозом на Гору. Кілька разів спинялися, бо важко було. Відпочиваючи, розмовляючи півголосно, думками своїми ділилися.

— Якби ж воно по-людському було в Києві та й в інших землях, то й не налетіло б на нас оце лихо ординське, — промовив Макоسیم, оглядаючись.

— Розумію твої слова, Макосіме, — кивнув Твердило. — Якби наші князі не гризлися та якби бояри їм не підтакували, то зібрали б силу руську докупі та й прогнали ворогів-напасників.

— Серце болить, що і Калка князів не навчила, — зітхнув Макоسیم. — Я теж там був і врятувався випадково. Наказав мені соцький погнати коні на нічний випас, бо біля табору всю траву витолочили. Я й погнав табун поприщ за десять у Дике поле. А вранці жахлива січа настала, порубали, потоптали пасники усю київську дружину і князя Мстислава, сина Романового з Мономахового кореня.

— Чув я, як порізали та помордували ординці руських людей на тому проклятому бойовищі, — промовив Твердило.

— Було горе... Поклали князів наших на землю і зверху дошками накрили та й сіли на тих дошках бенкетувати і подушили на смерть, — сумно сказав Макоسیم. — А голову Мстислава київського довго возив у своїй торбі звірюга, воєвода Субудай-багатур... Сімнадцять років минуло з того часу, а й досі не забуду тієї Калки, скільки там люду нашого погинуло.

Добре натомлені, Макоسیم і Твердило увійшли з дітьми у верхній город через Софійські ворота, що від Боричевого узвозу були зроблені. Ліворуч

від них — Лядські, а ще лівіше — Золоті, а на західній стороні — Галицькі ворота.

Дотягли свої візки до площі перед Софією і спинилися під соборним муром.

— Перепочинемо, — сказав Макошим, — і підемо до друга мого ковача Никодима, він тут недалечко живе. Казав учора, щоб я до нього прибивався, у нього кліть велика, простора.

...Тихо сіявся дрібненький грудневий сніжок. Він був першим вісником найстрашнішої для Києва зими. А разом із сніжком прийшов і морозець. Хоч попервах і не дуже кусючий, та вже нагадував, що небавом лютувати почне. Біжать, метушаться вулицями кияни, їдуться від холоду, притупують ногами, дошкуляє мороз. А Любуші тепло-тепло, бо біля неї Володарко, ладо ненаглядний. Тримає її маленькі ручки у жорстких своїх ковачівських длонях і дивиться в Любушині очі. А вони сині-сині, мов степові васильки, і валять до себе. Отакі васильки влітку Володарко рвав для Любуші біля Вишгорода, коли вони ходили до його родичів. Тоді він і побачив, з чим можна порівняти оті заманливі Любушині очі, — з васильками! А може, то васильки позичили у його лади отой колір синій та ніжний! І в ці хвилини, коли вони примостилися на дерев'яному коробі у закутку під мурами Десятинної церкви, він теж дивився на Любушу. Дивився, і все більше тепла промінилося з її наймиліших у світі очей.

Повз них повільно крокують два старезних ченці з довгими зачучвиреними бородами. До хлопця і дівчини долітають тихо мовлені слова:

— Отака кара господня. Прогнівався бог, согрішили кияни перед ним, — кашляючи, гугнявить високий чернець.

— І ти речеш, согрішили! — додав його супутник. — Який то рік тяжкий! Мені сказав схимник у Печерському монастирі, десь він вичитає, що нинішній рік, од сотворіння світу шість тисяч сімсот сорок восьмий, прокляв вельзевул, диявол, сатана.

— Прокляв? — запитав високий.

— Прокляв... Ох-хо-хо! — долетіло вже здаля.

— Я боюся, ладо мій! — пригорнулася до Володарка Любуша. — Про який то рік вони говорили, я й не чула про нього.

— Та то вони по-старому числять од сотворіння світу. У Печерському монастирі мені знайомий казав, що всі православні люди числять тепер роки од різдва Христового. Нині рік одна тисяча двісті сороковий.

— Вони мене налякали, оті бородаті нечупари, — тремтить Любуша. — У чому согрішили кияни? Хіба і я грішна?

— Не бійся, ладо моя. І ти не грішна, і я.

У цю мить повз них промчав хлопець.

— Стій! — гукнув Володарко. — Куди ти, Русявчику?

— А, це ви, — зупинився хлопчина. — Біжу на мури. Кажуть, що посланці від Батиги приїхали.

— Біжи, Володарку, з ним, а я піду до кліті. Батько наказав, щоб верталася хутко.

На мури вийшли сотні киян, крім тих, що денно і нічно вартували. До Лядських воріт на півпоприща наблизилися п'ять верхівців. Попереду на низькому волохатому конику сидів опецькуватий ханський посланець у великій соболиній шапці. Він махнув рукою, і до воріт підскакав тлумач. Підвівши на стременах, гукнув:

— Гей, кияни! Хан Батий вам дарує життя!

— Го-го-го! — пролунав багатоголосий регіт. — Ти диви! А ми й не знали, що Батига наш родитель!

— Хто він такий, що дозволяє нам жити?

— Глянь, який добрий!

— Нехай коня твого поцілує!..

— Нехай, нехай! Та за хвіст нехай добре тримає!

— Що ви гигочете? До вас всевеликий хан звертається, — натужився тлумач перекичати киян.

— А де ж той хан?

— Володар всесвіту за Дніпром, отам!— показав нагаєм тлумач.— Він передав вам свою милість.

— Не треба його милості. Кияни не хочуть знати вашого хана,— загукав молодий соцький охриплим голосом.

— А хто ти? Де багатур Дмитрій? — запитав тлумач.

— Воєвода Дмитрій свої справи вершить, у нього зараз сидять мужі достойні, мудрі, раду військову провадять.

— Викликай Дмитрія!

— Ох і припекло тобі! — реготнув соцький. — Велика честь для тебе, перевертню! Зрадив рідну Руську землю. П'яти ханові лижеш! Чом тебе мати маленьким не задушила, пса шолудивого! Честі захотів!

— Не для мене честь. Он хан Урдюю сидить на коні. Клич воєводу Дмитрія.

— Він сказав, що не прийде, а через мене передав сказати посланцям Батиговим, що Київ не поклониться нечестивому Батизі. Уже торік хан Менгу підїжджав до Дніпра, передавав ханову милість. А що зробили: і Суздаль спалили, і Рязань поруйнували, і ще городи многі, і людей руських повбивали. Ні, з вами не можна поряд сидіти. Геть від мурів київських, бо стріли пустимо!

Тлумач переповів відповідь Урдюю, і посланці поскакали до Дніпра.

*

Сутеніло. У Никодимовій кліті зібралися біженці з Подолу. Надбїг і Володарко.

— Ну що там на мурах? — спитав Макошим.

— Примчали гінці від Батиги, казали, що він велить не опиратися, а віддати їм Київ без бойовища. Наші так їм відповіли, що в них у носі закрутило. А як ті гінці подалися, напасники почали підтягати каменемети та пороки-тарани.

— Значить, почнеться бій, — сумовито озвався Твердило. — Ох і будемо бити нахабних ворогів! Ось!— Він узяв на лавці меч і високо підняв.— Відкували тут мої друзі ковачі.

— І в мене є меч,—сказав Макошим,—дали у другій сотні подільській.

— А я буду стрілами влучати ворогів, — дістав з-під лавки лук з туго натягнутою тятивою Володарко.

— А ти, дочко, будеш тут, вдома, нехай чоловіки воюють. Відіб'ємо ворога — обідати прийдемо,— поклав Твердило руку на плече Любуші.

— Ні, батечку, і я воюватиму,— задержувато озвалася Любуша.

— Де? — стривожено спитав батько.— Свят! Свят! Свят!

— А я вже була біля мурів, там воєвода Дмитрій звелів, щоб дідусі і жінки варили окріп і смолу. І мені Дмитрій дозволив, щоб я там була. Виливатимем окріп і смолу на отих зайд.

— Дочечко! — аж застогнав Твердило.— Та в тебе стрілою влучать. Не ходи туди.

— Не говори так. Ти воювати йдеш, а я твоя дочка. Не до лиця мені в кліті ховатися.

Нічого не відповів Твердило, тільки обняв Любушу і поцілував у голову.

— Поки ви гуляли з Любушею, ми тут із Твердилом перенесли усе наше' начиння у глибоке підземелля.

— Куди? — здивовано глянув на батька Володарко.

— Я ж показував тобі хід із Десятинної церкви, пам'ятаєш? Увійти у притвор, а там зліва двері під землею, тільки так залаштovanі, що й не побачиш. Стіна та й стіна. За дверима є приступки. Двадцять їх. Спустилися ми вниз, а звідти прорито довгий хід, мабуть, на двісті чи й більше кроків. Там поховали дороге майно церковне — хрести, ікони, книги, чаші. Ігумен дозволив і мені туди наше і Твердилове добро однести. Я ж чимало хрестів відкував для Десятинного храму... Добрячий таємний схов! Жоден злодій не знайде! І не викопують ординці... Ну, а зараз спати!..

...Уже кілька днів Батиеве військо топчеться біля київських мурів, але скільки не лізли піші ворожі сотні, у них вціляли стрілами, а з мурів безпе-

рервно виливали на голови окріп і киплячу смолу. Тоді Батий звелів зосередити найбільші сили проти Лядських воріт. Тут безупинно день і ніч били тарани і розхитували міцно склепані ворота.

Любуша спала уривками в клітках біля мурів. Полежавши недовго і відпочивши, знову бігла на своє місце біля Лядських воріт. Вона підбадьорювала жінок і стариків, які чіпляли внизу наповнені окропом і смолою казани. А сама, мотаючись по мурах, стежила, щоб кипляча рідина вилілася на купи тих, що несамовито перлися до мурів.

Через якийсь час ворота почали тріщати, і сюди Батий погнав слідом за пішими вояками кінні сотні. Коли під ударами таранів ворота рухнули, вороги посунули в отвір, але кияни устріли їх урукопашну: рубали і кололи мечами, били молотами і сокирами, душили руками, кололи копіями. Хоч ззаду Батиеві воєначальники підганяли нові сотні, їх так само стрічали убивчими ударами. А згори ще з більшим завзяттям лили киплячу смолу.

Кияни не пустили загарбників крізь Лядські ворота на вулиці Києва. Напасники не могли зробити й кроку за воротами, бо прохід був захарашений їхніми трупами, а тих, що проривалися, топчучи трупи, тут же рубали і кололи кийські храбри. Коли Субудай доповів Батиеві про повну загибель посланого у наступ на Лядські ворота тумену (а в тумені було аж десять тисяч вояків!), Батий розлютився:

— Зупинити наступ! Нехай відпочинуть мої кречети. А вранці будь-що прогнати оросів від воріт. Нехай ляже ще два тумени, а прогнати!

Кияни вночі загородили пробитий отвір деревами, дошками, возами. Побувавши ввечері біля Лядських воріт, Дмитрій зрозумів, що вранці вже не зможуть стримати ворожий натиск, і звелів відвести половину захисників на другу смугу оборони, всередині якої стояла Десятинна церква.

6 грудня — день пам'яті святого Миколая Чудотворця Мирлікійського — хоч і видався сонячним, світлим, дзвінким, все ж не приніс чуда киянам. Сміливим богатырям було не до урочистих тропарів, акафістів та кондаків, що їх читали і співали попи в Софії і в Десятинній церкві. Хоча мороз скаженів, але захисникам Києва — чоловікам, жінкам і дітям — було жарко, вони щомиті били напасників, ставали віч-на-віч з ними на смертний двобій.

Вороги почали натиск з раннього ранку. Ще понад тисячу вояків поклав Батий, і тільки після цього Лядські ворота перестали бути перепорою. Мов божевільні, рвонудися Батиеві кречети до останнього оборонного валу. Тут уже не було мурів, а укріплення над валами були блаженські. Але й тут стояли кияни нерушимою стіною.

Володарко відкинув лук, бо вже не мав жодної стріли, і підхопив меч убитого дружинника. Ставши спиною до церкви, він разом з кількома киянами рубав мечем татар, які осатаніло лізли на цю разючу зброю.

Піт заливав очі, та Володарко так невтомно махав мечем, що не знаходив вільної миті, щоб витерти з обличчя липкі краплини. Праворуч від нього упав знайомий ковач, і молодий киянин у шоломі, підхопивши меч убитого так само, як і Володарко, спритно орудував мечем — вже не один завойовник упав на землю з розкряним черепом.

— Молодець! Отак і січи злодюг! — підбадьорював звитяжця Володарко і на мить глянув на нього. Глянув і закам'янів: це була Любуша.

— Лада моя! — заволав Володарко і встиг рубонуту мечем ординця, який замахнувся на Любушу.

У цю хвилину почувся наказ:

— Відходьте! Відходьте до Десятинної.

Обнявши Любушу, Володарко поспішав з нею до церкви.

У розпалі битви кийські воєводи не помітили, що Субудаєві вояки швидко підтягли найбільший таран і почали гатити по стінах Десятинної церкви.

— Сюди! Сюди! — щосили кричав Макоسیم. — До мене! — Він стояв на паперті поруч з мечниками, які відбивали нападників, що насадили на них.

Любуша і Володарко пробилися до Макосима і теж почали рубати супротивників.

— Отак! Отак їх! Оце вам, зайди, Київ! Оце вам, мерзотники, Русь! — Збивав з ніг Макоسیم одного за одним знахабнілих нападників. — Брешете!

Не вдасться нас на коліна поставити! Ач, скільки вас уже валяється! — І, швидко змахнувши мечем, зрубав голову ще одному зухвальцю.—Любушо! Біжи в церкву, у притвор, там зліва є хід. Біжи, рятуйся! Там тебе не знайдуть, там усе моє і твого батька добро! Біжи! Батько твій поранений, лежить у церкві. Біжи, не затримуйся! Ти чуєш мене?

Але Любуша навіть не встигла відповісти Макосимові. Розтрощена тараном стіна Десятинної з оглушливим гуркотом упала і, потягнувши за собою інші стіни, поховала під руйновищем відважних захисників...

Зрадівши, що Десятинна церква перетворилась на руїни, Субудай, стьобаючи нагаєм свого коника, підскочив до Батія, який вїхав на церковне дворище.

Субудай, зареготавши, показав Батієві на руїни і, роззявивши рота, хотів сказати, як він гнав вояків в останню сутичку, та Батій, не захотівши слухати, гнівно просичав:

— Чому радієш! Прокляті ороси! Ще один такий Київ — від моїх туменів залишаться отакі кургани! — Він показав на гору трупів і помчав від жахливої площі.

Київ, 1980 р.

НАШ ВЕРНІСАЖ

А. Фуженко (скульптор), Т. Довженко (архітектор).
Меморіал в с. Єградківка на Кіровоградщині.

КИЇВ І БУРЕВІЙ ВИЗВОЛЬНОЇ
ВІЙНИ НА УКРАЇНІ
1648—1654 рр.

П'ятнадцять віків непорушно стоїть над Дніпром-Славутичем славний Київград, дивуючи світ своєю давньою історією і неперевершеною красою. Далеко-далеко відлунувалась слава могутньої середньовічної держави Київської Русі та її красної столиці, де сходилися торговельні шляхи Сходу і Заходу. Руські люди гордилися своєю країною і відважно захищали її від нашеств'я ворогів: печенігів, половців, хазар, монголо-татарів та інших завойовників.

Легендою став подвиг Києва в грудні 1240 р., коли незліченні орди хана Батия підступили до міста й чорною хмарою обсіли його фортечні стіни, спрямували свої стінобитні машини в Золоті ворота. До останньої краплі крові, до останнього подиху билися кияни-воїни, а з ними жінки й діти з жорстоким ворогом. В нерівному кривавому бойовищі вони полягли, але не здалися на милість загарбників. Загинуло тоді майже все населення Києва, що знайшло собі останній притулок в кам'яній красуні церкві Десятинній. Київ лежав у руїнах і згрищах, але величний і нескорений. Подвиг киян увійшов в історію як символ мужності і безсмертя.

У наступні чотири століття Київ піднімався з руїн, хоч зазнавав наруги від тривалого панування монголо-татарів, а потім гноблення литовських і польських феодалів-загарбників.

Спливав час... Віками ніс свої буйні води Дніпро-Славутич у Чорне море. Поневолений литовськими, польськими та іншими загарбниками-феодалами, український народ тяжко переживав іноземне гноблення, раз по раз повставав і обливав кров'ю в нерівних битвах. Поет-декабрист К. Ф. Рилєєв у поемі «Наливайко» яскраво описав становище України та її історичної столиці Києва під іноземним гнітом:

Но Киев на степи глухой
Дивить уж боле неспособный,
Под властью ляха роковой

Стоит, как памятник надгробный,
Над угнетенною страной!¹

Та не було в світі тієї сили, що зупинила б визвольний рух українського народу, його нестримне прагнення до возз'єднання України з Росією. Хвиля могутніх повстань прокотилася над українською землею. На борню за волю вели повсталий народ легендарні ватажки: Кшиштоф Косинський, Северин Наливайко, Іван Сулима, Марко Жмайло, Павло Бут (Павлюк), Тарас Федорович (Трясило), Яків Остриянин (Острияниця) та інші. Тяжко довелося повстанцям: не вистачало сил, щоб перемогти вишколені й добре озброєні війська шляхетської Речі Посполитої, і не раз вони зазнавали поразок в кривавих битвах, відступали в безкрайне Запоріжжя, збирали нові сили в славетній Січі й знову вставали на катів.

Запалюючим прикладом у боротьбі проти іноземного гноблення й місцевих феодалів-гнобителів стала селянська війна в Росії під проводом Івана Болотникова, славна перемога російського народу на чолі з Кузьмою Мініним і Дмитром Пожарським у тривалій війні проти польсько-шведських інтервентів на початку XVII ст. Український народ співчував і надавав посильну допомогу братньому російському народові, який відстояв незалежність Росії й переміг іноземних загарбників. Завдяки цьому польсько-шляхетське панування на Україні значно послабилось, а визвольний рух українського народу безупинно розгортався.

«Борючись за національне визволення,— зазначено в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)»,—український народ прагнув до возз'єднання з російським народом. Незважаючи на всі перешкоди, розвива-

¹ Рылеев К. Ф. Стихотворения. Статьи. Очерки. Докладные записки. Письма. М., 1956, с. 209.

лись і зміцнювались економічні і культурні зв'язки України з Росією. Це сприяло зближенню двох братніх народів і благотворно впливало на розвиток їх культури»¹.

Славний Київ пам'ятає незабутню заметільну зиму 1648 року. Тоді увірвався терпець знедолених селян, міщан, рядових козаків на Україні. Український народ всезагально, оружно і грізно піднявся на справедливую визвольну війну проти панування шляхетської Речі Посполитої. Там, на Запорізькій Січі, нуртували й гуртувалися сили знедолених людей, формувалися козацькі загони, що стали збройною силою визвольної війни і зіграли видатну роль в організації повстанського війська. Широкою весняною повинню нестримно повнилися збройні лави повстанців, громадилися великі сили, виникали сотні й полки грізного війська запорізького.

Визвольну війну українського народу очолив виходець з дрібної шляхти й старшини реєстрового козацтва, чигиринський сотник Богдан (Зіновій) Хмельницький (1595—1657 рр.). «Видатним державним діячем,— говорив В. В. Щербинський,— умілим полководцем і мудрим дипломатом, великим сином своєї епохи, який піднявся, всупереч своїй соціально-класовій належності, до розуміння прогресивних завдань часу, корінних національних інтересів народу, був Богдан Хмельницький. Виражаючи споконвічні надії і прагнення народних мас України до возз'єднання з Росією, він послідовно боровся за їх здійснення, очолив народно-визвольну війну, стояв біля колыски непорушного союзу двох братніх народів»².

Населення Києва — найбільшого економічного, політичного та культурного центру України — взяло активну участь у визвольній війні, і йому належить помітна роль у забезпеченні вирішальних перемог повстанського війська над силами загарбників. Як давня столиця Русі, Київ став символом єднання братніх російського, українського і білоруського народів. До Києва зверталися погляди борців за єднання Росії, України і Білорусії. На єдність Москви і Києва спирали-

ся і народи Балкан — болгари, серби, молдавани та ін. — у своїй боротьбі проти панування турецьких завойовників.

Весна 1648 р. прийшла на Україну разом з жаданою волею. Повстанське військо на чолі з Б. Хмельницьким здобуло видатні перемоги над військами Речі Посполитої під Жовтими Водами (5—6 травня) і Корсунем (16 травня). Рештки розгромлених військ загарбників втекли з України. Влада на Україні перейшла до рук козацької старшини на чолі з гетьманом. Б. Хмельницький звернувся до уряду Російської держави з проханням возз'єднати Україну, що визволялася з-під іноземного гноблення. Сучасник французький мандрівник і письменник П'єр Шевальє, порівнюючи гетьмана з вождем англійської революції Олівером Кромвелем, писав: «Богдан Хмельницький був першою іскрою цього повстання та рушієм усієї війни»¹.

З самого початку визвольної війни Б. Хмельницький мав намір проголосити Київ столицею України і головним центром визвольного руху: саме там перебував православний митрополит і знаходилися численні монастирі, духовенство яких освячувало боротьбу проти унії та католицизму. Київ з його учбовим закладом — колегією залишався просвітительським центром усієї України. Саме з Києва полемічна література поширювала ідею єднання України і Росії. Севські воеводи 7 червня 1648 р. повідомляли в Москву про загальне повстання на Україні та бажання українського народу возз'єднатися з російським народом: «...В Киеве и в Чернигове и в-ыных городех от белорусцов молва и желание есть, чтоб им всем быть под твоею царскою высокою рукою в крестьянской вере...»² Щоправда, вище православне духовенство на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим трималося орієнтації на шляхетську Річ Посполиту, яка надавала йому певні привілеї. Лише під тиском загальної суспільної думки і повсталого народу митрополит мусив освячувати дії повстанців і гетьмана. Можливо, опозиція вищого православного духовенства стримала гетьмана від перенесення резиденції з Чигирина в Київ.

На початку визвольної війни Б. Хмельницький не зміг побувати в Києві, якому

¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1954, с. 7.

² Навіки разом. Матеріали і документи про святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією. К., 1979, с. 34.

¹ Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. К., 1960, с. 31, 69.

² Воссоєдиненне Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. II. М., 1954, с. 31.

він надавав великого політичного значення. Разом з тим він відрядив до Києва 3-тисячний козацький загін на чолі з запорізьким полковником Олексієм Теплушкіним з завданням: визволити місто і зайняти переправи через Дніпро, щоб захистити Київ від пограбування татарськими загонами. Кияни з радістю зустріли своїх визволителів і надали їм всіляку допомогу, вступали в повстанські заго-ни, проявляли значну активність у визвольній війні. Великолуцький воєвода 20 липня 1648 р. повідомляв у Москву про спільні виступи трудящих України і Білорусії: «...И к черкасом де, государь, пристают белорусцы и помогают ис Киева города да из Белой Церкви і изыных городов»¹.

Тим часом козацький загін, який визволив Київ і стояв на сторожі переправ через Дніпро, повернувся до головних сил повстанців, що виступили в похід на Волинь. Багато жителів Києва пішло разом з козаками для участі у війні проти шляхти. Магістрат на чолі з війтом А. Ходікою і київський митрополит С. Косов сприяли відновленню в Києві польсько-шляхетської адміністрації. Проте в місті продовжувалися виступи ремісників, готових взятися за зброю.

На Волині біля с. Пилявці над р. Іквою 13 вересня 1648 р. відбулася битва селянсько-козацьких полків з польсько-шляхетським військом, в якій Б. Хмельницький здобув вирішальну перемогу. Рештки ворожого війська втекли з України, а повстанці продовжили похід на Захід, взяли в облогу Львів, а потім уже на території Польщі — фортецю Замостя. Ці великі успіхи сприяли розвиткові визвольної боротьби на західноукраїнських землях.

Під час облоги Замостя польсько-шляхетський уряд запропонував гетьману Б. Хмельницькому укласти перемир'я і розпочати переговори. Враховуючи тяжке становище своїх полків під час осінніх холодів і не бачачи загрози з боку військових сил Речі Посполитої, Б. Хмельницький в листопаді 1648 р. почав виводити свої полки на Подніпров'я. Цей похід тривав майже шість тижнів.

Населення міст і сіл України з великою радістю зустрічало переможців. Гетьман і генеральна старшина, враховуючи загальне піднесення визвольної

боротьби на Україні і бажання повстанців, оголосили про урочистий в'їзд переможних військ до Києва — традиційної столиці. До Києва Б. Хмельницький посла-в заго-ни козаків на чолі з брацлавським полковником Данилом Нечаєм, який допоміг киянам повалити владу польсько-шляхетської адміністрації. Повстання в місті відбулося 1—4 грудня 1648 р. Повсталі міщани й козаки нещадно громили озброєну шляхту і католицьке духовенство, топили їх в Дніпрі. Повстанці оволоділи воєводським замком і взяли собі на озброєння гармати, порох, свинець, рушніці, холодну зброю. Воєводський гарнізон в паніці втік з Києва, де влада перейшла в руки повсталих міщан.

Прибуття Б. Хмельницького і генеральної старшини на чолі козацького війська до визволеного Києва — вікопомна й радісна подія в житті українського народу, який повалив іноземне панування. Вдень 23 грудня 1648 р. тисячі киян зібралися біля Золотих воріт. Назустріч гетьману, який їхав попереду військ по Волинському шляху, виїхав єрусалимський патріарх Паїсій, який перебував у Києві, прямуючи до Москви. Він першим вітав Б. Хмельницького з перемогою й щасливим прибуттям до славного Києва. Радісні кияни зустріли його вітальними вигуками й піснями як рятівника народу від тяжкого рабства. Студенти Київської колегії славили гетьмана присвяченими йому промова-ми й віршами українською та латинською мовами. Тоді ж патріарх Паїсій, як глава православної церкви, надав Б. Хмельницькому титул «найсвітлішого князя». У воєводському замку і по всьому місту в'їзд переможців відзначався салютом — пострілами з гармат. За свідченням сучасника-мемуариста Йоахима Єрлича, Б. Хмельницькому «кияни удвічі або в десять разів більше були раді і віддавали шану більше, ніж будь-коли воєводам»¹. Під урочисті звуки дзвонів усіх церков гетьман на чолі війська в'їхав у місто через славнозвісні Золоті ворота.

А через чотири дні 27 грудня 1648 р. в Києві відзначалися іменини Б. Хмельницького. З приводу цього в головній церкві Печерського монастиря — Успенському соборі патріарх відслужив обідню, причастив гетьмана, привселюдно оголосив йому «вдпущення гріхів», благословивши на визвольну війну проти

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, с. 61.

¹ Южнорусские летописи. Под редакцией О. И. Левинского. К., 1916, с. 106.

Речі Посполитої. Услід за цим прогрімів салют із всіх міських гармат на честь Б. Хмельницького, який у древньому соборі стояв на почесному місці в оточенні соратників-полковників при великому зібранні населення Києва.

У Києві Б. Хмельницький розгорнув активну державну діяльність, спрямовану на зміцнення завоювань визвольної війни. Прагнучи возз'єднати Україну з Росією, гетьман заручився підтримкою з боку патріарха Паїсія, який обіцяв клопотатися в Москві перед патріархом «всєя Русі» і царем про здійснення цієї великої справи. На початку січня 1649 р. до Москви виїхало перше повноважене посольство від України на чолі з полковником Силуяном Мужилівським для переговорів про возз'єднання і надання допомоги з боку Російської держави українському народові у його тяжкій війні проти панування Речі Посполитої. Уряд Росії з великою увагою поставився до пропозиції гетьмана й, по суті, дав попередню згоду на прийняття України до складу держави.

Зміцнюючи новий державний апарат на Україні, Б. Хмельницький створив Київський полк як військово-адміністративну одиницю. Полк складався з 17 сотень, а сотенними містечками стали Білогородка, Васильків, Бровари, Обухів, Макарів, Лісники, Ходосівка, Мотовилівка, Димер, Трипілля, Чорнобиль та інші. Кілька сотень перебували в самому Києві для охорони від можливих ворожих нападів. Загальна чисельність полку досягала понад 2000 козаків. Київськими полковниками були видатні сподвижники Б. Хмельницького — Силуян Мужилівський, Михайло Кричевський, Антон Жданович та інші.

Перебування Б. Хмельницького у Києві мало своїм безпосереднім наслідком зміцнення внутрішнього й міжнародного становища України. Давня столиця Київської Русі зіграла певну позитивну роль у дипломатичних стосунках і переговорах про возз'єднання України з Росією. Давній Київ подав руку братерства могутній Москві, що символізувало велику єдність українського і російського народів.

Уряд Речі Посполитої, запропонувавши Б. Хмельницькому переговори ще під Замостям, відрядив на Україну комісію на чолі з магнатом Адамом Киселем з тим, щоб місцем переговорів обрати Київ. Проте кияни в місто комісарів не впустили, хоч київський митрополит та печерський архімандрит підтримували

ідею переговорів саме в давній столиці. З політичних міркувань Б. Хмельницький в Київ не поїхав, а дав згоду прийняти послів у Переяславі, де тимчасово перебувала гетьманська канцелярія. Під час переговорів гетьман заявив польсько-шляхетським комісарам: «Святий патріарх в Києве благословил мене на эту войну». А на претензії з боку урядових комісарів, що в Києві міщани й козаки карають шляхту та єзуїтів, він суворо сказав: «Я могу распоряжаться в этом крае. Киев город мой, я господин воевода киевский. Бог мне дал его при помощи моей сабли...»¹ Гетьманський уряд відхилив привезені урядовими комісарами умови припинення визвольної війни, але погодився на тимчасове припинення бойових дій і висунув пропозиції про припинення утисків українського народу та ліквідацію унії. Переговори не привели до істотних наслідків.

Повертаючись у Варшаву, урядові комісари намагалися вивести з Києва шляхтичів і єзуїтів, які зібралися біля Софійського собору. Проте озброєні міщани напали на них і частину перебили, і лише небагатьом вдалося втекти в Білгородку, де знаходився А. Кисіль, і врятуватися від розправи. Реальним досягненням переговорів у Переяславі стало перемир'я, що було використане гетьманом для підготовки сил до війни.

В умовах загрози нового військового наступу з боку Речі Посполитої в Києві не залишилося козацьких загонів і тому певну небезпеку для міста являли шляхта й католицьке духовенство. Тому киянин Полегенький, який служив у козацькому війську при гетьмані, зібрав тисячний загін козаків і озброєних міщан, оточив Київ і декілька днів при допомозі населення розправлявся з ворогами, що очікували приходу польсько-шляхетських військ.

В кінці травня 1649 р. Б. Хмельницький повів козацькі полки в похід на Волинь, де під фортецею Збараж концентрувалися польсько-шляхетські війська. Київському полковникові М. Кричевському гетьман доручив командувати 30-тисячним військом, куди входив і Київський полк, і дав важливе завдання: обороняти Україну від вторгнення з півночі литовсько-шляхетських військ Я. Радзівілла, а також допомагати білоруським повстанцям. 21 липня в жорстокій битві

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, с. 119.

під Лоевом (Білорусія) козацьке військо, зазнавши втрат від переважаючих сил ворога, відступило. Мужній полковник М. Кричевський потрапив у полон і там помер від ран. Спільними силами козаки і білоруські повстанці, які зібралися в районі Чечерська і Кричева, примусили Я. Радзівілла відступити до Речіци.

Тим часом війська Б. Хмельницького і кримського хана вели бої на Волині, понад місяць штурмували фортецю Збарж, де перебували значні сили польсько-шляхетської армії. В кінці липня на допомогу полякам прибув сам король Ян II Казимир з 30-тисячним військом. На р. Стрипі поблизу м. Зборова 5—6 серпня 1649 р. відбулася битва, яка привела ворожі сили на грань поразки. Але у вирішальний момент кримський хан підписав з королем договір про припинення бойових дій. Б. Хмельницький мусив прийняти умови Зборівського договору, за яким Україна залишалася в залежності від Речі Посполитої, а чисельність козацького війська, вписаного до реєстру, не повинна перевищувати 40 тис. чоловік. Шляхта дістала право повертатися у свої маєтки. Козацьке самоуправління зберігалося в Київському, Чернігівському і Брацлавському воеводствах.

Уряд Речі Посполитої особливу увагу звертав на відновлення своєї влади в Києві, куди воеводою призначив магната Адама Киселя. Він прибув у місто з військовим загоном і розташувався в замку на горі. Проте населення вороже зустріло непроханих гостей і навіть не допустило скликання у Києві шляхетського сеймика Київського воеводства, примусило воеводу надовго залишити місто.

В листопаді 1649 р. до Києва прибув Б. Хмельницький, який там займався державними справами. Тут же він зустрівся з воеводою А. Киселем з приводу виконання умов Зборівського договору. З Києва у Варшаву на сейм виїхало українське посольство. Однак сейм відмовився затвердити умови договору, який зачіпав інтереси магнатів і шляхти. Варшавський сейм наклав на населення України подимний податок на подвійному розмірі на утримання війська, що придушувало повстання. Населення Києва також мусило платити такий податок. Все це викликало невдоволення мас.

Визвольна війна на Україні сприяла розширенню політичних, економічних і культурних зв'язків з Росією. Між ни-

ми встановився регулярний обмін посольствами. Зокрема, російський посол Григорій Унковський навесні 1649 р. побував у Києві, зустрічався з православним духовенством України і Білорусії, старшиною і міським війтом та бурмистрами. Київ займав важливе місце у торгівлі України і Росії. В Києві торгували російські купці з Калуги, Путявля, Рильська. А київські торговці — в Севську, Калузі, Москві та інших містах Росії. З Києва у Москву їздили вчені з Києва Єпіфаній Славинецький і Арсеній Сатановський для перекладу книг з грецької на слов'янську мову. Для підтримки київських шкіл при Братському монастирі з Москви надсилалися книги, шкільні прилади, гроші, що сприяло поширенню грамотності серед українського народу в тяжкий час визвольної війни.

Нові тяжкі випробування приніс українському народові 1651 рік. Численна польсько-шляхетська армія рушила в кривавий похід на Україну для придушення визвольної війни. Перша сутичка відбулася в м. Красне на Поділлі, де мужній полковник Данило Нечай разом з козацьким гарнізоном прийняв нерівний бій і загинув як герой. Український народ піднявся на боротьбу проти ворогого нашествия. Під Вінницею в лютому—березні 1651 р. полки на чолі з полковником Іваном Богуним зупинили ворогів. Б. Хмельницький запропонував польсько-шляхетському урядові припинити кровопролиття, але позитивної відповіді не одержав. Воевода А. Кисіль утік з Києва в Гошу. Тоді гетьман почав готувати козацькі полки до походу, намагався прикрити Київ від загрози вторгнення литовських військ з півночі. Київський полк під командуванням А. М. Ждановича отримав наказ гетьмана «стерегти Київ». У травні 1651 р. на півночі Київщини поблизу Чернобиля сконцентрувалися Київський і Чернігівський полки, а також 2 тис. козаків на чолі з осавулом Миско Поповичем. Туди ж прямував і Овруцький полк. Козаки вели уперті бої за переправу через Прип'ять біля містечка Хойники. У той час Київ перетворився у важливу базу постачання козацького війська. В історичних документах значилося, що «продовольствие, сабли, порох, свинец привозят теперь в достатках из Киева...»¹ Грек І. Мануйлов і серб В. Данилов, які побували тоді на

¹ Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965, с. 432.

Україні, свідчили в Посольському приказі в Москві, що український народ рішуче піднявся на боротьбу, й відзначили важливу роль Києва в постачанні повсталого війська.

Під волинським містечком Берестечком на березі р. Стир відбулася генеральна битва козацьких полків з польсько-шляхетською армією. Особливо сильні бої сталися 18—20 червня 1651 р., коли козацькі полки рішучим контрударом завдали значних втрат ворогові. Та в цей вирішальний час союзник козаків татарський хан знову зрадив і покинув поле битви. Гетьману не вдалося зупинити татар, які навіть його захопили в полон і відпустили через кілька днів за великий викуп. Козацькі полки ще 10 днів вели бої в оточенні, а потім зробили гатки через болото й відступили на Подніпров'я. В героїчній битві чимало козаків наклало головами, про що писав Т. Г. Шевченко в одному з своїх віршів, створених на засланні в Кос-Аралі (1848 р.):

— Ой чого ти почорніло,
Зелене поле?

— Почорніло я од крові
За вольную волю.

Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили¹.

Друга невдача спіткала козацьке військо під командуванням Мартина Небаби — чернігівського полковника — на Чернігівщині: 26 червня в битві під Ріпками козаки зазнали поразки і там же поліг Небаба. Проте Чернігова ворогам взяти не вдалося. Тим часом польське і литовське військо рухалися на Київ.

Польський король безспідставно вважав Київ найголовнішим центром визвольної війни на Україні й кинув проти нього 15-тисячне литовське військо гетьмана Я. Радзівілла. В липні 1651 р. Київський полк обороняв Київ і вів уперті бої на його підступах. Митрополит Сильвестр Косов і архімандрит Печерського монастиря Йосиф Тризна вимагали від козаків відступити з міста, щоб Я. Радзівілл не здійснив свою загрозу знищити церкви й вирізати киян. Полковник А. М. Жданович повів козаків назустріч ворогові, у Вишгороді дав бій литовському війську й зупинив його просування. Однак ворожі полки відтіснили козаків до Оболоні й там стали табо-

ром. Дізнавшись про вихід з Києва козаків, Б. Хмельницький в гнівному листі полковникові й митрополиту ганив їх за вихід козаків з міста і вимагав від Київського полка обороняти місто. Йому на допомогу рухалися Уманський і Білоцерківський полки.

Однак не маючи достатніх сил для оборони, козаки й міщани мусили відступити з Києва, вивезти на баржах артилерію, військове спорядження і запаси продовольства. 25 липня литовське військо вступило в місто. «Подолное место,— писав літописець,— не мал пустое zostal, бо з козаками и мешчане киевские уступили суднами в низ Днепра ку Переяславлю, Черкасом и иным местам»¹. Військо Я. Радзівілла розташувалося табором всередині старовинних валів біля Софійського собору та на Печерську.

Голландський художник Абрагам Вестерфельд, який тоді служив при дворі литовського магната Я. Радзівілла, разом з литовським військом побував у захопленому Києві, про що свідчить його малюнок «Вступ литовських військ у Київ в 1651 р.». Він зробив зарисовки пам'яток архітектури — Золотих воріт, Софійського собору, Печерської лаври тощо. Бої козацьких загонів з польськими й литовськими військами художник зобразив на картинах «Сутичка польської і козацької кінноти під Києвом» і «Розгром козаками литовської флотилії на Дніпрі».

Понад місяць господарювали в Києві окупанти й завдали місту великої шкоди: пограбували й спалили сотні будинків міщан, знищили 6 церков, пограбували Софійський собор і Печерську лавру, спустошили Межигірський, Микола Пустинського, Михайла Златоверхого, Видубицький монастирі, зруйнували торг, лавки, ратушу, пивоварню, важницю, хлібницю, гостиний будинок. Під час пожежі загинули усі книги про надання Києву земель і привілеїв.

На визволення Києва Б. Хмельницький послав значне козацьке військо, в складі якого знаходився і Київський полк. Під містом, яке опинилося в оточенні козаків, точилися безперервні бої. Все це примусило Я. Радзівілла 1 вересня 1651 р. відступити з Києва під Білу Церкву, де перебували головні сили польсько-шляхетських військ. В місто увійшли козацькі полки. Кияни поверталися у свої домівки й відроджували життя.

¹ Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у шести томах, т. 2. К., 1963, с. 156.

¹ Летопись Самовидца. К., 1878, с. 27.

Тим часом під Білою Церквою козацькі полки вели жорстокі бої з польсько-шляхетськими військами й завдали їм чималих втрат, примусивши командування до підписання 8 вересня 1651 р. Білоцерківського договору між королем і Б. Хмельницьким. Договір обмежував територію, підпорядковану гетьману і козакам, Київщиною, реєстр скорочувався до 20 тис. козаків, шляхта отримувала право володіти маєтками. Цей договір мав тяжкі наслідки для України, але народні маси не припиняли боротьби, прагнули до возз'єднання з Росією. У лютому 1651 р. Земський собор у Москві висловився за возз'єднання України з Росією. Тоді ж висловлювалась думка, що «запороского етмана с Черкасы мочно принять со утверждением»¹. Російська держава підтримувала Україну економічно, обмінювалась з нею посольствами і вела переговори про возз'єднання, розширяла торгівлю, приймала українських переселенців, відстоювала інтереси України в переговорах з Річчю Посполитою, готувалась до війни за визволення російських і українських земель, а також Білорусії.

Після укладення Білоцерківського договору становище Києва надто погіршилося, тому що польсько-шляхетський уряд всіляко намагався зміцнити свою владу в Києві, який оголошено як «город столичный і судейный»². До Києва повернувся воевода А. Кисіль і з військовим загоном осів у замку. Але кияни, не визнаючи влади воеводи, ставилися до нього вороже, висловлювали цілком відверте своє невдоволення умовами Білоцерківського договору. Та й уся Україна нуртувала, збирала сили для продовження визвольної боротьби, не примирялась з втратою завоювань, здобутих кров'ю повстанців у багатьох битвах.

Взимку 1652 р. 16-тисячне польсько-шляхетське військо розташувалося на Лівобережній Україні. Значні сили його стояли на Волині й Поділлі. Козацьке військо Б. Хмельницького збиралося на Київщині. На Україну поверталися вигнані раніше шляхтичі й магнатські управителі, щоб у колишніх маєтках примусити селян, козаків і міщан виконувати панщинні роботи на власників-панів. Король Ян II Казимир грамотою від 20 березня 1652 р. вимагав від киян,

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, с. 7—12.

² Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов, т. II. К., 1897, с. 601.

які під час визвольної війни захопили в місті шляхетські будинки й земельні ділянки, повернути їх господарям. Це викликало в міського населення хвилю протесту й невдоволення.

На Україні селяни, козаки й міщани не бажали відновлення панування магнатів і шляхти. Б. Хмельницький таємно збирав сили для продовження боротьби. Разом з тим він відрядив до Варшави посольство на чолі з Г. Яцкевичем з пропозиціями: визнати автономне становище України. Але сейм відкинув навіть тяжкі для України умови Білоцерківського договору, вимагав повного придушення визвольної війни й підкорення українського народу. Посли повернулися ні з чим. В той же час переговори в Москві приносили все нові й нові позитивні результати. У березні 1652 р. козацьке посольство в Посольському приказі отримало запевнення, що Російська держава й надалі буде підтримувати Україну в боротьбі проти наступу Речі Посполитої. А російське посольство у Варшаві поставило перед королем і сеймом вимогу: передати територію України козакам і припинити війну, не переслідувати православну церкву. Саме в цих сприятливих умовах Б. Хмельницький вирішив здійснити військовий похід у Молдавію, щоб зберегти її союз з Україною.

На шляху козацьких полків, що рухалися на Поділля, стала 50-тисячна польсько-шляхетська армія, розташована табором на березі Південного Бугу під горою Батіг. Полки Б. Хмельницького і загони його тимчасових союзників — татар оточили і в битві 22—23 травня 1652 р. шість розгромили ворожу армію. На Україні спалахнули нові повстання. Коронні війська в паніці втекли з України, де польсько-шляхетська влада відтоді перестала існувати назавжди. Воевода А. Кисіль разом з шляхтою залишив Київ, куди більше не повертався. Вдень 4 червня 1652 р. кияни підняли повстання й примусили гарнізон відступити з воеводського замку. Київ став вільним від окупантів.

Надаючи великого значення обороні Києва, Б. Хмельницький в серпні 1652 р. поставив вздовж Дніпра, північніше міста, козацький полк на заставу, а решті полків наказав бути готовими відбити напад литовсько-шляхетських військ гетьмана Я. Радзівілла. Київський полковник А. М. Жданович в липні—серпні 1653 р. очолював козацьке посольство у

Варшаву, але його не допустили до короля й взяли під варту.

Річ Посполита кинула на Україну майже 100-тисячну армію, яка восени й на початку зими 1653 р. під Жванцем на Поділлі опинилася в тісному оточенні козацьких полків і союзників-татар. В другій половині листопада Б. Хмельницький розпочав наступ на деморалізовану й знесилілу армію ворога. Перемога здавалась близькою, але кримський хан знову вступив у змову з королем і вимагав від гетьмана припинення наступу. На початку грудня Річ Посполита й Кримське ханство підписали Жванецьку угоду, що відновлювала на Україні умови Зборівського трактату. Ця умова мала на меті не допустити возз'єднання України з Росією. Розуміючи це, Б. Хмельницький відмовився прийняти умови угоди й з полками повернувся в Чигирин.

Уряд Російської держави використав усі дипломатичні можливості, щоб припинити наступ Речі Посполитої на Україну. Усі спроби виявилися марними. Тоді російський уряд прийняв рішення: возз'єднати Україну з Росією й розпочати війну проти Речі Посполитої. Це рішення викладалося в царській грамоті від 22 червня 1653 р. Б. Хмельницькому. Остаточне рішення цих питань покладалося на Земський собор, призначений на осінь того ж року.

Час возз'єднання наближався. Услід за царевою грамотою питання про возз'єднання України з Росією стало предметом уважного розгляду на Земському соборі в Москві 1 жовтня 1653 р., де взяли участь вище духовенство, бояри, дворяни, купці, стрільці, міщани, селяни. Собор прийняв історичне рішення: «Гетьмана Хмельницького и все Войско Запорожское з городами и землями принять»¹. Україні надавалась відкрита допомога у війні проти Речі Посполитої, якій Російська держава оголосила війну. Для прийняття присяги від населення України туди відряджалася велике посольство на чолі з боярином В. В. Бутурліним, яке 31 грудня 1653 р. прибуло до м. Переяслава. Там передбачалося скликати повноважну раду від усіх прошарків населення.

Напередодні Переяславської ради Б. Хмельницький 7 січня 1654 р. зустрівся з російським посольством і в розмові з ним підкреслив історичне значен-

ня Києва: «Яко орел прикрывает гнездо свое, тако и он, великий государь, изволил нас принять под свою царского величества высокую руку; а Киев и вся Малая Русь вечное их государского величества»¹.

8 січня 1654 р. в Переяславі відбулася славнозвісна рада, в якій брали участь представники козацької старшини, рядового козацтва, міщан і селян усієї України. Там же знаходилося і посольство Російської держави на почесному місці біля гетьмана і генеральної старшини. До ради Б. Хмельницький звернувся з промовою, в кінці якої закликав прийняти рішення про возз'єднання України з Росією. Цей заклик знайшов гарячу підтримку: «А народ по нем вси единогласно возопил: боже, утверди, боже, укрепи, чтоб есми вовеки вси едино были»². В соборі м. Переяслава гетьман і вся старшина присягнули на вірність Російській державі. Потім у всі полки розіхалися представники посольства для прийняття присяги від населення України. З величезною радістю український народ зустрічав посланців великого російського народу.

Для прийняття присяги від населення Києва і Київського полку туди виїхала частина посольства на чолі з боярином В. В. Бутурліним і стольником В. П. Кікініним. Їх супроводжував наказний київський полковник. 16 січня 1654 р. на лівому березі Дніпра за 10 верст від Києва посольство зустріли понад 1000 козаків із знаменами. Козацькі сотники вітали дорогих гостей і ескортували до міста. За півтори версти від Золотих воріт назустріч послам поїхали на візках і снях духовні особи — митрополит Сильвестр Косов, архіандрит Печерського монастиря Йосиф Тризна, чернігівський єпископ Зосима, ігумени й намісники інших монастирів Києва. Зійшовши з візка, митрополит виголосив вітальну промову, запрошуючи послів у древній град Київ. Біля Золотих воріт зібралося населення міста, яке радісно вітало посланців Москви. Потім посольство в супроводі духовенства й старшини направилось в Софійський собор, де відбулася святкова відправа на честь посольства. Із Софійського собору посольство поїхало на відведені йому квартири. На честь його у воєводському замку пролунав гарматний салют. З великою

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, с. 413.

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, с. 460.

² Там же, с. 460—461.

радістю кияни зустрічали й супроводжували по вулицях міста посланців братньої Росії.

В урочистій обстановці 17 січня боярин В. В. Бутурлін і його товариші «город Киев со всеми людьми под государеву высокую руку приняли и сотников, и ясаулов, и атаманов, и казаков, и мещан к вере привели, что им быти под государевую высокую рукою з городами и землями навеки неотступно»¹. Від козаків і всіх жителів міст, містечок і сіл Київського полка присягу прийняв стольник В. П. Кикін. З великим піднесенням присягали люди, змучені тривалою виснажливою війною, на вірність Російській державі, що прийшла на захист і допомогу.

Враховуючи важливе політичне й стратегічне значення Києва, Б. Хмельницький постійно дбав про його оборону. Він звернувся до царського уряду з проханням надіслати в місто воевод і ратних людей для відсічі ворожих нападів. Царський уряд задовольнив прохання гетьмана й відрядив до Києва воевод Ф. С. Куракіна і Ф. Ф. Волконського з солдатами й стрільцями, які мали на озброєнні 20 мідних і залізних пищалів (гармат), запас пороху, ядер і свинцю.

Ратних людей і воевод 23 лютого 1654 р. за три версти від Києва урочисто зустрів київський полковник Павло Яненко-Хмельницький і з ним 200 козаків і міщан, а біля Золотих воріт їх вітало населення міста. Воеводи і ратні люди розташувалися на Подолі. Після детального огляду укріплень на Замковій горі, Подолі, біля Софійського собору, Михайлівського Златоверхого і Печерського монастирів воеводи переконалися в незадовільному стані їх і необхідності спорудження нової фортеці. Необхідність укріплення Києва диктувалась і тим, що уряд Речі Посполитої мав намір спочатку зимою, а потім весною 1654 р. раптовим ударом захопити Київ і вдарити далі на Білу Церкву і Умань. Тому Б. Хмельницький підтягнув у район Києва козацькі полки і звернувся за додатковою військовою допомогою в Москву. На Україну прибуло російське військо на чолі з воеводою В. В. Бутурліним. Його 29 червня 1654 р. зустрів сам Б. Хмельницький, який прибув до Києва.

Тим часом на Старокиївській горі російські ратні люди при допомозі киян і населення Київського полка споруджу-

вали фортецю, яка незабаром була вже готова. Влітку 1654 р. через Київ у Москву проїжджав антіохійський патріарх Макарій з сином Павлом Алеппським, який зробив детальний опис київської фортеці, спорудженої поблизу Софійського собору і Михайлівського Златоверхого монастиря: «Стіни і вали фортеці замикаються біля воріт цього монастиря... Ці стіни з дерева й обнесені глибокими ровами; над ними піднімаються досить міцні башти; та своїм влаштуванням ці стіни нагадують франкське мистецтво... В цьому укріпленні багато великих гармат... Чисельність військ в гарнізоні й околицях досягає шістдесяти тисяч...»¹ В складній міжнародній обстановці Київ перетворився в потужний пункт оборони України.

Після возз'єднання з Росією на Україні зберігалися місцеві особливості адміністративного устрою, організації війська, економіки, культури, побуту, суспільно-політичного життя. Ніколи раніше вона не мала такого становища, визнаного державними актами. Автономне становище України в складі Російської держави визначалось «Статтями Богдана Хмельницького», затвердженими царем і Боярською думою 21 березня 1654 р. Перша ж стаття визначала влаштування українських міст, які отримали широкі можливості для економічного розвитку. Трьом найбільшим містам (Києву, Переяславу і Чернігову) царський уряд видав спеціальні грамоти на привілеї.

Для отримання привілеїв з Києва у Москву виїхала делегація з представників міської адміністрації (війт, бурмістр, райця й три лавники) в супроводі 13 обраних населенням міщан. Очолював делегацію війт Богдан Сомкович, який під час визвольної війни виявив себе гарячим прихильником возз'єднання України з Росією, очолював міщан у боротьбі проти спроб колишнього війта А. Ходики відновити польсько-шляхетську владу в Києві. 25 травня 1654 р. кияни прибули в столицю й подали чолобитну царському урядові з проханням підтвердити права і привілеї Києва, що були розписані в 15 статтях. По них царський уряд прийняв відповідні рішення.

Києву зберігалось магдебурзьке право на самоуправління й суд. Міщанам підтверджувалось право на безмитну торгівлю в усіх містах України. Кияни

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. III, с. 480.

¹ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Отдел II. К., 1874, с. 83, 84.

звільнялися від подвірної повинності. За Києвом залишалося право на склад купецьких товарів, з яких митний збір поступав у царську казну. Усі митні збори від продажу пива, меду, вина, горілки, продуктів харчування та інших товарів, а також з лавок, воскобойні, пивоварні, перевозу через Дніпро, гостиного двору і вагове залишалися у віданні міської адміністрації. В царську казну поступало 3000 золотих, які раніше призначалися воеводській адміністрації. В Києві зберігалось 2 ярмарки на рік по два тижні кожен. Кіянни звільнялися від ряду повинностей: спорудження мостів, військової служби тощо. У той же час залишалося право вільно рубати ліс на будівництво будинків і паливо, ловити рибу в Дніпрі за сім миль вище й нижче міста, право володіти землею, користуватися сіножатями й луками для худоби. Зберігалися давні права й за ремісниками, які об'єднувалися в цехи й обирали цехмістрів, вільно продавали свої вироби. Майстрам, що не записалися в цехи, займатися ремеслами не дозволялось. Міщани отримали дозвіл вночі користуватися освітленням своїх будинків вогнем. Як і раніше, вїйт, бурмістри і лавники одержували жалування з міських доходів. Києву надано додатковий привілей — пільги на 10 років (звільнення від сплати податків) у зв'язку з руйнуванням, вчиненим литовськими військами.

Крім затвердження статей, царський уряд видав Києву чотири грамоти від 16 липня 1654 р.: перша затверджувала Богдана Сомковича довічним вїйтом, друга звільняла місто на десять років від збору подимного і чопового податків, третя дозволяла київським ремісникам вільно займатися ремеслами і користуватися усіма раніше наданими правами і привілеями цехам, четверта визначала права і привілеї міської адміністрації та затверджувала розмір жалування з міських прибутків. На другий день, 17 липня царський уряд видав грамоту київським воеводам з роз'ясненням, як слід розуміти надані Києву права, привілеї і вільності, підтвердженням раніше даних вказівок про їх взаємини з міською адміністрацією. Царський уряд прагнув насамперед задовольнити інтереси міської багатой верхівки.

Класова політика царського уряду особливо яскраво проявилася відносно задоволення інтересів православного духовенства в Києві. В липні 1654 р. в царську резиденцію під Смоленськ прибуло

посольство від київського духовенства на чолі з ігуменом Нікольського Пустинського монастиря і ректором Київської колегії Інокентієм Гізелем в супроводі гетьманського представника сотника Михайла Махоринського. Царський уряд задовольнив прохання київського митрополита і монастирів, рядом грамот від 11 серпня 1654 р. закріпив у їх володінні маєтності. Спеціальною грамотою київським воеводам заборонялось втручатися в справи духовенства. Про все це царський уряд повідомив гетьману. Таким чином, політична і ідеологічна роль православного духовенства на Україні значно посилювалась. Разом з тим воно стало залежним від патріарха всієї Русі, як глави православної церкви в Російській державі.

Визвольна війна і возз'єднання України з Росією мали для Києва значні позитивні наслідки: зміцнювалось економічне становище міста, зруйнованого ворожим нашествям, підтверджувалися права, привілеї і вольності, отримані в минулому, надавалися нові, місто залишалося важливим політичним та ідеологічним центром України.

«Возз'єднання з Росією,— підкреслював В. В. Щербицький,— ознаменувало поворотний етап в усьому житті українського народу»¹. Соціально-економічний розвиток України і в її складі Києва внаслідок входження до складу могутньої Російської держави і об'єднання українського народу з великим російським народом в наступний період характеризувався піднесенням, що сприяло зміцненню й розширенню політичних і культурних зв'язків України з Росією.

Стародавній і вічно молодий Київ зустрічає своє 1500-річчя. На одній з його численних площ могутній вершник стрімко злітає на високу кам'яну скелю, на мить спиняє шалений біг коня і правою рукою з затиснутою булавою вказує в бік Москви. Це — всім відомий пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві. Він символізує великий історичний акт — вічне і непорушене єднання України з братньою Росією.

Народи нашої країни після Великого Жовтня побудували розвинуте соціалістичне суспільство й упевнено прямують до сяючих вершин комунізму. Вони свято бережуть пам'ять про славні події своєї давнини, шанують революційні і трудові традиції, примножують їх для сучасності й щасливого майбуття.

¹ Навіки разом, с. 35.

Ой під вишнею...

Іван
Шпиталь

КОЗАЦЬКИЙ РІД ДИВУЄ СВІТ

Оповідання-усмішка

— А скажи-но, чоловіче добрий, куди це я прибився? Ніяк не второпаю, що воно за городище...

Повертаюсь на голос — козак. Та ще ж який козарлюга! І скрое-ний гарно, і зшитий доладно. Жупан на нім синій, як море погожої днини, шаровари широченні та хвилясті, наче степ херсонський, червоні гостроносі чоботи так до танцю й просяться. А пістоль за поясом, а шабляка при боці, а бандура за плечима! Господи, твоя воля! Як же все це пасує лицарю ставному, запорожцеві славному! Повірте, такого молодця я не бачив у жодному колективі художньої самодіяльності. Тож і став перед ним як укопаний. Помітив це козак та й каже:

— Ти чого на мене дивишся, як на турецького пророка? Повідай краше, що це за місто. Колись начеб тут пресвятий Київ стояв, а тепер...

— Та це і є Київ.

— Київ? Оце наш Київ! — аж засяв збуджений козак, зачаровано обводячи поглядом усе довкола. — А я й не докумекав!

— Давненько, мабуть, тут бували? — цікавлюся.

— Та вже, либонь, років із триста, а то й чотириста.

У мене очі полізли на лоба.

— Чи не козак Мамай? — здогадуюсь.

— Ет же вгадав! — сміється запорожець. — Як бачиш, ніщо мене не бере. Живу собі на світі білому, зі смерті глузую. А ти не згодився б мене поводити по місту та показати київські дива? Колись, може, і моє приятелювання тобі в пригоді стане.

Ну скажіть, читачу, хто б не вважав за честь високу бути гідом такого дорогого гостя! Тож я і почав водити Мамай по всіх усюдах, показуючи Київ.

— Ну, що скажеш, козаче?

— О-о-о! — задоволено мовив запорожець. — Дещо ви прибудували! — хитро моргнув оком. — По-наставляли такого, що, коли на зорях не знаєшся, то й заблукати не штука.

— А як наші «курені»?

— Гарненькі, чепурненькі! І будують, як я помітив, здебільшого дев'яти- та шістнадцятирусні.

— Бери вище, друже! Уже замахнулися й на тридцятиповерхові.

— Та невже?! Це ж так високо, що носом можна буде чути, як на небі млинці печуть. Та ще й курені які! Усе з каменю й цегли, і хоч би тобі одна солом'яна стріха!

— От і не вгадав! Одна солом'яна стріха у Києві таки є. Ресторан «Наталка» під соломою.

— Ресторан? А що воно за чудасія?

— А це, популярно кажучи, корчма першого розряду.

— Зрозуміло... Щось я оружних людей не бачу в стольному Києві, — зауважив лицар з Великого Лугу. — Чому це ніхто з вас шаблі при боці не носить? І взагалі, яка ж у вас нині зброя? Списи є?

— Є й списи! Глобальні! Це такі списи-ракетки, що від агресора тільки пір'я полетить, якщо він спробує з нами до бою стати. Маємо й інші го-стинці... Возів та волів, правда, немає.

— Нема, — поспівчував козак. — Жаль. Важкувато ж вам у роботі.

— Замість возів у нас літаки, автомобілі...

Довго козак дивувався, аж поки я не розтлумачив йому, що воно таке.

Розповів Мамаєві і про телебачення. Заглядаючи в телевізор з усіх боків, як сорока в кістку, Мамай хоч і дивувався, проте не без гідності сказав:

— А в нас теж було телебачення. Здебільшого передачі велися на закордон. Коли треба було роздратувати ворога та викликати його на герць. Дуже лютували нечестивці, дивлячись на екран козацького телевізора. Як видно, була їм не до смаку наша сатира, приправлена перцем і хроном з рідкою!

Покатав я «туриста» і на трамваї, і на тролейбусі, і на машинах усіх марок, крім «Запорожця». У той екіпаж козак як не пхався — не заліз.

Ще більша морока була в метро.

— Не полізу я, — каже, — до самого луципера в гості! Де-бо видано, щоб чоловік за свій кровний п'ятак добровільно у пекло пхався!

— Ніяке то не пекло...

— Побожись.

— Не вірю в бога.

— Як так?

— Нема бога.

— Хто це тобі наплів такого?

— Один чумак.

— Як прозивається?

— Павлом Поповичем.

— Не чув такого.

— Це льотчик-космонавт, — пояснюю. — Той усе знає... Чумацький Шлях перемеріяв уздовж і впоперек. На космічному кораблі. А його побратим Олексій Леонов ходив по небу пішки!

— І ніде не бачив бога?

— Ні бога, ні чорта. Поїхали!

Тільки після цієї розповіді козак Мамай, про всяк випадок перехрестивши лоба, ступив на ескалатор. Зате ж потім потішався та дивувався: мовляв, четвертий вік вікую, а такого дива і вві сні не бачив.

— А це що за курінь? — спитав запорожець, опинившись перед Палацом спорту.

— А тут наші богатирі змагаються. Ось один із них. Леоніде Івановичу! — покликав я перехожого, впізнавши в ньому славнозвісного Жаботинського. — Pozнайомтеся: наш земляк, запорізький козак Мамай!

— Чолом! — уклонився запорожець.

— Чолом! — відповів Жаботинський, стискаючи козацьку правицю. Та, видно, так щиро стиснув, що Мамай аж закректав.

— Ого-го! — вигукнув він. — Бравий козарлюга. Одразу видно, нашого, козацького кореня. А як же ти, синку, вправляєшся? Ми, було, вози перекидаючи, силу свою міряли. А у вас ні вола, ні воза. Хіба трамвай підіймаєш?

— Я штангою займаюся.

— І як?

— Та дуже хвалитися нічим, але тринадцять з гаком пудів над головою підіймаю.

— Одним махом?

— Одним.

Мамай аж присів від подиву.

— Тринадцять пудів! Ще й з гаком? Ой, як же шкода, синку, що ти так пізно народився. У нас на Січі було б тобі справжнє діло, а тут ти штангою бавишся...

— Ми, козаче, люди мирні. Як бачиш, усе будуємося.

— Бачу. Розмахнулися на всю широчінь душі слов'янської. Справжні тобі міста повиростали довкола древнього Києва!

— Ми їх називаємо житловими масивами: Лісовий масив, Оболонь, Нивки, Виноградар, Теремки... Тільки за одне п'ятиріччя у Києві прибудували понад шість з половиною мільйонів квадратних метрів житла.

— Оце робітнички! Оце будівельнички! Що й казати, у рідній столиці, у новій світлиці розкошує сьогоднішній киянин!

— Тому й на душі у нього хороше. Тому й до діла у нього так руки сверблять. Нині киянин працює — як пісню співає. Недарма у багатьох із наших земляків на грудях Золоті Зірки Героїв сяють.

— Трудяща людина сама — неоціненний скарб. Дорожча від алмазу.

— До речі, про алмази. Не деінде, а саме в Києві уперше в Союзі нашому добуто рукотворні дива — штучні алмази.

— Чи не чаклунство? — наче аж з'явився козак.

— Ні, козаче, не чаклунство. На славному Подолі, в Інституті надтвердих матеріалів, створено штучного «короля твердих тіл». Та ще такого, що від природного алмаза його ніяким побитом не відрізниш.

— Що ж ви з ними робите, з отими дивовижними цяцьками? Колись вони царські скіпетри та вузькі королівські лоби осявали, ефеси шабель уславлених полководців прикрашали, а нині ж на нашій священній землі, слава богу, ні царським, ні королівським духом не пахне.

— А ми, козаче, примусили алмаз працювати. У науці. У техніці. У промисловості... Працювати на благо людини-трудівника. Купцям тридцяти

зарубіжних країн — у тому числі й заморських — продають тепер кияни свою алмазну продукцію.

— Як собі вистачає, та ще й надлишок є, то чому б і не продавати? — резонно зауважив запорожець.

Потрапивши на Поділ і зорієнтувавшись в особливостях сучасного містобудування, Мамай од радості аж у поли долонями вдарив.

— Яка несподівана придибенція! Яка радість! Це ж моя альма-матер! Голубонько ти ріднесенька! — розчулено мовив запорожець і поцілував двері славнозвісної Київської академії, відкритої для студентів ще в 1632 році. Але тут же одразу й спохмурнів.

— Чого це ти, друже, раптом скис?

— Та... щось я не чую спудейського галасу... Видать, не в пошані у вас спудеї. А колись же було... З усієї України і Росії, з усіх Європ приймала наша академія отроків, до мудрих наук охочих і вдатних...

— Не скрушайся, друже хороший, — заспокоїв я запорожця. — Сьогодні у науку до Києва їде не менше допитливих, ніж за твоїх часів. І не тільки з Європи, а й з Азії, з Африки, з Америки — з усенького світу. Їдуть. І вчаться. В університетах, в інститутах, в академіях, бо є у кого вчитися. Понад сто сорок тисяч науковців — а серед них більш як шістнадцять тисяч докторів та кандидатів наук! — представляють нині наукову столицю України. Щодо академії, то вона тепер працює в іншому приміщенні — на Володимирській вулиці. А в старій могилянці розташувалася унікальна книгозбірня.

— І як? Скусний у науках сьогоднішній учений муж?

— Скусний, козаче! Ще й який! Наші академічні мужі примножили і промножують славу своїх великих предків. Ти тільки послухай: українські вчені уперше в Союзі добули «важку» воду...

— Раз, — загнув пальця Мамай.

— Уперше в Союзі розщепили атомне ядро літію...

— Два...

— Побудували перший в країні прискорювач елементарних частинок...

— Три...

— Створили перший у Союзі трикоординатний локатор...

— Чотири...

— Уперше в світі застосували електрозварювання замість клепання, наваривши на голови гітлерівцям стільки танків та гармат, що від загарбників і кісток не лишилося... Потім почали варити мости та всякі інші цивільні споруди.

— П'ять...

— Створили першу в країні кібернетичну машину...

— Шість...

— Уперше в Союзі винайшли штучні алмази...

— Казав уже...

— Розробили спосіб електрозварювання в космосі. Як це робиться, показав уже згадуваний чумак-космонавт Олексій Леонов...

У Мамаю не вистачило пальців не тільки на руках, а й на ногах, щоб перелічити хоч невеличку частку досягнень учених Академії наук УРСР та успіхів вузівських науковців.

— Молодці! Бачу, не кволі ви розумом, беручкі до науки, як і предки ваші преславні, — похвалив запорожець.

— Такого вже кореня...

— Де це так соловейко витьохкує? — здивувався лицар із Великого Лугу, коли ми наблизилися до оперного театру.

— А в нас їх тут повен Київ. Оце, здається, Женя Мірошниченко ноту бере. Справжні солов'ї примовкають, коли співає ця велика майстриня. Завмирають справжні солов'ї не тільки в українських садках, а й по італійських маслинових та інших закордонних гаях, коли співають такі віртуози, як Діана Петриненко, Анатолій Солов'яненко, Дмитро Гнатюк, Анатолій Мокренко, Гізела Ципола, Євдокія Колесник та інші київські митці.

— Певно, коли так співаєте, то, либонь, і танцюєте по-козацькому?

— І співаємо, і граємо, й витанцювуємо незгірш, як ваш брат-запорожець. По всіх світах лунає українська пісня, угинається земля від нашого гопака, найбільші шанувальники й цінувальники мистецтва засвідчують його неабиякий розквіт на землі українській радянській...

— Богомольців і досі чималенько, — зауважив Мамай, ступаючи на територію Києво-Печерської лаври.

— То не богомольці. То туристи. З доріг близьких і найдальших. З усього світу. Ходять по Києву та красою його милуються, його славі колишній і сьогоднішній дивуються. І не надивуються!

Пізнав Мамай, що таке Київ промисловий, Київ науковий, Київ мистецький, Київ літературний, Київ спортивний...

— Такій їй і личить бути, нашій чудовій столиці — працелюбній, мудрій у науках, преславній у мистецтвах! — аж сяяв від радості запорожець.

Надивившись на наше сьогоденнішнє життя-буття, на розквітлий, оновлений Київ, Мамай запитав:

— Коли ж ви, дітки, усіх цих див натворити встигли: реактивних килимів-літаків наткати, чайок на підводних крилах намайструвати, багатоповерхових паланок набудувати?

— А після того, козаче, як нашу землю від панської погані очистили, ворогів люду трудящого розгромили, фашистського собаку, вирока Гітлераку, в самісіньке пекло підсадили, — от після усього цього й почали ми в дружній родині народів радянських творити дива дивнії: «Антеїв» майструвати, по небу пішки гуляти...

— Ну й характерники! Ну й молодці! — задоволено мовив преславний лицар. — Добре, хлопці, дбаєте! Бачу я, козацькому роду нема переводу. Дивував він світ і дивуватиме, вславляв нашу рідну Україну і вславлятиме. Нині, і присно, і во віки віків!

НАШ ВЕРНІСАЖ

А. Фуженко (скульптор), Т. Довженко (архітектор).
Меморіальна дошка П. Г. Тичини в м. Києві.

КРИТИКА

Микола
Славинський

ЗВ'ЯЗОК ЧАСІВ І ПАФОС ЛЮДЯНОСТІ

Роздуми про романні структури

Помічено, що останніми роками загострилася увага радянської, зокрема української, прози до художнього осмислення основних етапів побудови нового суспільства в нашій країні і пов'язаних з ними перетворень соціально-моральної сутності людини. Революція, будівництво соціалізму, Велика Вітчизняна війна, сучасність — ось ланки цього неперервного й нерозривного ланцюга, який визначає зміст шукань авторів багатьох епічних творів кінця сімдесятих — початку вісімдесятих років. Як же, в яких оповідних структурах поєднуються часи, простежується їхній плін, глибокий історичний взаємозв'язок?

Поглянемо насамперед, що діється в традиційному жанрі роману-хроніки. Такого типу художні структури були в українській прозі й раніше, проте нині вони виступили на передній план. Підтвердження цього — поява несхожих за стилем, архітектонікою, художньою палітрою, але жанрово однорідних романів М. Стельмаха «Чотири броди», А. Шияна «Хуртовина», А. Дімарова «Біль і гнів», Б. Харчука «Довга гора», М. Малиновської «Гримучі озера» й «Полісся».

Автори цих полотен відчули, що на-

стала пора істотних підсумків, створення літопису великого періоду нового — соціалістичного — життя народу, всієї епохи, народженої Жовтнем. Прикметно й те, що прозаїки, як ніколи раніше, прагнуть не лише простежити, як час формує характери, впливає на особистість, а й показати, як людина творить історію, олюдне час.

«Что значит взять боль другого?— запитує себе Нікітін в романі «Берег» Ю. Бондарєва. — Это сумасшествие, это трудно понять разумом. Но, может быть, в этом и самое человеческое, самое главное, что живет где-то в нас?»

Про людяність як найголовніше — роздуми, то світлі, то болісні, колишнього сільського вчителя, а потім голови колгоспу Бондаренка. Біль його серця — від болю сердець інших. Та й у болю сердець інших — біль його серця. Розкриття цього взаємозв'язку посідає важливе місце в концепції роману «Чотири броди» М. Стельмаха.

Відомий письменник з принадою, подеколи навіть полемічною постійністю проектує кардинальні соціально-моральні проблеми сучасності на основні періоди розвитку нашого суспільства (революція — побудова соціалізму—Велика Вітчизняна війна), послідовно розглядає зв'язок часів через призму реального гуманізму. Досліджуючи минуле (від двадцятих років до переломних моментів у боротьбі з фашизмом) у романі «Чотири броди», М. Стельмах так чи так дає відповідь на актуальні питання: «Як жити, якими бути людям наших днів?»

Конкретно-історична мотивація вчинків, боріння героїв безсумнівна. Істотне при цьому те, що прозаїк намагається схопити основи мінливого світу, «проби-

тися» до сутності буття, що і розстановка персонажів, і умови, в яких вони діють, і накладання або зіставлення різних часових площин в підсумку підпорядковані головному — дослідженню гуманізації чи дегуманізації особистості.

Роман багатоколізейний, розгалужений з багатою галереєю образів. У ньому читач зустрінеться з людьми високої моралі, кристалево чистої душі і їхніми антиподами; з тими, хто обстоював істину, й тими, хто, страждаючи, шукав її; з тими, хто непохитний у своїх переконаннях, і тими, хто, гнаний сумнівами, вивчає себе й навколишній світ. На сторінках твору ми знайдемо цілісні й суперечливі особистості, які віднайшли свою мету, і героїв, які ще шукають її. Автор розкриває зв'язчі обличчя воєнничих носіїв жорстокості, несправедливості, індивідуалістів, у котрих згасають останні іскри доброти, щирості, чесності, порядності; тих, хто живе за принципом «моя хата скраю», і тих, хто починає служити в поліції, долучається до купки фашистських посіпак.

У центрі цієї галереї персонажів комуністи, кращі представники народотворця, носії його моралі. Бондаренко, військом, пізніше командир партизанського загону. Сагайдак, старий хлібороб Лаврін Гримич, кохана Бондаренка Мирослава, Оксана, Діденко не лише проходять випробування на людяність у складних, подеколи навіть в екстремальних обставинах, а й активно утверджують її. В умовах жорстоких класових битв, а пізніше в смертельному двобої з фашизмом ці герої зміцнюють у собі й навчають інших поглибленого розуміння гуманізму, усвідомлення того, що революційний, реальний гуманізм — їхня сутність, вони самі. В боротьбі з гітлерівцями комуніст Бондаренко і його однопумці гостро відчують свою моральну відповідальність за історичні долі людства. Герої переконані, що тільки вони можуть і зможуть захистити від нацистів свою Батьківщину, а відтак — всю планету, що лише вони можуть і зможуть відстояти права людства на людяність. В цьому — пафос «Чотирьох бродів».

Зображення історії такою, «як вона є», відтворення реальної дійсності в її конкретних проявах М. Стельмах пропускає через магічний кристал романтики, яка дає відчуття перспективи, устремління в майбутнє. Герої роману-хроніки не лише мріють про віддалене прийдешнє (для

персонажів воно — наша сучасність), вони ніби зорієнтовані в майбутнє, тобто фактично в наші дні, оцінюють вчинки й думки «з погляду вічності».

Поетизація людяності радянської людини і людяності радянського суспільства проймає структуру й інших романів-хронік. Названі твери А. Шияна, А. Дімарова, Б. Харчука, М. Малиновської формують у читача високі моральні принципи, шукають відповіді на «одвічні» питання буття людини і суспільства.

По-іншому простежують зв'язок часів, синтезують історію і сучасність в долях героїв автори панорамних романів, ще однієї, порівняно нової для української прози художньої структури. Письменники, досліджуючи великі історичні відрізки, як правило, «крупним планом» показують лише вузлові моменти, переломні повороти в долях героїв. Наприклад, своєрідний маленький роман (за авторським визначенням — повість) «Стародуби» Юрія Збанацького, побудований за законами сімейного епосу, охоплює життя кількох поколінь. Перша світова війна — сучасність — такий діапазон оповіді прозаїка.

В біографіях персонажів роману «Не жди, не клич» М. Рудя так само чітко постають головні віхи літопису нашої країни: індустріалізація і колективізація, Велика Вітчизняна війна, роки відбудови зруйнованого господарства, будівництво зрілого соціалізму. Від першої п'ятирічки до наших днів пройшов центральний герой твору, колишній заможний господар, а потім майстер-доменик Бурляй. Його доля — яскравий приклад «велетенської переробки людей» (О. Фадєєв), яку здійснила партія.

Романи-хроніки і панорамні романи, які появились останніми роками, далекі від жанрової одноманітності, застиглоті. Автори наполегливо шукають нові засоби зображення, часом незримо, часом роблять це відкрито, на очах у читача, разом з читачем. Так, у романах П. Загребельного «Розгін», О. Сизоненка «Степ» та «Була осінь», Д. Бедзика «Подорож у молодість», П. Гуріненка «Днів твоїх небагато», В. Маняка «Борозни» та «Високі береги землі» широко використані такі оповідні елементи, як внутрішній монолог, чергування розповіді зі спогадами, монтаж епізодів, лірико-філософські відступи, документальні вставки тощо.

В пошуку — саме він веде до відкриттів — неминучі й деякі перевитрати. До

них можна віднести наліт нарисовості (романи М. Малиновської), подекуди неприбрані «криштування» («Біль і гнів» А. Дімарова, «Довга гора» Б. Харчука), в окремих місцях надмірне захоплення чисто поетичними й кінематографічними прийомми («Чотири броди» М. Стельмаха).

У нових панорамних творах (можливо, під впливом роману-ретро, або, як його ще називають, роману «пам'яті і почуттів») простежується тенденція відходу від традиційної послідовності оповіді. Вільне оперування часом, нерідко й простором, тобто дискретність розповіді, а також тісне сусідство антисвітів — світу історичних фактів і світу вільного вимислу — допомагають письменникам долати опір матеріалу. Долати—так, організувати в художнє ціле—не завжди.

Широкі ретроспекції, всілякі ліричні, філософські, публіцистичні відступи часто «розпушують» композиційну структуру. Плин подій у деяких творах переривається так часто, що читачеві часом годі зрозуміти, про який період життя героїв ідеться. Певною мірою це стосується, зокрема, роману М. Олійника «Зерна», в якому минуле й теперішнє переважно плине в одній площині, ніби в одному вимірі.

Посилення ретроспективного начала, з одного боку, а з другого — прями виходи в сучасність (у романах-хроніках ці виходи непрямі, опосередковані), прямий переклик різних епох і поколінь багато в чому ріднять панорамний роман з романом-ретро. Подеколи навіть здається, що він — це ніби своєрідне перетворення відображення панорамного роману.

Обидва типи оповідних структур сьогодні активно використовуються для розкриття все нових і нових проявів нероз'єднаності повоєнної епохи, все більшого олюднення особистості й суспільства. Час — одна з найважливіших дійових осіб панорамного роману й роману-ретро. Тільки плине він у різних напрямках.

Без минулого немає сучасного і майбутнього — такий загальний пафос багатьох творів, зокрема роману «Циклон» О. Гончара. Рухомою панорамою десятиліть став і роман-ретро «Твоя зоря». Сучасне в творах — скрупульозне дослідження двох днів із життя дипломата Заболотного; минуле — роки й роки його духовного змужніння. Широка часова амплітуда (за висловом письменника, від

«палеоліту дитинства» до зрілості головного героя) потрібна О. Гончареві, щоб простежити розвиток революційного гуманізму в часі.

В орбіту роману увійшли класові бої двадцятих років, війна з фашизмом, інтелектуальні, психологічні й моральні битви на дипломатичних прийомах у другій половині нашого століття. Дія відбувається на різних континентах — в українському селі, урбаністичних джунглях Заходу, в середовищі расистських психопатів, в центрі загазованих мегаполісів США, на далекій від Батьківщини трасі — символічному, за словами автора, «залізному Дунаї» наших днів. Скрізь колишній пастушок, нині дипломат Заболотний пам'ятає «ранкову зорю дитинства» й думає про головне — створення «вселюдської мови». Про неї розмірковує й оповідач. «Вселюдська мова» для героїв — це «приятний погляд, усмішка чемності, уклін пошани, дружній доторк до плеча...»

Радянська проза дедалі частіше звертається до стислих, скондованих часових форм, до зображення минулого, сучасного, а подеколи й майбутнього (ясна річ, персонажів) у паралельних площинах. У цьому зв'язку пригадуються «Берег» Ю. Бондарева, «Старий» Ю. Трифонова, «Закон вічності» Н. Думбадзе, «Одна ніч» П. Куусберга. Важливу роль відіграють ретроспекції в останніх творах Ю. Мушкетика, В. Логвиненка, А. Мороза, Є. Гуцала, В. Дрозда, В. Яворівського та багатьох інших.

Слова В. Катаєва «время имело много мер и, очень возможно, могло двигаться вперед и назад, — то из прошлого в будущее, то из будущего в прошлое, — були своєрідного потвердження в романі В. Козаченка «Отчий дім». Його головний герой Лисогір, як і Заболотний, — відомий дипломат. І Заболотний, і Лисогір подорожують. Перший — по США, другий — рідними місцями. Для обох ці мандрівки дають давно очікуваний поштовх в думках — повернутися в своє минуле, заглянути в глиб себе.

В романі В. Козаченка спочатку розрізнені спогади Лисогіра (вони перебиваються ліричною розповіддю про сьогоднішній стан героя, рефреном «до отчого дому, до отчого дому») стають домінуючими. Сучасне поступається місцем минулому. Перед читачем в об'ємному русі розгортається дитинство та отрочество Андрія. Ось він працює в куркуля, ось біжить в село до вмираючої матері,

вчить французьку мову, підміняє викладачку в школі... Все це неначе довільні «зрізи» пережитого. Та в них — відгуки перших пожовтневих десятиліть. Письменник простежує головні віхи становлення Лисогора як особистості, його поступового включення в напружене життя країни, в магістральний рух епохи. Шлях героя — від наймита до відомого дипломата — типовий шлях цілого покоління.

Лисогір прожив нелегке, довге життя. В. Козаченко, як і О. Гончар в романі «Твоя зоря», віддзеркалює лише окремі — найголовніші — його сторінки. Епізод змінюється епізодом, за примхливими законами пам'яті пережите то розсипається на скалки, то збирається в калейдоскоп, то стає цілісним, як алмаз. Подеколи час уповільнює біг, і читач тішиться багатством спогадів, раніше не відомих фактів, деталей, типів людської поведінки. Якесь мить (зустріч Лисогора з Євою Нагірною) тягнеться так довго, що здається — вже промайнули роки. Інколи роки пролітають, як одна мить, час мчить уперед, минуле переплітається з сучасним, «стикується» з майбутнім. І все це опромінене світлом гуманізму, світлом кохання Андрія Лисогора і Єви Нагірної.

Справжня людина — людина цілісна, людина, яка творить свою долю й допомагає творити долю іншим; людина, яка ніколи, навіть в найменшому, «не зраджує свого минулого, теперішнього і майбутнього», — цю думку письменник прагне донести до читача і точними, навіть різкуватими окресленнями долі героїв, і відкритою полемікою з оповіданням «Щастя» (тільки під'їжджаючи до Москви після подорожі по рідних місцях, Лисогір чітко зрозумів, що він не приймає в оповіданні головного: його центральний персонаж не міг «бути комсомольцем тих далеких, тих бурхливих двадцятих і тридцятих» років), і філософськими роздумами, і часом запрограмованими, прямолінійними суперечками дійових осіб.

Складна (іноді й ускладнена) композиція роману — наслідок неодномірності підходу письменника до життєвих явищ. Багатозаровість спогадів, фіксація нинішнього настрою головних героїв, їхнього ставлення до давноминулих подій, уточнення (ось так було, а так пригадалось, залишилось у пам'яті) підпорядковані розгортанню «справжньої історії», — життя хлопчика з селянської

родини, що став доктором наук, дипломатом, і життя дочки священика — тепер лікаря Єви Нагірної.

Якщо в «Твоїй зорі» та «Отчому домі» тісно переплітаються минуле й сучасне, то в «Легенді про Летючого голландця» К. Кудієвського до них додається і час, так би мовити, уявний. Після загибелі пошукового судна «Алтаір» його штурман Федір Криничний пливе на рятувальному плоту у невідомість. До найближчого берега — близько двохсот миль, крізь туман ледве прозирає світле небо. «Волны появлялись и исчезали без плеска, только шурша, словно с трудом раздвигали стылую морось, — зазначає прозаїк. — И это шуршание постепенно притупляло чувства, обволакивало их не покоем, а усталым безразличием ко всему. Редкие воспоминания пробивались, казалось, так же, как волны: не целиком, а обрывками, судорожно, бессвязно...» І ось прийшло забуття, герою здається, що він потрапив на легендарний корабель «Летючий голландець».

Фантасмагорія як художній прийом нерідко зустрічається в літературі. Пригадаймо хоч би книги «Свята криниця» і «Кладовище в Скулянах» В. Катаєва. У цих творах думки героїв — при операції під наркозом і на смертному ложі — «почали все більше й більше плутатися». Криничному здається, що «рядом, из тающего льда, появились какие-то очертания, контуры — сначала смутные, словно размытые, сгущающиеся постепенно в предметы». Штурман «упізнає» перед собою борт корабля — не сучасного, а старого парусника, «чує» чийсь голоси, «відчуває» погляд чужих очей... Скоро ми забуваємо, що герой у забутті. Фантасмагорія стає художньою дійсністю.

Далі письменник вдало використав ще один поширений у художній прозі прийом «ноєвого ковчега» — помістив різних людей (дехто з них навіть з різних епох) на один «п'яточок». На цьому «п'яточку» — легендарному паруснику — і відбуваються основні події. В них беруть участь радянський штурман Федір Криничний, красуня Ама, яка народилася три з половиною тисячі років тому у Стародавньому Єгипті, але залишилась «молода, как лотос перед рассветом», романтичний Шкіпер часів флібустьєрів, пірат Джек, натовський адмірал, торговець наркотиками, поклонник китайського гегемонізму Чанг, втостосум Бантер і вчений-паціфіст Йоганн.

К. Кудівський одразу ж дає можливість усім висловитися, щоб стягти в один вузол світоглядні, соціально-моральні й психологічні лінії.

Про що ж сперечаються пасажери корабля? Перш за все про добро і зло, безсмертя і смерть, майбутнє планети, гуманність миру й жорстокість війни, моральні цінності і, звичайно ж, про «время», адже воно «в океане даже на быстроходных судах тянется однообразно и медленно, а на «Летучем голландце», казалось, и вовсе остановилось».

Героям нелегко виробити спільний погляд навіть на найпростіші істини, котрі, як вважає Криничний, «известны любому советскому человеку со школьной скамьи». І це не дивно, адже розмовляють, розмірковують, пропагують, сумніваються, намагаються зрозуміти закони буття люди абсолютно різних епох. Ама, Шкіпер, пірат Джек живуть, мислять, відчують за законами свого часу, представники двадцятого століття — за законами свого суспільства, свого класу. До того ж, як зазначає Криничний, «в легендах — нравы свои».

Що довше герої перебувають разом, то гостріше відчувається зв'язок часів. Він міцніє на очах читача, ніби матеріалізується, стає видимим. Спорідненість душ єднає Криничного з Амою (вона «достойна преклонения, ибо за три с половиной тысячи лет не утратила бодрости, юности и надежды»), пізніше штурман зближається зі Шкіпером, починає розуміти душевні муки західного вченого Йоганна, бачити моральну вищість Джека над сучасними «піратами» Чангом і Бантером.

У романі зв'язок часів, пропущений через призму гуманізму, уособлений у взаємному коханні Федора й Ами, протистоїть апокаліпсичним маренням Бантера — кожна людина на планеті озброєна пістолетами його фірми, маойтській маячні Чанга, патологічному прагненню адмірала винищити «всех коммунистов и красных». Ама глибоко усвідомлює, що Бантер, Чанг і адмірал зайві як у легенді, так і в житті.

Автор не ідеалізує головного героя. Лише в зіткненнях зі злом, буржуазними звичаями, маніакальними ідеями адмірала, Чанга і Бантера, тільки побачивши, як «формулы политэкономии предстают во плоти, превращаются в стачки, манифестации, в дубинки полицейских и

слезоточивые бомбы, в тюрьмы и безработицу» (корабель-примара кілька разів зупиняється в західних портах), Криничний починає по-справжньому відчувати себе представником. Країни Рад, сином свого народу.

Новий твір К. Кудівського, як і роман «Твоя зоря», гострополітичний, злободенний. Це книга про наш час, про численні суперечливі процеси, які відбуваються в сучасному світі, про нелегкі, але дуже необхідні, невідкладні пошуки «вселюдської мови» (О. Гончар).

За формою оповідь про екіпаж «Летючого голландця» — філософський роман-легенда, за пафосом вона гуманістична, за переважними барвами — романтична. Змальовуючи капіталістичне суспільство, письменник широко використовує гротескні й публіцистичні прийоми.

Захоплення притчею, документальними вставками, посилення різними способами «коефіцієнта» інтелектуальності, дифузія різноманітних стильових елементів веде до вивільнення енергії оповідних структур, а роздроблення цілісного епічного сюжету (меншою мірою в романах-хроніках, більшою — в панорамних романах і особливо — романах-ретро), як правило, зумовлене пошуками компактніших форм. При цьому в кращих творах за розгалуженістю сюжетних ліній і фабульних з'єднань, безструктурністю, злиттям різних часових потоків відчувається вміле поєднання частин в ціле, підпорядкування другорядного головному — відчувається, одним словом, конструкція, міцний, хоча дещо й інший, ніж раніше, каркас. Проте подеколи трапляється й так, що художня структура розсипається на різноманітні шматки: прагнення до мозаїчності призводить до деструкції форми. Як уже мовилося, в пошуках можливі й прорахунки. Тим більше в пошуках, які ведуться в різних напрямках, — тематичному, проблемному, сюжетному, композиційному...

В цілому ж шукання прозаїків успішні, плідні. Про це, зокрема, свідчить і посилений розвиток роману-хроніки, панорамного роману, роману-ретро, поява роману-легенди — складних, багатогранних в чому синтетичних оповідних структур, що досліджують зв'язок часів через призму усвідомленого, революційного гуманізму, утверджують людяність соціалістичного суспільства і радянської людини.

РУХ ЖАНРУ

«Жанри зіштовхуються, як криги під час льодоходу, вони торосяться, тобто утворюють нові сполучення, складені із раніше існуючих єдностей. Це результат нового переосмислення життя», — справедливо відмітив одного разу В. Шкловський.

Схрещеність ідеологічної боротьби на проблемах гуманізму, на долі людини, її здатності духовно сягнути висот комуністичного ідеалу, безумовно, вплинула і на розвиток сучасних прозових жанрів. Як найбільш «особистісний» із них — повість з притаманними їй засобами ідейно-художнього синтезу окремої (але не відокремленої від обставинних факторів свого буття) людської долі набула дослідницьких повноважень, в чомусь співмірних аналітичним повноваженням роману. Свідчення цього — велика питома вага в літературному процесі кінця 60—70-х років повістярського доробку таких загальновідомих майстрів цього жанру, як Ч. Айтматов, В. Астаф'єв, В. Биков, В. Белов, Б. Васильєв, Григійр Тютюнник, В. Распутін, Ю. Трифонов, Ю. Ритхеу... Можна, звісно, відносити успіх і неопослабну увагу до їхніх творів у читача і критики на рахунок неабиякого у кожного із названих авторів мистецького таланту. Вибір жанру, на мою думку, був і для багатьох залишається досі не випадковим. Як не випадковим (це особливо яскраво засвідчує для українського читача творчість Григора Тютюнника) є факт більшого їх тяжіння до меншого «родича» повісті — оповідання, тематична мобільність якого дозволяє оперативніше виконувати соціальне замовлення часу — давати індивідуалізований портрет духовних новозмін героя доби розвинутого соціалізму.

Симптоматично, що ця ж «портретність» виразно проглядається і в характері сучасного епічного мислення. Для цього досить послатись на «Берег любові» О. Гончара, явища, на мою думку, жанрово симбіозного, де головна авторська увага зосереджена на кількох крупно виписаних героях. Це ж саме

можна сказати про «Розгін» П. Загребельного, «Позицію» Ю. Мушкетика, «Кам'яне Поле» Р. Федоріва, структурними опорами яких є насамперед центральні постаті Карналя, Грека і Розлуча. Цим самим зовсім не ставиться під сумнів авторське визначення літературної специфіки згаданих творів. Однак їх внутрішня орієнтація на провідний дослідницький об'єкт епохи — духовний світ особистості — є безсумнівною. А відтак безсумнівною є і своєрідна дифузія в царині прозових жанрів, їхня художньо-пізнавальна однонаціленість, при якій малонаселена повість з її порівняно простим сюжетним каркасом здатна витримати на собі ідейний вантаж «багатоповерхового» роману.

В повістярському потоці 1979 року підтвердженням цього може слугувати останній із надрукованих за життя автора твір Григора Тютюнника «Вогник далеко в степу» («Дніпро», № 3), відфокусований на порі важкого подоросління переважно одного героя — учня ремісничого училища Павла. Віхи цього подоросління життєво-підлітком ремісничької форми і пайка, радість прилучення до «екзотичної» для сільського хлопчини професії слюсаря-інструментальника, вікове щеплення до обчухраної війною юної душі паростків першого кохання, потрясіння від зустрічі з нічим не вмотивованою жорстокістю душевного покруча шофера Фріца... і все. Але щемливе тепло людської і людяної до Павла уваги з боку директора училища і майстра Федора Демидовича, його стосунки з товаришами і такою ж, як він, одинокою мачухою тіткою Ялосоветою поступово набирають змістовних обертонів, що виповнюють кожну сторінку Тютюнникового твору тою осоненістю нашого життя, котра дозволяє повноправно співвідносити усе, ним віддзеркалене, з однією із найгуманніших філософських тез збуреного революційними потрясіннями віку. А саме — з ідеєю непоборності того Добра, що покла-

дено в підвалини соціалістичного світоустрою і яке є плоть од плоті духовних величин, що впродовж багатьох століть кристалізувались в моралі і етиці трудового народу. Атаковані на Заході всіма, хто хоче бачити в людині лише втілення агресивності і егоцентризму, ці величини в повісті «Вогник далеко в степу» безпосередньо не називаються. Але саме вони рухають письменницьким пером, народжуючи твір, що висотою взятої ним ідейної вершини рівновеликий досягненням крупних епічних форм.

«Романом в мініатюрі» за концептуальним задумом і художнім його втіленням можна також назвати і повість Івана Чендея «Іванові журавлі» («Теплий дощ». К., «Радянський письменник», 1979), де органічно співіснують людська звичайність простого сільського трударя, що дійшов межі свого життя, і той узагальнений погляд на це життя, його сенс і значущість, до якого сучасне радянське мистецтво слова підвів гуманноствердний поступ історії. Сюжет повісті розгортається панорамно — в ньому основні віхи життя кращого на селі теслі, довжина усього ним пережитого під час першої світової війни аж до наших днів. А нервом, поштовховою силою цього розгортання є фіксація того найпосутнішого, що було у трудах діда Івана і що випрозорило його внутрішній світ до джерельної чистоти сповіданих нами ідеалів. Некваплива, позбавлена будь-якої патетики про нього розповідь має ту ідейно-естетичну принадність, що чим більше в ній з'являється земної побутової конкретики, тим глибше вростає покладена в її основу авторська думка у народний ґрунт соціалістичного сьогодення. Звідси й органічна історичність авторського мислення, яка, з одного боку, не відриває ні діда Івана з його сивоголовими побратимами, ні молодших їхніх односельців від етичних успадкувань минувшини, а з іншого — десятками образних і духовних мікродеталей щомиті підкреслює їх органічну внутрішню зануреність у сучасність, утворює над сюжетно-подієвим тлом повісті іще одну змістову надбудову. І причетний до її народження саме наш час, витрачувані ним велетенські зусилля на творення нової людини, які і змушують і вчать письменника бачити в кожному із своїх героїв не лише те, чим він є або став, а й те, чим віддзеркалене в ньому життя відповідає

згаданим зусиллям, дає їм гарантію їх повного здійснення в майбутньому.

В повісті І. Чендея «Іванові журавлі» такими гарантіями є те, що все краще із оселеного в дідові Іванові суголосне провідним тенденціям нашого ланосупільного розвитку, наочно демонструє його найміцнішу — загальнонародну основу. Бо перед нами не характер-виняток, а звичайний працьовитий чоловік, в якому навколишня дійсність залишила в «первозданній» їх чистоті і його совісність, і повагу до рукотворної краси всього сущого, і трудівничу предковичну мудрість. І усе це дід Іван не забирає з собою. Воно лишається в тих, хто приходив провідати його хворого і хто проводив його в останню путь. Залишається, щоб іти життям далі, збагаченим мудрістю і чистотою прийдешнього, яке візьме від діда Івана і тисяч таких, як він, найістотніше із усього, що в них зберігало і плекало наше соціалістичне сьогодні.

Ця філософська ідея-висновок, народившись в порівняно простій повістярській структурі, звісно, не виникає сама по собі. Її підживлювачем і, певною мірою, навіть співавтором є збагачений ідейно-художніми шуканнями епохи читацький досвід, котрий, як і письменницьке світобачення, хоч і базується на безпосередності життєвих вражень, здаєтен відходити від них на ту духовну відстань, що її пройшла і все більш стрімко долає вся радянська література. І що найсуттєвіше — долає р а з о м із радянською людиною, звідки й виник і дедалі міцніше утверджується в прозі останніх десятиліть смак до людської конкретики, яку сучасна повість у кращих її зразках підвладними їй засобами теж виводить на концептуальний обшир роману.

Чи ламає вона при цьому змістові кордони власного жанру? І так, і ні. Так тому, що з наведених прикладів постає як самоочевидне її прагнення — і здатність! — всотувати в свою монохарактерну здебільшого структуру людинознавчу багатоаспектність сюжетно розгалужених крупних епічних форм. Ні тому, що...

Зрештою, не варто з цього прикладу зайве теоретизувати при наявності думки, висловленої перед лицем того ж запитання майже півтора століття тому: «... так, повість, роман, що розпався на частини, на тисячі частин; розділ, вирваний з роману... Є події, є випадки, яких, так би мовити, не вистачило б на драму,

не стало б на роман, але які глибокі, які в одній миті зосереджують стільки життя, скільки не пережити його за століття: повість ловить їх, замикає в свої тісні рамки... Коротка і швидка, легка і глибока разом, вона перелітає з предмета на предмет, кришить життя на дрібні частинки й вириває аркуші з великої книги цього життя. З'єднайте ці аркуші в одній оправі, і яка обширна книга, який величезний роман, яка дуже складна поема склалася б з них!.. Як добре йшов би цей книзі заголовок: «Людина й життя!»» (В. Г. Белінський. Вибрані статті. Держлітвидав України, К., 1948, с. 103—104).

Цей заголовок щодо книги, яка охоплює всю сучасну радянську і, зокрема, українську повість, безперечно, зберігає свою чинність і досі. Тільки акцент в ньому на слові «людина», як і все, що за цим поняттям відкрилось після вікопомних пострілів «Аврори», об'єктивно став іншим. По-іншому реагує на нього і кожен мистецький жанр. Щодо повісті, як уже було наголошено, це передовсім означає більшу, ніж будь-коли раніше, згущеність загальнофілософського її підтексту, без якого, власне, не існує жоден високоталановитий твір. Однак філософічність сьогоденної повісті з її переважаючою зосередженістю на головному для себе об'єкті зображення — внутрішньому світі людини, де, за висловом Л. І. Брежнєва, «проходить дуже важливий фронт боротьби за комунізм» («Ленінським курсом», т. 6, стор. 567), особлива. Її наснажує не тільки велич наших історичних завдань, а й людинознавча значущість наших загальноносуспільних перемог. Саме вони є стартовою духовною площиною, з якої письменницька думка розпочинає входження в життєвий матеріал, який, в силу історичної своєї мобільності, став набагато піддатливішим для «ліплення» характерів ідейно-узагальнюючого плану. Але піддатливішим тільки в руках справжнього майстра.

Річ у тім, що при наявності в загальносоюзній (і українській: Г. Тютюнник, В. Дрозд, Є. Гуцало, І. Чендей, В. Шевчук, Б. Харчук, Н. Бічуя, А. Мороз, А. Дімаров, В. Близнець) повістярській практиці багатьох творів, де дух часу і манера письма — при всій індивідуальності мистецьких почерків — збігаються органічно, кожен уважний читач змушений констатувати і те, що в одному фарватері з ними на сто-

рінки численних видань дедалі густішим потоком пішли речі, грубо кажучи, концептуально-вторинні. Серед українських повістей минулого року такою, як на мій погляд, є повість Сергія Мосаня «Час достигнутого літа» («Жовтень», № 1).

Твір, що про нього йдеться, витриманий в традиціях т. зв. сповідальної прози, де авторське «я», хоч у нього і є відсторонене ймення Максим, виконує роль своєрідного оптичного скла, яке збирає в один ідейний пучок світло від слів, вчинків, переконань і життєвих навичок людини майже еталонного душевного гарту. Це Йосип Федорович, бувший військовий, що й на старості літ не припускається навіть думки про пенсійний спочинок. Він воював, дослуживсь по війні до звання полковника, а тепер, маючи в обласному місті двокімнатну квартиру, з ранньої весни до пізньої осені живе в сторожці на березі Дніпра, побіля дамби, територію навколо якої тримає, за власною ініціативою, в такій же чистоті, як і своє сумління. Іще Йосип Федорович вдатний рибалка, знає з часів козаччини заповідані секрети варіння юшки, любить поратись біля землі... Зрештою, він просто подобається авторові, але подобається виключно по-літературному. Тобто ставиться з усіма гарними своїми якостями в ідейно клішовану рамку, словесно пофарбовану під художньо-філософське письмо. Причому герої у цій рамці обов'язково «збільшуються» і застигають перед читачем в одній-єдиній позі, котру вичерпно ілюструє, приміром, такий ось невеличкий уривок:

«Я дивлюся, як замріяно, скулившись, обхопивши руками худі коліна й упершись у них підборіддям, сидить Люба, і теплі мрії, перші дитячі мрії квітнуть перед її очима, породжені цим спокоєм, лагідністю ночі, її загадковим простором; бачу, як притишено солодко й глибоко зітхає Леся, руки якої звичні до пробірок і колб лабораторії науководослідного інституту, до складних хімічних формул і загадок матерії; я бачу, як незрушно, заглиблені в думки, сидять дядько Йосип і Петро, втопивши погляди десь у простір і одноразово в самих себе.

Перший, що все своє життя, принаймні кращі роки, тримав у руках зброю, учився володіти нею, ішов крізь вогненні вихори, аби все це, що довкруги нас, вічно жило, дихало, дарувало людині насолоду...

Другий, що стоїть за токарним верстатом великого заводу, пліч-о-пліч з тисячами таких, як він, творить могутність країни.

Я дивлюся на них, різних за життєвим досвідом, за професією, але рідних у своїй єдиній суті радянської людини — творця, сівача, будівничого, дивлюся у нічні луки, й переді мною постає людина взагалі, її покликання на цій землі, призначення і відповідальність, сутність її короткого життя, сутність, що єдиною міркою притаманна всім нам без винятку».

Відірвані від плоти живого людського характеру подібні загальники лише імітують те, над чим б'ється сучасна художня думка з дарованою їй зрілим соціалізмом можливістю гуманноствердних духовних «розкопок» на кожній ділянці нашого суспільного буття. І в кожній окремо взятій людині. Тільки людині не «взагалі», а завжди для мистецтва конкретній рівно настільки, настільки конкретними в оточуючій нас дійсності є поклади краси і добра, що ними однаковою мірою осутнюють соціальний поступ і творчість. Повість Сергія Носаня страждає, як на мій погляд, саме на недостатність згаданої конкретики, «означає», а не реалізує собою той жанр, який заявлений її автором. Причому хвороба ця набирає на сьогодні ознак типовості, оскільки повістю (а одних тільки книг, де цей жанр представлений, в республіканських видавництвах щороку виходить більше п'ятдесяти) зараз спішать назвати все, що посторінково перевищує розмір двох аркушів. А мусило б перевищувати концептуальний розмір меншого її брата — оповідання, власне, яким і є «Час достигаючого літа», де постаті нарисово випсаного Йосипа Федоровича і міркувальних вкрапель рефлектуючого авторського «я» не вистачає на особистісний навіть мінімум мистецьких явищ, що визначають сьогоднішнє лице розглядуваного жанру.

Його, цей мінімум, звісно, не виразити ні в яких цифрах. І ніхто не збирається канонізувати, скажімо, айтмаговські «Ранні журавлі» і «Рябий пес, що біжить краєм моря» або доробок Василя Бикова як такі, що лишили його далеко позаду, тим самим відібравши право називатися повістю у речей, пов'язаних з оповідною традицією минулих десятиліть. Просто на наших очах відбулась і продовжується докорінна ломка цієї традиції. Півість кінця сімдесятих під

тиском соціально-духовних новозмін, що панорамізували підхід і погляд на героя, перейшла на концептуальні орбіти роману. Наслідки цього жанрового перегрупування з'ясувались ще далеко не вповні. Але цілком ясно одне — навіть при одномоментному зрізі життя героя «на глибину людської долі» (В. Оскоцький) сучасна повість здатна на більше. Яскравий цьому приклад — «Живи і пам'ятай» В. Распутіна, де зафіксована долею Настьони соціалістична моральність воістину загальнонародної проби. І адресувати цю моральність, а точніше, її спалах тільки екстремальній ситуації твору так само неправомірно, як неправомірно зараховувати останній лише по відомству воєнної прози. Бо він про долю людини на епохально новому духовному витку, до якого радянська література піднялась, завдячуючи усій сукупності загальносуспільних наших звершень. Тому часова прописка героїні залишається тільки пропискою, а сенс її життя і смерті не просто переміщений в контекст духовних шукань останнього десятиліття, а запитами цього десятиліття й народжений.

Цю загалом тривіальну критичну істину стосовно загального прозового масиву української повісті минулою року доводиться повторювати тому, що масив цей все ще нерідко в'яне в досліджуваному життєвому матеріалі, використовує спрацьовані сюжетні ходи, а відтак і спрацьовану енергію загальносоюзного повістярського розвою. Найвиразніше це постає на традиційно густонаселених тематичних напрямках: в творах, присвячених подіям Великої Вітчизняної війни, людям сучасного виробництва, колгоспного села тощо.

«День — як життя» — так з неприхованою претензійністю назвав Василь Шевчук невеличку повість («День — як життя», К., «Радянський письменник», 1979), тим самим відразу ж закликаючи читача сприймати його розповідь принаймні з двох точок зору. Перша з них — номінально подія, яка дозволяє оглянути практично не день, а добу сюжетного існування і прикінцевої загибелі військового шофера Івана Кравчука. Друга — ідейно-узагальнююча, місцезнаходження якої — сьогоднішній день з тим його ставленням до героїки і трагедійності минулої війни, яке привносилося в читачку свідомість кількома письменницькими поколіннями. На схрещенні цих двох точок за вимогами до художньої

творчості повинна була народитись і третя, власне Шевчукова, в сподіванні на яку читач довірливо тягне руку до кожної нової книжки.

Як на мій погляд, саме цією довірою Василь Шевчук в даному випадку знехтував, поставивши перед собою лише завдання літературно грамотної індивідуалізації загальновідомого. Чим і вкоротив життя Івана Кравчука тільки на час із ним знайомства, оскільки ні діалогова його партія з відлюдькуватим сержантом Харалужним, ні зустріч з сільською дівчиною Марією, яка ховає в лісах од німців юну свою вроду і цноту, ні пропозиція Марії одразу ж стати його женою, ні Іванів бій в одиночку з механізованою колоною німців не зчеплені поміж собою нічим, окрім фінально патетичної фрази: «Загибель — мить, жалоба — вічна...» До того ж виникає ця фраза, як і Марія, любов, німці і смерть, — раптово, з розрахунку чи то застати читача зненацька і не одразу дати йому можливість згадати, де він подібні сюжетні блоки вже зустрічав, чи, навпаки, з розрахунку перехопити цю згадку чи згадки і змонтувати з них щось бодай композиційно нове.

Як і у випадку із Сергієм Носанем, знову маємо приклад підживлення певного повістярського стереотипу змістовними струмами, які сам він художньо продукувати не спроможний. Наразі це струмені символіки, широко використуваної сучасною великою прозою у випадках, коли духовна енергія тексту вища від температури подієвого його тла («Пастух і пастушка» В. Астаф'єва, «Ранні журавлі» Ч. Айтматова, «Усвятські шоломоносці» Є. Носова).

Традиційне письмо прагне концептуальної «подібності» до нетрадиційних поки що винятків. Це, зрозуміло, не краща із тенденцій розвитку сучасної української повісті. Але водночас тенденція досить промовиста. Її спричиняє сам соціальний поступ, що надав додаткової значущості усім мікро- і макровиявам людського добра, котрі безпосередньо «працюють» сьогодні на комунізм. Конкретизовані сучасником його ідеали дедалі ширшим фронтом атакують повістярський побут, переорієнтовуючи його на ту повноту відтворення життя, котра відбиває реальну заплідненість останнього майбутнім. Художня правда і відбиті у ній загальноусупільні ідеали за цих умов гранично зближуються. І це теж ущільнює змістовну структуру ни-

шньої повісті, «витискає» із неї фермент істин всеохопного ідейного звучання і ваговитості.

Повість Б. Харчука «Діана» («Жовтень», 1979, № 12), як іще одна з принагідних ілюстрацій до всього вищесказаного, зовні не виглядає ні гостропроблемною, ні, тим більше, такою, що заглиблюється в досі не торкані нашою прозою життєві пласти. Окрім того, вона майже безподієва і побудована на душевних півтонах безсловесного товаришування спочатку цуценяти, а потім молодій вівчарки Діани із дівчинкою Мартою, що приїхала на літо у село до бабусі. Б. Харчук — автор надто досвідчений, щоб не усвідомлювати сентиментальності подібної історії. Звідси, можливо, і його обережність в дозуванні сердечного тепла, з неї видобутого. Щоправда, тепло це особливе. Належить воно не так самій Марті і авторському до неї ставленню, як всьому, що нас щоденно оточує, де, коли бути спостережливим, скрізь б'ють зовні малопримітні джерельця людяності і краси.

Письменник і закликає нас подивитись на ці джерельця, так би мовити, зблизька. Та ще й очима дитини, чистота яких є запорукою того, що ними не залишиться непоміченою жодна смітинка:

«Куди б Марта не бігла, Діана наздоганяла її. Дівчинка зупинялася, собачка вистрибувала навколо неї. Їх єднали невидимі неспалімі мости. Вони мостили не лише їх між собою, єднали з усім, що бачили очі: цегляною хатою, малим подвір'ям, вишнями під вікнами, стежкою на вулицю-трасу і небом над ними; з усім, що чули вуха: безуважним туркотом горлиць із садка, гомоном дороги, шумом води на шлюзі, пліном річки. Мости мостилися далі й далі, куди текла долиною річка, на горби, де шумів темний ліс, вростаючи за обрій.

То був зв'язок, який не мав кінця. А виною вони були вдвох — білокосе створіння людського роду і сіре звірятко.

Їхні голоси «На! На!» і «Цяв! Гр-р!» впліталися у пташиний туркіт, здіймалися над гомоном вулиці, пересильювали клекіт річкового виру. Цих голосів не збивали раптові, з різким громом, начеб гарматні постріли, вихлопи реактивних літаків, що переходили бар'єри надзвукової швидкості... Невтишими, вони озвучували цілий куток села, раніше такий тихий, начеб аж сонний, припалий пиллом літньої задухи».

Вслухаючись у ці голоси, йдучи за тонким психологічним плетивом зв'язків Діани і Марти поміж собою і навколишнім світом, ми непомітно, але з кожним звивом письменницької думки глибше занурюємось в досить неоднозначну мелодію життя, що торкається мембрани душі, відлунює... щастям. Щастям все повнішого порозуміння з автором і його героями в найпосутнішому — довірі до дійсності, де звуки добра — найгучніші. В повісті Б. Харчука їх учує одне тільки село. В читачькому ж досвіді — тисячі, де Марта так само бігала б і раділа від безборонного пробудження і внутрішнього доросління у собі людини, здатної відгукуватись і реагувати на кожен промінчик життєвого сонця.

Залишаючи це сонце в Марті не потьмареним навіть розлукою із Діаною, яку довелося віддати до нового літа доглядачеві колгоспного ставка, письменник ненав'язливо підкреслює: воно в Марті світитиме й для інших. За природним відтепер покликом духовного її ества, природою ж сповіданих у нашому суспільстві міжлюдських відносин на наших очах витлумаченого.

Такий перебіг авторської думки від одиничного до загального анітрохи не

силуваний. Бо те, що керувало поведінкою Марти, скеровувало й письменницьке перо: дотичність кожного пагінця людського добра до вже розкорінюваного в нас і навколо нас комуністичного прийдешнього. Реакція на згадані зміни літературного жанру в цілому не може, закономірно, бути підведеною під якийсь один ідейно-художній знаменник. Йдеться, повторюю, про ширшу людинознавчу концептуалізацію прозового письма, тенденція до якої стала особливо помітною в останні роки. Осутнюючий обставини конкретно-історичного свого побутування герой сучасних роману та повісті взяв на себе «допоміжну» змістовну функцію: всім в собі кращим давати рівнозначні з філософськими відповіді на найпекучіші особистісні проблеми віку.

Українська радянська повість 1979 року свій пріоритет тут, як на мою думку, лише означила. Але означила творами, ідейно-художня місткість яких виразно перекликається із проблематикою і принципами художнього її втілення в кращих зразках всесоюзного масштабу. Отже, жанр живе, розвивається. А головне — все більш потужно і гуманно-ствердно діє.

НАШ ВЕРНІСАЖ

А. Фуженко. «Сім'я».
(Парк Ладжінської ДРЕС
на Вінниччині).

Наш вернісаж

Леонід
Горлач

КОЛИ БРОНЗА І КАМІНЬ ГОВОРЯТЬ

Анатолій Фуженко народився в лісовому краю на Черкащині. Батько його, Семен Сергійович, лісникував, отож з ранніх літ малий хлопчак міг досхочу причащатися чарами природи. Важко сказати чому, але в дитячій пам'яті назавжди відбилися найчіткіше два образи: батько і ліс. Не знати вже, хто більше впливав на юну натуру, але їхнє тепло зігріло хлопчика, назавжди породило в ньому любов до прекрасного.

А потім у дитяче життя ввірвалося горе — почалася Велика Вітчизняна війна.

Далі були радісні сльози, пісні вчорашніх воїнів, нехитрі солдатські гостинці, що промандрували із господарем через половину планети, були розповіді, від яких завмирало серце. І проростала в хлопчачій душі зачудованість людським подвигом, отим безсмертним коренем, який так глибоко вріс у рідну землю, що ніякі смерчі не змогли його вивернути, підрубати й висушити.

І знову в його житті запанували неподільно дві найсильніші стихії — батькове розуміння природи і рідний ліс. Батько працював об'їждчиком, тож нерідко синові позашкільні години заповнювали тривалі мандри. І тоді він бачив себе то на баскому коні десь у гущавині лісу чи на залитій сонцем галявині, а то

часом ловив себе на думці, що найкраще жити в затишному лісовому царстві, де тільки сонце, дерева і ти.

Здавалося, так воно й складеться в житті, як мріялося батькові: син продовжить його дорогу, ліс не випустить із цупких обіймів учорашнього десятикласника. Анатолій поступив до Київського лісгосподарчого інституту. Голосієво зачарувало його дивною красою могутніх, порослих деревами крутосхилів, тінявих алей, спокійних озер, на які лише зрідка прилягали горішні вітри. Учився охоче на перших порах, але все частіше ловив у собі нове бажання, що наростало підсвідомо, із глибини серця.

І от несподівано для друзів по навчанню Фуженко вже після другого семестру полишає інститут. Життя привело його на меблеву фабрику імені Боженка. Йому чомусь здавалося, що там, де пахне деревом, кожному знайдеться місце для художніх пошуків і відкриттів. Довго не міг признатися рідним, що давно вже не заходить до інститутської аудиторії, натомість весело розказував, як йому гарно в Києві, а сам готувався до нових випробувань на дорозі до завітної мрії. Вона жила лише там, де стояв художній інститут, де із вікон майстерень у затишний дворик виглядали викінчені скульптури й неокончені заготовки, де панував зовсім інший, незбагненний світ.

З першої спроби потрапити в той світ йому не вдалося — викладачі не помітили в хлопцеві нічого такого особливого, що б давало йому право на навчання.

Та нарешті позаду художня школа, знову вступні екзамени до інституту.

І цього разу впертість перемагає: Анатолій Фуженко стає повноправним членом студентської родини.

Художня школа містилася при інституті, отож не довелося звикати до нових умов. Новий світ полонив своєю наповненістю, прості закони творчості поступово губили свою поверхову легкість.

Зникала легковажність у ставленні до праці, матеріал давався все важче (а хто в житті відразу навчився розуміти душу граніту, міді, бронзи, навіть податливу натуру гіпсу чи звичайної жовтої глини!).

Для захисту дипломної роботи черкашанин обрав собі образ безсмертного земляка — Тараса Шевченка. Уже в першому скульптурному погрудді виявилось оригінальне трактування давно вироблених традицій, прагнення передати скоріше не зовнішню подібність, а внутрішній демонічний дух поета-царєборця, що й відзначила авторитетна комісія.

Скульптура мала відправитись до Черкаса, куди за нею мріяв податися й молодий майстер. Та доля розсудила інакше: погруддя Тараса опинилося в одному із залів Київської кіностудії імені О. П. Довженка, а сам автор у Вінниці — в рідному обласному центрі, на жаль, не виявилось відповідної бази для роботи скульпторів.

У ті дні й почався давно очікуваний злам у творчій долі Анатолія Фуженка, що ніби гідно завершував шлях учнівства до справжньої майстерності. Ще готуючись до захисту диплома, він разом із друзями по навчанню Михайлом Грицюком та Юлієм Сенкевичем удалися до відчайдушного вчинку: подали свій проект величного монумента Кобзареві на закритий всесоюзний конкурс.

І яке було здивування, коли Фуженко, ледве влаштувавшись у Вінниці на роботу, отримав відрядження до Москви й навідався на виставку! У об'ємній книзі було стільки схвилюваних слів на адресу їхньої захищеної за девізом роботи, що ледве очам своїм повірив. Ще не звикнувши до таких велелюдних двобоїв стилів, характерів, манер, друзі лише нетерпляче очікували кінечного присуду. Та чи не більше дивувалося журі, майже одноголосно присудивши наосліп першу премію, а потім відкривши конверт із девізом: там були записані прізвища нікому не відомих митців, які ще жодним рядком не

вписалися у святця великого мистецтва. Перемога була повною і заслуженою!

Настала ювілейна шевченківська весна 1964 року. Всі троє друзів, ледве не падаючи з ніг од натоми, стоять на майдані в Москві, а довкола десятки тисяч людей, а від музики тремтить земля, і небо гойдається перед очима, і полотно біле лопотить на легкому вітрі, мов дихає під ним чиесь велике серце.

Анатолій відчуває, що от-от упаде від хвилювання: це ж уперше в житті таке відбувається, і винуватці — він із Михайлом та Юлієм. Туман напливає на очі, і крізь нього бачаться майже всі незнайомі, але такі близькі сьогодні люди, з якими він так щедро ділиться власним святом. Ось уже хтось неподалік за трибуною промовляє, це зовсім поруч, але слова не доходять до вкрай ошелешеного глузду, а потім слова, підсилені гучномовцями, перекриває могутній лад зведеного хору:

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

То співаки з України дарують москвичам заповідь Кобзаря, який віднині став у бронзі серед великого міста, через котре колись тільки проїздив то в солдатську неволю, то з неї в безвихідь. Анатолій трохи приходить до тями і вже сміливіше роздивляється почесних гостей. Он керівництво Спілки художників країни, он гості з Києва, а це ж зовсім поруч стоїть чоловік із такою характерною борідкою клинком. Та це ж Вальтер Ульбріхт! І німецький комуніст прибув віддати шану Шевченкові, а з ним стільки люду із усього світу.

Нарешті біле покривало повільно сповзає вниз, і перед очима тисячного натовпу постає величний монумент поета-революціонера, гримить мідь оркестру, гримить серце в грудях митця, вчорашнього студента Анатолія Фуженка, і в тон йому відлунюють серця друзів — Михайла Грицюка та Юлія Сенкевича.

Тут же прилюдно голова Спілки художників СРСР Катерина Федорівна Бєлашова вручила всім трьом щасливим авторам пам'ятника посвідчення членів художницької громади. Отак вчорашні учні стали повноправними колегами своїх наставників, заявивши про себе як про справжніх майстрів. А вдома на них чекала ще одна приємна несподіванка —

уряд України нагородив усіх трьох авторів монумента Почесними Грамотами Президії Верховної Ради Української РСР.

Якщо умовно визначити тематичне коло всієї творчості відомого скульптора, то відразу впаде в око вірність кільком основним темам. Причому особисті зацікавлення природно співпадають із народними потребами, з покликом сучасності. Впродовж усіх років змагання з гранітом, міддю, бронзою А. Фуженко викував у собі оригінальне трактування історії українського народу, до глибинних пластів якої тісно прилягає період Великої Вітчизняної війни. Зацікавлення літературою, театром привело його до створення цілої галереї портретів митців, меморіальних дощок. І як найпочесніше завдання для нього є створення оригінальних пам'яток вождеві світового пролетаріату Володимирі Іллічу Леніну.

Кожному, хто бодай трохи знає тонкощі роботи скульптора, відомо, з якою відповідальністю треба ставитись до відтворення образу Ілліча. Адже серед тисяч скульптурних портретів, які прикрашають нашу планету, вже виробилась традиція, біля витоків якої стояли найбільші митці нашої епохи.

А. Фуженко, над усе цінуючи власну творчу манеру, категорично відсік легке копіювання, коли одержав замовлення створити пам'ятники Леніну в Волочиську на Хмельниччині та у Великій Писарівці на Сумщині.

Знаючи оцінку мешканців Волочиська та Великої Писарівки, скажу, що митець знайшов щось своє в трактуванні образу Володимира Ілліча і створив не звичайні копії, а оригінальні скульптурні портрети, зумів вдихнути життя в бронзу й граніт.

До кращих робіт А. Фуженка слід віднести цілий ряд меморіальних комплексів у різних кутках України.

Однією з перших найбільших робіт була «Три матері» в Градківці на Кіровоградщині. Художник вирішив скульптуру в часовому варіанті, вивчивши історію місцевих людей, надавши звичайним жіночим фігурам одвічних рис характеру жіночої долі. Поруч постали, вирізьблені в білому львівському вапняку, постаті жінок, які уособлюють три часові потоки, три головні періоди в житті нашої країни. Перша жінка стоїть із будьонівкою в руках, друга тримає каску зразка Великої Вітчизняної, третя від-

биває мирний час, а з височини їх зросту спадають на землю три рушники, на яких довгими рядками виписані прізвиська загиблих односельців.

Чималий внесок Анатолія Фуженка і в спорудження меморіалу на військовому кладовищі в Мелітополі. Інкерманський вапняк ожив під руками митців, високо в мирне небо звелися вісімнадцятиметрові пілони, мов застиглий крик тих, хто поліг за рідну радянську землю. При вході на кладовище лежать на землі танкіст і піхотинець (цей образ, як каже Анатолій Семенович, був викликаний словами Тараса Шевченка: «Нас тут триста, як скло, товариства лягло, і земля не приймає»).

Виразний національний колорит має і меморіал загиблим воїнам у Волочиську. Біля тихого водограю схилилися дві печальні фігури, ковані з гарячої міді, а неподалік сидить на гранітному постаменті старий кобзар і награв на бандурі печальні мелодії про подвиг червонозоряних синів. Таке поєднання сивої старовини й недалекої суворої сучасності лише підсилює лінію неперервності народного подвигу, кладе риси вічності на образи оборонців рідної землі.

Освоєння історичної теми розпочиналося для А. Фуженка з роботи над образом Нестора Літописця. Легендарний мислитель слов'янської древності давно захоплював митця, і коли був оголошений конкурс на кращий проект пам'ятника, Анатолій Семенович гаряче взявся за роботу.

Напружені пошуки привели до перемоги в конкурсі, тепер лишалося перевести задум у матеріал. Анатолій Фуженко вибрав для втілення свого образу філософа білий мармур, який надіслали з далекого Уралу. І через деякий час на древньому дворищі Лаври виросла триметрова скульптура Нестора — замисленого, задивленого скоріше в себе, а не в світ, строгого у вимірах людського життя і смерті.

До робіт, які не вкладаються в жодні тематичні постулати, належить його робота під символічною назвою «Летюча Україна», встановлена в Ульяновську. Художник розумів відповідальність, яка лягла на нього: адже не кожному доручають репрезентувати мистецтво цілого народу в такому значимому місті, як батьківщина Леніна. І в даному разі він лишився вірним своєму стилю: дати національне трактування шани цілого українського народу, знайти таку образ-

ну деталь, яка б сягала своїми коренями в фольклорні глибини. Кована з міді дівчина виросла на алюмінієвому постаменті над берегом Волги і плавно пускає вінок шани на воду — мов відродилася та чарівниця з давніх купальських ночей і принесла в далекий російський край сподівання на кращу долю, на любов.

Рукам скульптора належить ціла галерея скульптурних портретів визначних людей України. Нікого не залишає байдужим окрилений образ Олександра Довженка в Сосниці, погруддя визначного помілога Симиренка в Млієві, портрети митців Дмитра Мілютенка, Сергія Герасимова, Івана Миколайчука, Ольги Лисенко, не кажучи вже про цілу Шевченкіану. Хвилює образ незабутньої Галини Кальченко, в роботу над яким скульптор вклав чимало свого серця, — адже то вона була серед тих чесних митців, які підтримали перші пошуки, сприяли становленню молодого таланту. Нам, письменникам, дорогий А. Фуженко й тим, що він створив оригінальні меморіальні дошки визначним майстрам слова П. Тичині, В. Сосюрі, С. Скляренкові.

Пригадується, як Лідія Петрівна Тичина ревно ставилася на перших порах до меморіальної дошки, як сумувала з приводу того, що «її Павло» не такий, яким був у житті. Та минув час, дошка вписалася в фасад будинку, і нарешті вірна подруга поета мовила з радістю: «Схожий!» Нічого не змінилося з плином часу, але вона поступово відкрила в образі дорогої людини щось глибше, ніж зовнішні риси, вона відкрила в ньому голос душі.

З високою міркою підходить митець і до задумів на майбутнє. Свідченням цього може служити майбутній монумент на честь героїв антифеодального селянського повстання на Україні, що ввійшло в історію під назвою Коліївщини. Воно загорілося на його рідній Черкащині, щоб згодом перекинутися палахтучим полум'ям на інші українські землі, показати силу й міць мирних землеробів, доведених до краю терпіння утисками чужоземних та своїх панів.

Уряд республіки доручив цю відповідальну роботу Анатолію Семеновичу. І він гаряче взявся за створення вимріяного образу. Вже позаду гарячкові безсонні роздуми над тим, що ж явити сучасникам, уже зримими постають постаті селянина й гайдамаки-козака

(якого, до речі, часто-густо називають деякі буржуазні історики звичайним розбишакою, хоч насправді було не так), які з обох боків плечима своїми крутими затуляють фігуру жінки, що уособлює в собі образ України. Вже минули пошуки місця для встановлення монумента — він постане там, де природний граніт виходить на поверхню землі, наче аж уросте в землю чарівної Умані, звідки колись було кинуте клич до повстання. Та лишилося ще «оживити» гранітні моноліти, щоб заговорили вони до покоління нинішнього і прийдешніх.

А творча наснага не дає митцеві повністю зосередитися на одній роботі. Вабить його майбутній меморіал у древньому Путивлі, над розробкою якого вже почав працювати.

В іншому меморіалі, який уже бачиться йому в перспективі, відбудеться ніби повернення на круги своя, до однієї з найдорожчих тем — показу героїки нашого народу в недавній лютий війні. Йдеться про спорудження цілого комплексу, який узагальнить, відіб'є трагічну долю сотень українських сіл, спалених фашистами в роки тимчасової окупації. Мріється йому така картина: на широкий майдан з усієї України зійшлися колодязні журавлі набрати живої води — а відра пробиті кулями зайд, а води ніде набрати, бо заперлася вона у вогні пожежиська. А в іншому місці — фігури людей, що борються з наругою, падають у нерівній боротьбі, та не просять пощади. І в самому фіналі — мати, яка намагається виштовхнути свою дитину з вогню, щоб таким чином продовжити родовід революції.

Звичайно, коли говорять із митцями, не обминають підступне запитання про плани на майбутнє.

У Анатолія Семеновича таємниці не заховані далеко:

— Окрім того, що, кров з носа, маю робити, виношую ще одну давню мрію: створити галерею українських просвітителів від найдавніших часів і до недавної минувшини. А ще хочу поставити десь у чарівному куточку Києва одного із його фундаторів — Ярослава Мудрого. Все-таки нашому місту стукне незабаром п'ятнадцять століть, та і сам Ярослав не набагато молодший, пора вже висікти і його образ із каменю. Заслужив усім своїм життям, — сміється скульптор.

А таки справді — заслужив! І не лише він — мріється, либонь, усім жите-

лям столиці про той час, коли над високими кручами дніпровими зведуться і Феофан Прокопович, і Петро Могила, і інші велетні людського духа, які ввійшли в скарбницю світової культури. Мріється, що й інші скульптори нашого міста підтримають свого колегу в його замрії...

А. С. Фуженко не замикається в колі професійних зацікавлень. Він настирливо шукає відповіді на духовні запити в сучасній літературі — в пластичній і тонкій образній прозі Олеся Гончара, в розбурханій, пропахлій рідною землею поезії Андрія Малишка, в творах літераторів свого покоління.

Дружба з композиторами приносить у його відносно статичні композиції музичну стихію — ось тому його образи то плачуть, то співають, то промовляють речитативом до людей. Так само впливають на формування його духовного світу актори.

Та чи не найбільшим, найвірнішим побратимом йому стала рідна природа. Він розуміє її, чує такі глибинні голоси лісів, полів, вибалків та вод, що не варто буває тратити сили на уяву, творячи той чи інший образ: вони самі звучать у камені та бронзі, говорять як живі, розповідають про часи давноминулі і про те, як твориться сьогодні світ справедливості, світ людського щастя. Чи не через оту незрадливу любов до землі

він так любить подорожувати — не до моря синього із золотими пляжами, не в екзотичні міста з усіма привабами людської цивілізації, а ближче до землі, до хліба й хліботворців, до нескаламученої води, в якій завжди можна побачити сонце, місяць і чисті зорі.

У його майстерні на вулиці Філатова завжди людно. Заходять колеги поділитися новинами, заклопотані люди з виробничого павільйону, земляки й шанувальники його таланту, учні й студенти, а то й кум з кумою забредуть — бо давненько не бачились, а йому, бач, за роботою все ніколи. У високих стінах майстерні читаються вірші, інколи звучать нові пісні, наче доповнюючи світ його мистецтва.

Та найчастіше Анатолій Фуженко приходить до своєї домівки сам. Піднімається по залізних сходинах на місток, притулений до зовнішньої стіни, відганяє вітерець, що кублиться в його ранній сивині, й поринає в світ образів давніх і майбутніх, створених у безконечні дні й ночі. Старі сходинки ведуть на антресолі — звідти легше поглянути на чергову заготовку майбутньої величезної скульптури згори, ще раз вивірити всі пропорції, додати якийсь точніший штрих до портрета. І водночас йому видно далекі земні простори, де стоять його монументи, де говорять вони з людьми його серцем, його талантом, відданим народові.

З М І С Т

ПОЕЗІЯ

ІВАН ДРАЧ

- Небо моїх надій 3
Образок зі жнив 3
Старовинна мелодія для двох індіанів, ескімосів, японців чи скіфів з причорноморського степу 4
Противенства 4
Посадила тут Степа дві абрикоси... 4
Політ з пергаментом 5
Перед стрітінням 7
Далеко-далеко біля старовинної пісні 7
Козацька сумовита 8

МИКОЛА НАГНИБІДА

- Сторінки з нової книги 9
«Три бажання, три стремління» 9
Наближаючись до Запоріжжя 9
«Я спитав колись у батька» 10
«Дозволь мені, народе мій» 10
Серце 10
У Михайловському 10
«Мабуть, десь лютують океани» 10

ЛЕОНІД ВИШЕСЛАВСЬКИЙ

- Ніжність. З російської переклав Юрій Петренко 11
Відкриття вулиці Павла Тичини у вірменській столиці. З російської переклав Юрій Петренко 11
Кревність. З російської переклав Юрій Петренко 11
Порух руки. З російської переклав Юрій Петренко 12
Дніпровські млини. З російської переклав Юрій Петренко 12

СВІТЛАНА ЙОВЕНКО

- «Руку на серце поклавши» 13
«Знайомий сфінкс із Шилівки мені» 13
«В мені ти, я — в тобі» 13

БОРИС КОТЛЯРОВ

- Весняний лист до Києва. З російської переклав Юрій Петренко 14

ГАННА ЧУБАЧ

- В цеху читаю вірші про любов 15
Моя дочка малює жовтий лист 15

ВОЛОДИМИР ДАРДА

- Три мініатюри 16

ДРАМАТУРГІЯ

ВОЛОДИМИР КАНІВЕЦЬ

- Перші барикади. Драма на дві дії 17

ПРОЗА

ЄВГЕН ГУЦАЛО

- Земля, мов пелюстка розквітлого граната. Дорожні нотатки 53

ВОЛОДИМИР ДРОЗД

- Що було, що буде... Весела повість 79

ЛІНАТОЛІЯ МИХАЙЛЕНКО

- Останній бій. Оповідання 143

НАРИСИ ТА ПУБЛІЦИСТИКА

ВАЛЕНТИН РЕЧМЕДИП

- Час здійснення мрії 150

ПЕТРО ГУРШЕНКО

- Крапля у сонці з весла 155

ДО 1500-РІЧЧЯ КИЄВА

АНТОН ХИЖНЯК

- Любуша. Оповідання 163

ГРИГОРІЙ СЕРГІЄНКО

- Київ і буревій визвольної війни на Україні 1648—1654 рр. 175

ОЙ ПІД ВИШНЕЮ...

ІВАН ШПИТАЛЬ

- Козацький рід дивує світ. Оповідання-усмішка 185

КРИТИКА

МИКОЛА СЛАВІНСЬКИЙ

- Зв'язок часів і пафос людяності 190

ГРИГОРІЙ ШТОНЬ

- Рух жанру 195

НАШ ВЕРНІСАЖ

ЛЕОНІД ГОРЛАЧ

- Коли бронза і камінь говорять 201

КИЕВ
Выпуск 5
Литературно-художественный
и общественно-политический
сборник
Составитель
Юрий Дмитриевич
Б е д з и к
Издательство
«Радянський письменник»
(На украинском языке)

Редактори:
В. Ф. Лисенко
В. Г. Омелянчук
Л. Д. Рубан
Художній редактор
Н. В. М'яковська
Технічний редактор
О. К. Бищенко
Коректори:
А. М. Голик,
Г. В. Плачинда

ИБ № 956

Здано на виробництво 04.12.80. Підписано до друку 07.05.81.
БФ 22111. Формат 70×108/16. Папір друкарський № 1. Гарнітури:
журнальна рублена, академічна, літературна. Високий друк.
18,2 ум.-друк. арк., 20,91 ум. фарб.-відб., 21,15 обл.-вид. арк.
Тираж 10 000 пр. Зам. 7072. Ціна 1 крб. 80 к.

«Радянський письменник», 252133, Київ, бульвар Лесі Українки, 20.
«Радянський письменник», 252133, Киев, бульвар Леси Украинки, 20.

Одеська книжкова фабрика РВО «Поліграфкнига»
270008, Одеса-8, вул. Дзержинського, 24.
Одесская книжная фабрика РПО «Поліграфкнига»
270008, Одесса-8, ул. Дзержинского, 24.

НАШ ВЕРНІСАЖ

**А. Фуженко (скульптор), А. Чемерис (архітектор).
«Україна». (Парк Дружби народів в м. Ульяновську).
(На обкладинці).**

Київ: Літературно-художній та громадсько-політичний збір-
К38 ник. Випуск п'ятий. / Упорядник Ю. Д. Бездик.— К.: Рад.
письменник, 1981. — 206 с.

П'ятий випуск літературно-художнього та громадсько-політичного збірника «Київ» складають нові твори київських письменників. Тут представлені добірки віршів, повість і п'єса, оповідання й нариси. Вони оспівують дружбу народів, відтворюють образ В. І. Леніна, натхненну працю наших сучасників.

Друкуються також художні твори та документальні матеріали до 1500-річчя міста Києва, літературно-критичні статті про сучасну українську літературу, є розділ гумору.

«Наш вернісаж» знайомить читачів із скульптурними працями Анатолія Фуженка.

К 70303-078 4.81. 4702590200
М223(04)-81

У2

1крб. 80 к.

